





ЭВРИА ТУРОН



Бу тоғлар- улуғ тоғлар

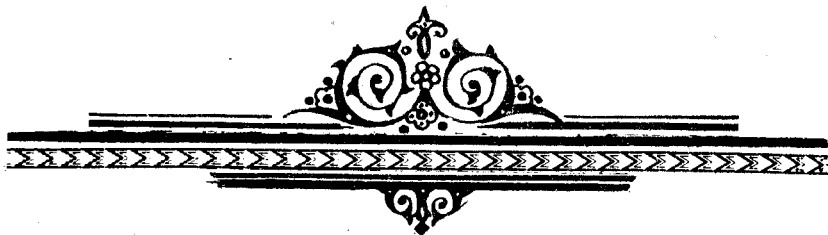
РОМАН

ТОШКЕНТ.
«Езувчи» напгрияти
1991 йил

Т $\frac{4702620201-10}{M. 362(04)-91}$ 15-91

ISBN 5-8255-0015-4

© Эврил Турон, 1991 й.



«Эй эр, ўзингни бэк¹ суйгил, эл-юртингни ўзингдан ма², ата-анангдан ма, ўғил-қизингдан ма ору³ суйгил. Бироқ бошқаларни, бошқа будун⁴ларни йава⁵ ўкситмагил. Эмарса ўзингга, ўз будунингга йут⁶ ёғилюр».

«Эй эр: қали⁷ йудуг⁸ тормагша, унга қарши курашюрсан. Тангри қўллаюр, бошқа кўни⁹ йўл йўқдур».

«Эй эр, қулогингга қуршин¹⁰ киби қуйгил, бошингга оғир сақинч¹¹ тушганда ма, ўзингни оёқ этмагил, қут¹² шундан туғулюр».

«Эй эр: ўз будунингни бошқа будундан ўру¹³ қўйиб, «бедуг»¹⁴, «тенгсиз», «бўг»¹⁵, деб бедут¹⁶ санг, ўзингга-ўзинг қудуқ қазюрсан».

«Эй эр, тилсиз будун, будунсиз тил бўлмаюр. Икковини ма идим¹⁷ яратди. Тилингни идук¹⁸ тут. Будунинг, эдгу¹⁹нг тилинг билан тирик. Тилсиз будун суйсиз сузуг²⁰ дур».

Оққоядаги қадимги битиклар

Юлдузли тоғи кишини ҳайратлантирар даражада улуг. Унга ўлмас қоялар билан сирли ўрмонлар кўрк бериб турибди.

Мангуга занжирланган бу тоғда Оққоядан улуг қоя йўқ. Унинг учуда шохга кийдирилган тождек бир туп қатранги қад керган. Илоҳийлик тимсолига айланган бу чайир дарахтни оғанини Қўниш, Қўнар боболар ўтқозишган. Улар қадим Туронни Чин-

¹ Қаттиқ. ² Ва. ³ Ортиқ. ⁴ Эл. ⁵ Сира. ⁶ Офат. ⁷ Агар. ⁸ Бало-қазо. ⁹ Тўғри. ¹⁰ Қўрғошин. ¹¹ Қулфат. ¹² Бахт. ¹³ Юқори, зиёд. ¹⁴ Улуг. ¹⁵ Доно. ¹⁶ Мақтасанг. ¹⁷ Эгам. ¹⁸ Муқаддас. ¹⁹ Давлат. ²⁰ Булоқ.

тизхон талаган замонда Туркистондан бу хилват ерларга келиб қолганлар.

Кейинчалик яна сабабдандир Қўнар бобо бола чақилари билан Кели томонларга кўчиб кетишган. Қўнинг бобо ўз ўғил қизлари, келин куёвлари ва набиралари билан Оққоннинг шундай тагига, Қадимбулоқ атрофига омонатгина-омонатгина бошланалар қуришган. Сабаби, улар яна ўз она юрлари Туркистонга қайтиш ниятида бўлганлар.

Бироқ, бир кун Қўнинг бобонинг суюқли набираси Гулзабни илон чақади. У уч-тўрт кун азоб чекиб, вафот этади. Гулзабни Оққоннинг кун ботишига, ёввойи бодомзор ичига дафи қиладилар. Шундан кейин бу ерда Қўнинг боболар ўтроқ бўлиб қолинади.

Қўнинг бобо, унинг иккинчи, учинчи авлоди ҳам Қадимбулоқ атрофида яшаганлар. Тўртинчи авлод эса Қадимбулоқдан икки уч чақирим настда, Каттабоғсой соҳилларига эмишган.

Шу тахлит Каттабоғ қишлоғи вужудга келган. Қишлоқ аҳли баҳордан то куз ўрталаригача боғ уйларида яшайди. Қишни эса Каттабоғда ўтказайди. Фақат бир оила тўрт мавсум ҳам ҳеч қайсқа жилмайди; қишлоқдан бир чақирим юқорида, тепа устидаги тош уйда яшайди.

Уйнинг туғарида (шарқиди) бир неча ботмон текис ер ястаниб ётибди. У қачонлардир, олис бир замонда селлардай яралган жарга туташган. Жарнинг нариги қирғоғи итбурунга ўхшаш митти, сертикон харчалар (бодомчалар) билан қопланган ва тоққа тирмашган. Жар ёқасида қовуллар ўсиб ётибди. Уларнинг узун-узун поялари ер бағирлаб настга шўнган.

Уйнинг шимоли олмасор, узумзор, ўрикзор. Бу боғ деярли янги қабристон четидаги Ўғиртошгача чўзилган. Ўғиртошнинг устидан мазористонни иккига айириб ўтган йўл Каттабоғ қишлоғига кириб йўқолган.

Ботарда (ғарбда), аниги, уйдан ўттиз-қирқ қадам настда Каттабоғсой ҳайқириб оқмоқда. Ундан хиёл юқорида тошдан қурилган тегирмон бор. Соининг бир ирмоғи қатранги ёғочидан ясалган паррақларини шагиллаб айлаштирипти. Тегирмондан нари чакалакзор; у сийрак ёнғоқзорга туташган. Чакалакзор бошида мўъжаз бир чўққи бор. Унинг тагидан бир кулоқ сув қайнаб чиқибди. У — Яшнарбулоқ.

Уйнинг жануби — ўтлоқ. Ўтлоқ адоғидан боғ бошланган. Уни ҳар хил ёввойи дарахтлар билан бирга катта-кичик қоялар ишғол қилган. Уй дарчаларидан бу манзаралар, жумладан, Оққоя учидидаги бир туپ қатранги ҳам аниқ кўришиб турибди.

Уйнинг яқин атрофи гулзор. Айниқса, ялнизга ўхшаш, лекин унга қараганда поя-барглари илгичка-илгичка пидина, хинагул, райхонлар кўп экилган. Ҳовлида уч туپ тут, икки туپ қайрағоч ва бир туپ чинор қад кериб турибди. Чинор тагида сўри қўйилган. Унинг тагидан бир ариқ ўтган: суви тиниқ. Ҳовли атрофи девор билан ўралмаган.

Ҳовлидан анча нарида, ўтлоқ ибтидосида қурилган иккита ёзги кўтон ёнма ён турибди. Иккови ҳам доира шаклида, тепала-

ри очик. Биринчи кўтон қўй-эчкилар, иккинчи кўтон қўзи улоқлар учун қурилган. Уларнинг теграларига тут, ёнғоқ, қайрасоқ ёғочларидан ясалган узун-узун, йўгон-йўгон қозиклар қоқилган. Буларга от, сизир каби уй ҳайвонлари боғланади.

Теза устидаги тошдан қурилган бу уйда Раҳмат полвон билан истиқомат қилади. Унинг уч қиз, икки ўғил бор.

Тўнғич қизи — Ўғилой вафот этган. Роҳатой билан Саисарой уй-жойли бўлиб кетишган.

Полвоннинг катта ўғли — Оқилбек раҳматли бобоси — Суяребекка тортган: уста. Оқилбек эгар, қуви, келилардан ташқари, чолғу асбоблари ҳам ясайди. Ўзи дўмбира ҳам чертади. Оқилбек — туғма оқсоқ. Чап оёғи ўнг оёғига нисбатан қалта.

Раҳмат полвон кенжа ўғлига: Бўронбек деб ном берган. Бунинг сабабини сўрасанг у: «Ўзим тушунмайдиган арабча, порсча, яна аллақандай чучмал отларга тоқатим йўқ, — дейди, — ўғлим туркми, унинг оти туркча бўлади, — дейди, — қолаверса, Бўронбек бўронли кунда туғилган».

Бўронбек етти йилдан бери Тошкент шаҳридаги «Беклар беги» мадрасасида ўқияпти.

Ана: Раҳмат полвоннинг ўзи ҳам чакалакзордан чиқиб, тегирмон томон борапти. Унинг қўлидаги ойболта билан арра оч-кўк осмон марказида қотиб турган қуёш нуридан ялт-юлт этади. У балаид бўйига манад йирик-йирик қадам ташлар, ҳар бир қадами ерга мустаҳкам тушар ва ердан мустаҳкам кўчарди. Қадр-қомати тик, елка ва кўкраги кенг бу одамнинг олтмиш бирга кирганига ҳеч ким ишонмас эди. Ҳатто қатъият ва матонат аке этган башараси ҳам, ақл-идроқ билан бирга аллақандай ёввойилик зухрланган кўзлари остидаги ажинлар ҳам, соқол-мўйловидаги оқ толалар ҳам унинг шунча ёшда эканлигини исбот қилолмас эди. Балки, бу унинг ҳар бир ҳаракатидан куч-қудрат ёғилиб туриши ёҳуд тарғил кўзларининг ловуллаб ёниши туфайлидир. Ҳар қалай у қирқ беш, нари борса, эллик ёшлар чамасида кўринар эди. Унинг бутун қиёфасидан мустақил одам эканлиги, ўзига ишончи зўрлигию баджаҳл эканлиги сезилиб турарди.

Полвон тегирмон рўнарасидаги чағир тош орасидан ўсиб чиққан, икки қулоч етмас танаси дам настга, дам юқорига, дам ўннга, дам чапга буралиб-буралиб кетган тут тагига етгач, беихтиёр тўхтади. Тегирмондан чол чиқди. Унинг қалин қош-қовоғи, сийрак киприклари, чўзиқ юзи ва соқол-мўйловига ун гардлари ўтириб қолган. У Раҳмат полвонга сирли қаради. Полвон унга:

- Қимизингдан олиб чиқ, хўкиз, — деди.
- Айрон ичсанг тешиб чиқадими, махлуқ?
- Тешиб чиқади.

Қулишинди.

У тош зинапоядан тегирмон тагига тушиб, зихларига қадар сувга ботириб қўйилган иккита қовоқдан бирини олиб чиқди ва уни полвонга узатди:

— Ма, заҳарингга нч.

Раҳмат полвон болта билан аррани тегирмон томига қўйди. Сўнг айлана чети, қорни безакли, ним қизил қовоқни олди ва:

— Мишнат қилмай ўл,— дед қорамтир тошга ўтирди,— кел, бирга ичамиз.

— Эҳтиёт бўл, тешиб юборади.

— Ўтириб кўрганга ўхшайсан, ҳўкиз.

— Ҳо-ҳо-ҳо.

— Ҳо-ҳо-ҳо!

Гўдакликдан тегишиб ўсган бу икки киши кайфиятлари яхши кезлардагина шу тарзда гаплашар ва шундай онларда бир-бирларига нечоғлик яширин меҳр қўйганликлари бўртиб кўринар эди. Аслида улар тунд, камгац, қахрлари қаттиқ, аммо ҳалол кишилар эди.

— Коса олиб кел.

— Шундоқ ичаверамиз.

— Молмизми?

— Баттармиз.

— Олиб кел.

Тегирмончи тегирмондан қора зирк суратлари солинган икки-та чинни коса олиб чиқди-да, уларни сой сувига чайиб келди. Полвон қовоқни чайқатиб-чайқатиб, косаларга қимиз қуйди. Тегирмончи кайфи чоғ онларда қимиз ичиндан олдин айтадиган қадим турк қўшиғани бошлаб юборди:

Шамол шамолни тебратар,
Шамол ҳавони тебратар,
Ҳаво булутни тебратар,
Булут ёмғирни тебратар,
Ёмғир тупроқни тебратар,
Тупроқ майсани тебратар,
Майса бияни тебратар,
Бия қимизни тебратар,
Йигит сулувни тебратар,
Сулув бешикни тебратар,
Бешик болани тебратар,
Бола дунёни тебратар...

— Сен ҳўкиз қариганигдаям қуйилмадинг, қуйилмадинг-да.

— Кўнгил хушликка айтдим-да, маҳлуқ.

Ютоқиб қимиз ичишди.

— Ўзингга ўлиб турган экансан, ҳўкиз.

— Сен маҳлуқни кута-кута чўллаб қолдим,— тан олди тегирмончи.

— Эй, анави отлик ким?— Сой ёқалаган сўқмоққа ишора қилди.

Полвон қайрилиб қаради. Кейин ўша заҳоти тегирмончига ўгирилди.

— Кўзми, пўстакнинг тешигими, хўкиз? — деди, — у... Йўқ, ўзинг топ: Каттабоғда қўли орқаси билан олдига етмайдиган қорни катта ким?

— Қози.

— Топдинг.

— Ўббо, баҷачалок, номаврид келаётир. Беш-олти қоп бугдойи бор, ун қилиб бер дейди, навбат етмаётир. Не қилай?

— Шохи йўқ, эл қатори тортиб бер.

— Ўғлини уйлантирармиш.

— Барибир.

Қора тўриқ от сой кечиб ўта бошлади. У сой ўртасига етганда икки орқа оёғини йириб, билинар-билимас пасайди... Сўнг сув ича бошлади. У ўрта бел, кенг кўкрак, серёл бўлиб, кўринишдан бақувват эди. Шунга қарамай, у юкнинг оғирлигидан майишиб турибди.

Қози салом берди. Унинг товушини сой шовқини ютиб юборди. Лекин тегирмончи билан полвон буни унинг савсарранг саллалаи боши қимирлагани, катта оғзи очилиб-юмилгани, кенг жағли юмалоқ юзи ҳамда қўй кўзлари жонланганидан сезишди: бош ирғаб, алик олишди.

У отининг сув ичиб бўлган ё бўлмаганлигини билолмай ҳижолатда эди. Энгашиб қарашга бўғча қорни билан қуви бўйни имкон бермасди. Охири у:

— Қудрат оға, отим сув ичиб бўлдимми? — деб қичқирди.

— Йўқ! — бақирди тегирмончи.

— Ростини айтсанг ўласанми, хўкиз, — деди полвон.

— Жим ўтир, махлуқ. Бу ҳайвонни гартак¹ томоша қилай.

— Отга ачин.

— Жин урмайди, сув ёқаётир, тек турибди.

Уларнинг шивир-шивиридан қози хавотирланди, жиловни тортди: «Чу!..» От кенг ёйилиб оқаётган сувни секин кечиб ўтди. Қози пишиллаб, ҳарсиллаб, қийналиб аргумоқдан тушди ва уни қирғоқдаги оқ теракка боғлади. Сўнг сойда қўлини ювди, занг рангли камзулининг ўнг чўнтагидан рўмолча олиб артди. Кейин йирик гавдасига зид майда қадамлар ташлаб тегирмончи билан полвоннинг олдига борди. Икки дўст ўзбек расмига кўра ўринларидан туриб, у билан кўришишди.

Тегирмончи тегирмонидан яна бир коса олиб чиқди ва учала косага тўлдириб-тўлдириб қимиз қўйди.

Ичдилар.

— Хўш, қози, айтадиганингни айт, — деди тегирмончи. Мансаб-мартабаларидан қатъи назар каттабоғликлар ўзларидан бир ёш кичик бўлса ҳам сўнлаб гаплашишарди. Қози эса тегирмончидан ўн бир ёш кичик.

¹ Гартак — пича, жипдек.

- Үзимни уйлантираётирман. Ун зарул бўлиб қолди.
- Кеча гапимни тоңурчи¹нгга айтуддим.
- Қудамиз билан ваъдалашиб қўйивидик да, оға.
- Қуданг билан сени деб элни оч қўймайман. Навбат билан оласан.

Қозининг чўтир юзи оқариб кетди. Аммо, нидамади. Қози: «Шу баттол билан тенг бўлиб ўтираманми!» деб ўйлади. Шунингдек, у ўзининг нохақлигини ҳам ҳис этди. У ўз ҳурматини биладиган, тўғрилик²га таян берадиган, ўз элинига бўлса ҳам тан берадиган киши эди.

— Майли, — деди у тегирмончига, — эл катори олармиз. Хайр.

Хайр.

Қози кетди.

Тут тағида бир сассикпоишак: «кук-кук...», «кук-кук...», деб қичқира бошлади. Бу — йкки эшга «тут пиш...», «тут пиш...» денётгандек туюлди. Тут ҳали куртакламаган ҳам эди.

Полвон ўрнидан турди. Томдан болта билан аррани олди ва уйига жўнади. Тегирмончи уни тўхтатди.

— Раҳмат, бир кун кампирим шу баччаталоқнинг сулув қизи бор девиди. Ростми шу? — Билса ҳам атайлаб сўради у.

— Рост, — полвон қимиз уйқусини келтираётган бўлса ҳам сергак тортди. У қозининг гўзал қизини ўз кўзи билан кўрган эди. Каттабоғлик хотин-қизлар азалдан юзларини очиб юрадиларда.

— Қози бадбашара-ку, қизи қаёқдан сулув бўлсин?

— Ахлатда ҳам чиройли гул ўсади, — изоҳ берди полвон, — қолаверса, қози сен айтгандек хунук эмас. Унинг ҳуснини семизлиги бузиб турибди.

Полвон чангадек қаттиқ ўнг кўли билан чуқурчаси бор бақувват иягини сикди. У шу алфозда бироз ўйлашиб тургач, гапида давом этди:

— Ўзинг ҳам хунукликда ундан қолишмайсан.

— Мени кимга тенглаштираётирсан, Раҳмат?! — У дўстидан ранжиган овларда «Махлуқ» демай, унинг асл отини айтгарди, — шунки бил: эркак деганининг башараси меникидек бўлади.

— Тўғри, лекин мен турқинг бужур тошга ўхшаса ҳам, ўғлинг Мирзабек кўркам йигит демоқчиман.

— У онасига тортган, — негадир тегирмончи қизарди.

— Қозининг қизи-чи? Унинг онаси ҳам сулув. Бунинг устига тоза хотин.

— Эшитганман. Қизининг феъли қандоқ экан?

— Одобли эмиш. Хотиним айтудди. Рўзгор ишларини ҳам гулдай тоза қиларкан. Ўзи менинг хотинимдек қўп байтларни ёд биларкан, кўн ўқиркан... Э, тўхта, калламни ачитиб, нега мунча суриштираётирсан?

— Не, қўй, сендан яшириб нима қилдим? Унга кампиримнинг меҳри тушган.

¹ Тоңурчи — хизматчи.

— Ўглингни-чи? — негадир унинг гапни бўлиб сўради полвон.

— Билмадим. Хар қалай у онасига бир нима деганми дейман. Лекин мен амалдор билан қуда бўлишдан қўрқмаман. Қолаверса, кўп ўқийдиган аёлни жиним суймайди. Кўп ўқини хотин зотини бузади.

— Химм... — Раҳмат полвон ўйлашиб қолди. У Бухоро шаҳридаги «Хўжа Порсо» мадрасасида ўқиётган Мирзабекни ўз ўгли каби яхши кўрар эди. Қолаверса, Бўронбек билан Мирзабек худони ўртага қўйиб дўст тутинишганди.

— Ўглингни кўнгли бўлса нима қилардинг? — деди полвон бўшашиб.

— Отасининг гапни олар, ахир. Ҳалиги перс қизиниям меннинг таним учун олмаган.

— Хайр, мейли! — полвон ойболгани тут танасига урди. — Тушликни бирга қиламиз. Дўлга кўпроқ бугдой сол-да, уйга чик.

— Бўнги, боравер.

Полвон эгри-бутри сўқмоқдан уйга ўрлай кетди. Озгина юрмай, унинг ўткир кўзи хотинига тушди. У Япнарбулоқдан уч сопол кўза сув олиб қайтмоқда. Бошидаги кўза билан товонига тушган майсаранг кўйлаги, ёнлигидан одатлангани учун, унинг эркин юришига ҳалакит бермасди. Полвон ёрдамга ошиқмади. Каттабоғда сув таниш, сунириш, овқат тайёрлаш каби юмушларни эр қилиши уят саналарди. У хотинига нисбатан қаттиққўл бўлса ҳам, хуши келганда унга ҳарқандай ишда кўмаклашарди. Ҳозир Раҳмат полвоннинг таъби хира тортиб, уни интихосиз ўй искаижага олган эди. Шу сабабли у хотинига кўмак беришни унутди.

Полвон ҳовлига хотинидан олдин чиқди. Бошидаги яшил саллани, калта оқ яктаги устидан боғланган қора каштали белбоғни ечди, уларни чинор шохига қўйди ва ариқда ювина бошлади. Шу аснода хотини ҳам чинор остига келди: секин пасайиб, аввал кўлларидоғи, сўнг бошидаги кўзаларни ерга қўйди.

Раҳмат полвон ювиниб бўлди. Хотини уй ичидан оппоқ сочиқ олиб чиқди.

Полвон озодаликни меъеридан ошиқ севадиган одам эди. Бир икки артинган сочигига, у қайта ювилмагунча, артинмас эди. Агар уйнинг бирор жойида гард кўрса ҳам, хотинини уришар, гард йўқотилмагунча овқат ҳам ёёлмас, иш ҳам қилолмас эди. Унинг феълини билган хотини уйни ҳам, кийим-кечакларни ҳам, рўзгор буюмларини ҳам, хуллас, тирикчиликларида нима бўлса, ҳаммасини озода тутарди. Ўзи ҳам саранжом-сарилталикни яхши кўрадиган аёл эди. Эл уни: «Хумор йиғичи», деб атарди. У нафақат аза, балки жуда кўп маросим кўшиқларини ҳам ёд биларди.

— Овқат тайёрми? — сўради полвон сўрига чиқиб, тоза беқасам кўриачага ўтиргач.

— Тайёр.

— Сузавер. Ҳозир Қудратбек ҳам чиқади.

— Хўп, — Хумор йиғичи ошхонадан йўл-йўл қизғин терчи!

¹ Терчи — дастурхон

билан кичик-кичик учта оқ-яшил сочик олиб чиқди; терчини хонтахтага ёзди, сочиқларни унинг уч жойига қўйди. Сўнг у ховли сўнгидаги ўчоқ қошига борди: қозонда шўрва милдираб қайнамоқда. Кичик ўчоқда чойдиш осилган. Уларнинг каторидан яна иккита ўчоқ билан иккита тандир жой олган. Булар тўймаъракаларга мўлжалланган. Қозон осилган ўчоқ қаршисида таппи, тарашалар тартиб билан уйиб қўйилган.

Хуморхоним ўчоқнинг ўнг супачасида, сопол лаган ичида турган, олдиндан ўзи хозирлаб қўйган нон билан учта ёғоч қошиқни олди-да, хонтахтага қўйиб қайтди. У сопол лаганга гўшт солди, уч чинни косага шўрва қўйди; уларни бирин-кетин терчига элтди. Сўнг чинор шохига илинган: тагидан кўкиш сув чак-чак томаётган сузмахалта қаршисидаги хурмачани ечди. Икки косага катиқ қўйди. Хурмачани жойига илди. Косаларни терчига келтирди. Тегирмончи ҳам куттирмай етиб келди. Учовлон гап-сўзсиз овқатланишди. Хуморхоним терчидаги нарсаларни йиғиштирди-да, наъматак гулли хум чойнакда кўк чой олиб келди.

Тегирмончи мовий пиёлада мириқиб-мириқиб чой хўпларкан, чап кўли билан жигарранг кўйлагининг ёқа тугмасини ечди.

— Кўклам иссиқ келди, — деди у, — ёмғир ёрмаётир. Энди чўлдаги дон-дунга умид боғлани қийин.

— Ҳали ёмғир ёғар. Хуморхоним гапини тугатиши билан майсалар босган том бутогига бир тўн қалдирғоч келиб қўнди.

— Қайдам, — у Оққоя учидаги қатрангига қараб бир лахза ўйга толди, — эндиги хотинлар ота-боболаримиздан қолган расм-русмларни қилмай қўйишди. Сенинг «йиғичи» деган номинг бор. «Сув хотин» маросимини ўтказсаларинг ўласилларми?

«Кўп ўқий хотин зотини бузади», деган фикр полвонга оғир ботган эди. Энди бу гап ошиб тушди-ю, у тегирмончига ўқрайиб қаради: «Дўстим бўлсанг ҳам хотинимга тил теккизма», демоқчи эди; Хуморхоним бор учун индамади. Полвон бировларга хотинини хўрлатиб қўядиган, уни бегоналар олдида изза қиладиган эркакларни ёмон кўрарди. Хуморхоним унинг авзойи бузилганини сезиб, ўзи билмаган ҳолда терчи учини гижимлай бошлади. У эрининг райига қараб иш тутадиган, шу билан бирга баъзан унга ўз таъсирини ҳам ўтказа оладиган хотин эди... Лекин хозир сўкут сақлади. Полвон тегирмончига:

— «Сув хотин»ни ўзингнинг аялинг ўтказсин, — деб тўнғиллади.

— Бирга-бирга ўтказишади, — деди тегирмончи унинг зардасини англамай.

Полвон индамади. Тегирмончи терчига фотиҳа ўқиб, тегирмонига кетди. Хуморхоним қозон-товоқларни ювишга киришди. Раҳмат полвон нима қиларини билмаётган одамдай ховлининг у ёқ, бу ёғида сандирақлаб юрди. Хуморхоним эрининг нимадандир

руҳи тушганлигини сезса ҳам, унга бирор сўз айтишга ботинмади. Эркакни бўлар-бўлмасга тергайверадиган, унинг ҳар бирига аралашаверадиган майда, мижғов хотинлардан эмасди у. Полвоннинг ўзи эса гарчи Хуморхонимни суйиб олган бўлса ҳам, унга кўча-куйда бўлган гапларни, кўрган-кечирганларини, юрагидаги дард, алам, мақсадларини деярли айтмас, фақат у билан рўзгор хусусида уч-тўрт оғиз сўзлашар эди. Бироқ, Раҳмат полвон Хуморхонимга садоқатли эди. Ўзининг илк йигитлигини унга берган ва баъзи қулай пайтлар...га дуч келса ҳам хотинига хиёнат қилимаган эди.

У бировнинг қизига, синглисига ё хотинига кўз олалик қиладиган эркаклардан жирканар эди. Ҳалоллик, эркинлик унинг қонига гўдаклигидан сингиб кетган эди.

Хуморхоним баъзан, руҳи қаттиқ тушган пайтларда эрининг кам сўзалигидан зорланарди.

Бундай онларда полвон: «Ўчир» деб ўшқириб берарди. Бундан Хуморхонимнинг хўрлиги келар, кўзи ёшланар, аммо тўлиб турган ўпкасини аччиқ йиғи ё аччиқ сўз билан бўшатишга ҳайиқар ва анча-анчагача жимгина мунгайиб ўтирар эди. Шунда полвоннинг унга раҳми келар, меҳри ияр, лекин «Хотинга сир бериш, эркакка ярашмайди», деб ўйлаб, қовоғини баттар уяр, ўрнидан турар ва ишга шўнғиб кетар эди.

Раҳмат полвон қовлида яна бир-икки айланди-да, жар томон юрди. Ҳар кунги одатига кўра у асалариларидан хабар олиши, сўнг ўтлоқдаги биаларини сугориши лозим эди.

Жарга етай деганда, у беҳосдан тоғ ёнбағридаги ёлғизоёқ йўлда набиралари — Орзуғул билан Қодирбекни кўрди. Опа-ини мактабдан қайтишмоқда. Оқилбек бу икки фарзандини отонасига берган; ўзи оиласи билан Каттабоғ марказида — мачит билан мактаб қаршисидаги болахонали уйда яшайди. У уйи ёнидан устахона очган.

Полвон набираларини кутмади. Фақат, қачонлардир, бир кезлари, ўзи ҳам набиралари каби мактабда, кейин Самарқанддаги мадрасада ўқиганини эслади, эслади-ю, «Умр ўтавераркан-да», деб хўрсиниб қўйди.

У жар ёқалаб юриб, асалари қутилари қўйилган жойга борди. Асаларилар ковул, қўзиқулоқ, эшакмия сингари ўт-ўланларга қўнишар, учишар, қўнишар эди.

Раҳмат полвон ҳар йили икки марта — ёз, кузда асал олади. Қишда ҳамқишлоқлари отларда, от қўшилган араваларда, туяларда Жиззах, Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларга майиз, қисман ёнғоқ олиб бориб сотишса, полвон асалини арзонга бўлса ҳам уйининг ўзида олибсотарларга пуллайди. У бозормабозор санқиб юришдан уялар, қолаверса бунга номи... ҳам йўл бермас эди...

Ҷақат. у бултурги ва бу йил оладиган асалини ҳеч кимга сотмайди. Полвон Уйғоқбекка шундай ваъда берган.

Унинг бошидан бир гала кўк қарга учиб ўтиб, жарга шўғиди. Полвон сергак торди: «Бўлди, бас, — дея қўлини сийтади у, — Бўронбекнинг ҳам насибаси топилар».

Полвон қўтиларни қиялаб ўтиб, ўтлоқдан чиқди. Бу ерда ёввойи йўвғичка, улоқўт, қўнғироқгул, сарикпуфанақ, газакўт, ёввойи лўвия, бўзтикон каби ўсимликлар хилма-хил рангда гуллаб ётибди. Малла бия билан оқ бия ўтлоқда бир-бирини тишлаб, ўйнашмоқда.

У тушовланган бияларни хайдаб, жарга олиб тушди. Ўрдатош. Тунтоп даралари сувлари бирлашиб, жар тубида оқмоқда. Биялар мириқиб сув ичишди. Полвон бу иккала байтални ҳам бир вақтда ўзининг кўкиш ранг, тўёқлари оқ-оқ дўнани билан тўк қизил ранг пешонаси қашқа жийронига қочиртирган. Тойчалар ҳали бир ойда ҳам тўлмаган; ёзги қўрада. Иккала учқур айғир эса тоғ ичкарисига — йилқиларга кўшиб юборилган.

Полвон биаларни ўтлоққа хайдаб юбориб, изига қайтди. Ҳамон унинг қош қовоғи уйилган, юзи тунд. «Агар совчи юборишса, йўқ дейишмайди... Йўқ дейишса-чи?.. Йўқ дейишмайди... Баркамол йигит... Йўқ, ахир, у Бўронбекка кўнғил қўйган-ку. У ҳолда ҳам Қудратбек уни Мирзабекка сўраштира, биз тилимизни тишланамиз локим. Бўлмаса, дўстлигимиз бузилиб кетади. Қиз уларга «йўқ» деса чи? Унда бошқа гап. Йўқ бундоқда ҳам бўлмайди. Қудратбек «Бизга кўнмаган қизни атайлаб ўглингга олиб бердинг», — деб айтади; айтмаса ҳам ўйлайди. Ўйламаса ҳам дўстлигимиз шаънига тўғри келмайди».

Унинг миёсида шу гаплар тинмай айланмоқда эди. Негаки, ўтган кўзда Ҳуморхоним: «Ўғлингизга қозининг қизи Райҳоннинг кўнғили бор экан, — деб айтган эди, — тараддуд кўраверинг, Ўғиллой», — у эрини қизини номи билан аташга одатланганди.

Шу гап-сўздан кейин Раҳмат полвон кенжа ўғлига уй қуриш режасини тузди: «Тепага тўрт хонали уй қураман. Қаршисига кўниш¹ билан ҳаммом соламан. Ҳар бир хужра дарчасидан Оққоя учигади қатрағи кўриниб туради...»

У чакалакзордан оғоч, васса, устунлар учун тераклар кесди. Эндиликда арра, ойболта, теша, ранда каби асбоб-ускуналар билан уларга сайқал бермоқда. Бугун тушгача у васса йўнди. Мана, энди, ўртадан лоп этиб Мирзабек чиқиб турибди.

Полвон ерга қараган бўйи каттиқ хаёл суриб келаётган бўлса ҳам, уйига етай деб қолганини англади. Бошини кўтарди. Жар яқинида Қодирбек ўтмас теша билан мўлти, ерёнғоқ қовламоқда. Полвон унинг олдига борди.

— Каттаота! — Қодирбек қувониб қаддини ростлади.

Раҳмат полвон унинг икки қўлиғи тагидан олиб, осмонга капалакдек енгил кўтарди ва дўнг пешонасидан ўпди.

¹ Қуниш — меҳмонхона.

Кайси айт: тейсегим, бугун қайси сабоқлардан яхши билдинг? — Полвон Қодирбекнинг Ёўронбеккичига ўхшаш чақнаб тургувчи мардонга кўзига меҳр аралаш синчковлик билан тикилади ва: «Қодирбекдан ўттир одам чиқади», деб ўйлади. Балки бу ўй унга набирасининг захни баландлиги, сезгирлиги, ҳар нарсага қизиқуви ва уқувни борлигидан келтирдир.

— Ҳисобдан яхши билдим, каттаота, — деди жавоб берди Қодирбек. — ҳуснилатда муаллимимиз ҳам мақтади, ҳам қойиди. Каттабоғликлар мевасида ҳурмат юзасидан кўпини айтиладиган «лар» қўшилмаси ишлатилмайди.

Печун ургили?

— Райҳоний¹да «Ро», «Мим», «Вов» ҳарфлари андек қўзилиб ботилади, лекин сўнггида қайрилама бўлмайди. Мен эса қайрилама бўлади, деб ўйлабман.

Зибон йўқ, бўтам, ҳар печун ўрганиб олибсан. — полвон болани орқа кўйди. Ёўзи довчадек-десчадек келадиган, сабни баргач, хуш ҳидли еришчак билан узумдек-узумдек келадиган, барги ялпизаникига ўхшаб кетадиган мўъжизалиги тушди. У ҳар иккала тансиқ мевадан биттадан олди, қинчадан пичоғини сургурди-да, уларнинг ҳам қора пўстлоқларини арчди. У меваларни қаровиллатиб чайнади. Қодирбекдан сўради:

— Шу қушларда «Ўуръон»нинг қайси бўзимини бдлаётирсанлар?

— Иккинчи бўзимини, каттаота.

— Хида нима ўргатилади?

Бидон.

— Буни сев қандай тушунасан?

— Бидон — эътиқодни англов дегани, каттаота.

— Химм... яхши... мен кетдим.

Қодирбек мўъжаз халтага геша, мўлти, еришчакларни солди, уни чан кўлига олди ва боовига эришди. Ёўрон ёришчак, асаларизордан (полвон шундай атайд) чиқинди.

— Ҳар қутуда нечтадан асалари бор, каттаота? — У халтани ўнг кўлига оларкан, қизиқсиниб сўради.

Асалари ҳақида гап кетганда, Раҳмат полвон қувонади. Ҳозир ҳам унинг уйилган қовоғи ёнилиб, тунд лози ёришди. У набирасининг олқасига охиёта қоқаркан:

— Бир қутуда бир оила асалари яшайди, бўтам, — деди, — бир оилада эса ўн минггача асалари бўлади.

Полвон таваси тик, шохлари ҳар ёққа тарвақайлаб кетган дўлана тагидан бир туп жумагул узиб олди. Унинг барги қадими, туксиз, гули қуйига осилган, ёйиқ, чиройли; ранги — ним қизил эди. Бироқ, бу ерда неча туп жумагул бўлса, ҳаммаси ҳар хил — қизил, яшил, садаф, нуқра рангларда. Қодирбек ҳам бир неча туп жумагул узиб олди. Полвон кўлидаги гулни унга берди:

— Ҳаммасини гултувакка солиб қўй.

¹ Райҳоний — чиройли бағд усули.

— Хўп, каттаога.

Чоқ билан набиранинг гани уйга етгач, узилди. Қодирбек гулларни чинли гултувакка солди. Раҳмат полвон ариқда қўлини совушлаб ювди. сўри суянчигида турган тоза сочққа артди. каллинини ечиб, маҳсичан сўрига чиқди. Хумор йигичи билан Орузгул ўчоқ бошида куймаланишарди.

— Орузгул, қизим, менга бир коса айрон олиб кел,— деди полвон.

— Хўп, каттаога...

Полвон сопол косадаги муздек айронни симириб ичгач:

— Раҳмат, қизим,— деди.

Орузгул майин жилмайиб, косани ариқда чайди. Унинг икки ўрим сочи сувга тўкилди.

— Нима қилаётирсиллар, қизим?

— Қурут.

— Ха.

Орузгул чинор шохидан оқ сузма халтани ечиб келиб, уни қайноқ сувли қозонга ағдарди. Ўчоқда ўтин чаре-чурслаб ёнмоқда. У сузма халтани яхшилаб ювди. Сув аралашган сузма милдираб қайнади. Орузгул қайтадан уни сузма халтага солди-да, халити шохга илди. Хуморхоним уни кузатиб турди, холос.

Азалдан оналар қизларига рўзгор юмушларини жуда эрта ўргатадилар. Ўзбекда нон ёйиш, сигир соғиш, тикиш-бичиш, хилма-хил таомлар... тайёрлашни билмаслик айб саналади. Бундай қизни кўпинча эр олмайди, сулув бўлса ҳам эр олмайди. Йигит: «Хуснига нон ботириб ейманми?» деб тўнгиллайди.

— Суви сириқсия, болам,— деди Хуморхоним,— кейин қурут қилиб, томга ёйиб қўямиз.

— Хўп, каттаэна.

Раҳмат полвон парёстикқа ёнбошлаганича мудрай бошлади. Ҳар куни бу вақтда чакалакзорда ишлаётган бўларди. Бугун унинг қўли ишга бормапти...

— Энди, қизим, Қодирбек билан сойга эниб, ялпиз териб келинглар.— Хумор йигичи пичирлаб гапирди.— Пичак¹ қиламиз. Ҳавасак-да, болам.

— Хўп, каттаэна.

Опа-ини биттадан челақ олиб, сойга тушиб кетишди. Полвон пақирларнинг шақиллашидан қўзини очди. Хуморхоним унинг ёнига борди.

— Ўғилойнинг отаси,— деди торганиб қуйидаги кўрпачага ўтиргач,— совчилар Райҳонларга тинчлик бермаётганмиш.

— Буни сенга ким айтди?

— Орузгул айтди.

— Орузгул?

— У Райҳоннинг синглиси — Қундуз билан бирга ўқийди.

— Ҳимм... Совчилар кимлар экан?

¹ Пичак — сомса.

— Сурништирмадим. Бир совчини Ўроқбек оғанин^г ўглидан деб эшитдим.

— Қайси ўглидан?

— Полвонидан, Ўнгаридан.

— Химм...

— Бироқ кўнишмапти, Ўғилойнинг отаси. Райҳоннинг кўнглигаям қарашади-да. Энди, кечикмасдан ўзимиз совчи юборайлик.

— Мирзабек келгунча сабр қилайлик, — деди.

— Нега?

— ...

Хуморхониям энди эрига бошқа гап таъсир этмаслигини сезиб, индамади. Полвон ўрнидан турди, арра билан ойболтани олиб, чакалазорга кетди.

Қудратбек тегирмон олдида тиши ейилиб қолган тегирмонтошни тишамоқда. У ўнг қўлидаги болга билан чап қўлидаги чўкичга тик-тик урар, тобланган пўлат чўкич тош устида бир меъёрда сакрар, тошдан гадир-будир, майда-майда тиш чиқар эди.

Полвон унга бир қараб қўйди-да, сой устига қўндаланг қўйилган йўгон-йўгон, узун-узун иккита харидан секин ўтиб, чакалазорга кирди. Теракларнинг шапалоқдек-шапалоқдек келадиган оқимтир-кўкимтир япроқлари шитирлар, совунак, савсаргул, сирач сингари ўт-ўланларни оралаб чопаётган ирмоқчалар дилхуш шилдирар, у чечак, бу чечакка қўниб учаётган оқ, сариқ, қора, кўк, тарғил... капалагу ниначилар кўзни қувонтирарди. У шох-шабба остига қўйган теша билан рандани олиб, кун ботгунча васса йўнди. Сўнг уйига чиқди: Орзугул енгча кийган ўнг қўли билан тандирдан ялпиз сомса узмоқда. Қодирбек ҳовлига сув сепаётир. Хуморхоним сўрида ўтириб, сабзи, пиёз, шолгомларни тозалаяпти.

Ботар¹да. Узунқўл деб аталгувчи довон учиди бир юлдуз милтираб кўринди. Тоғдан аввал улоқ, қўзи, бузоқлар қайтишди. Полвон, Орзугул, Қодирбек уларни кичик қўтонга қамашди. Бузоқларни эса қозикларга боғлашди.

Тезда йирик мол-ҳол ҳам қайтди. Ҳаммаёқни баттар «мў...му...ба...мии...» деган овозлар тутди. Чол, набиралар қўй-эчкиларни катта қўтонга қамаб, қорамолларни қозикларга боғладилар. Полвон бияларни олиб келишга кетди. Қодирбек соғиладиган қўй-эчкилар билан қўзи-улоқларни қўтондан ташқаридаги кўкан²га кўканлашга тушди. Орзугул уйга борди. У ҳар галгидек бу сафар ҳам сут соғишдан олдин катта энаси сингари қўлини совунлаб ювиб, тоза сочиққа артди. Хумор йиғичи тўртта, Орзугул ҳам шунча сирланган челақ олиб, қўтонга келишди. Орзугул қўй-эчкиларни соға бошлади. Қодирбек дам соғилаётган молнинг бўйнидан ушлаб турар, дам унинг боласини бўшатиб эмиздирар эди. Хумор йиғичи

¹ Ботар — гарб, мағриб, кун ботиш.

² Кўкан — бир-бирдан ҳийла масофа билан ажралиб турадиган иккита қозикка арқон тортиброқ боғланади. Унинг ҳар икки-уч қаричида ҳалқа бўлади. Уларга моллар бўйинларидан ўтказиб қўйилади.

Ўзидан бошқа ҳеч кимга соғдирмайдиган ола ситирнинг тирсил-
лаган елини остига челатини кўйди. Жонивор соғув кўшигига
одатланиб қолган эди. Агар Хуморхоним ўша кўшикни айтиб соғ-
маса, унинг елини иймас, у тиңирчилар эди. Хумор йиғичи
меҳрибон оҳангда кўшиқ айтиб, шу оҳангга мос тарзда сўт соға
бошлади:

Хўш-хўш ситиргинам,
Хўш-хўш лирингинам,
Одам Ато боққандир, хўш-хўш,
Момо Хаво соққандир, хўш-хўш,
Елни тўла сутгинам, хўш-хўш,
Булоқ бўлиб топсин-эй, хўш-хўш,
Қаймоқ бўлиб оқсин-эй, хўш-хўш.

У бу қайсар ситирдан кейин, ювон қора ситирни соғди.
— Энди, жўга¹ларни бўшат, болам, — деди Хуморхоним ва ўзи
икки челақ сўтни олиб, уйга кетди.

Қодирбек бузоқларни кўйиб юборди. Улар гоҳ орқа, гоҳ ол-
динги оёқларини кўтариб, буралиб, дуқир-дуқир сакраб бориб она-
ларининг елинларига ёпишдилар. Раҳмат полвон ҳам бияларни
етақлаб келди, оёқларидан қозикларга боғлади ва одатдагидек
уларни ўзи соғишга тутинди.

Сув, сутларнинг, гул, ўтларнинг, тоғ-тошларнинг хидларига
тўлган ерни Юлдузли тоғдан ҳам юксакликда сузаётган ой, қора-
йиб кўринаётган қояларга тегай-тегай деб турган, юлдузлар хира
ёритмоқда.

Кўй-эчкилар билан биялар ҳам соғилди. Қодирбек бог тўридаги
тутга боғлиқ бўйни, қорни оқ, қолган танаси қора, думи қалта,
қулоғи қирқилган итни ечиб юборди. Ит севинганидан улкан гав-
дасига зид эпчиллик билан у ёқдан, бу ёққа чоғди. Бироқ хур-
мади, у фақат, ҳар замонда бир марта «Вовф!» дер, бундай пайт-
да оғзи тандир оғзидай очилар эди. Ит бор жойга қанқир йўла-
мас эди. У рақибини ўмгани билан уриб йиқитар: бироқ тиш-
ламас, эгаси келгунча уни босиб турар эди. Ит ҳаром ўлган мол
гўштини емас, ифлос жойда юрмас, инсон олдига қанжиққа яқин-
лашмасди. Шунга қарамасдан полвон уни қуйма занжирда сақ-
лар, баъзан ит том баравар балаңдликка санчиганда занжир
ҳам бардош беролмас эди.

Уй эгалари уни кўзи устида иккита сарик нуқта бор учунми,
Тўрткўз деб аташади. Бу итни полвонга тоғ тўрида яшовчи
қирғиз ошнаси — Жайноқ йилқичи соғга этган. Жайноқнинг айти-
шича, Тўрткўзнинг онаси йилда бир марта, фақат битта тугаркан.
Боласи ниҳоятда кичик, назик бўларкан. Агар уни минг аҳтиётлаб
ўстирмаса, бўрилар ўлдириб кетишаркан. Шунинг учун Тўрткўз
то кучга тўлгунча уйдан эшикка назорат билан чиқарилган.

Полвон уни нуқул гўшт, сўйилган мол-қолларнинг қонлари,

¹ Жўга — бузоқ.

нон ҳамда ўзга таомлар билан боқадн ва ҳар ҳафтада чўмлатириб туради.

Куч-қудратини сиқик вужудига сиғдиришмай чопаётган итн илжайиб қараркан. Раҳмат полвоннинг эсига бурноғи йилги воқеа тушди:

Қор қалин, кун совуқ эди. Полвоникига шаҳардан итвоз келди. У чой-пойга ҳам қарамай, боғлиқ турган ит олдига борди ва уни кўздан кечиргач: тилла тонган кимсадай севицди.

— Ога, итййизви эшитиб, атайлаб шаҳри-азимдан келдим, деди илтифотсизлик билан, — шунн манга сотсайиз.

Ит сотиш тоғликлар одатига ётгина эмас, уят эди. Полвоннинг қовоғи уюлиб, ранг-қутн ўчди.

— Иккинчи бу гапингизни эшитмай! — деди хириллаб.

Итвоз ялинашга тушди. Полвоннинг қони қайнади.

— Арзимаган нарсага ўзингизни оёқ ости қилманг! — деди титраб.

— Бу ахир арзимаган нарсамас. ога.

Полвоннинг жағларида безлар ўйнади. Одатда, бундай онларда у ўзини туюлмаг қоларди:

— Йўқол! — деб бақирди қутириб.

Итвоз унинг ёвуз тусга кирган қиёфасини кўриб, ранги қув ўчди ва қалтираб изига қайтди. Ойхонадан шовқинчи эшитган Хуморхоним югуриб чиқди.

— Ўғилой... ҳеч бўлмаса ўзбекчиликни ҳурмат қилинг, — деди у гап нимадалигини англагач.

— Сенингча ўзбек дегани нима дегани?! Раҳмат полвон кўл силтаб, ўшқирди; — ўзбек дегани кўйдок ювон, деганими?!

Хумор йиғичининг дами ичига тушиб кетди. Раҳмат полвон: «Ўзбек деганда нега бундоқ тушушча пайдо бўлди экан... деди ичида алам билан, — нега?! Душманимизга ҳам ёмонликни раво кўрмаслигимиз учунми?! Ё соддалигимиз учунми?! Ё нега?! Ахир, Улугбек билан Темур Малик ҳам, Бобур билан Жалолиддин Мангуберди ҳам турк-ўзбек бўлган-ку. Ё, энди бундоқ ўзбеклар қолмади-микан?»... — Қонингизда ёвузлик бор, — деди Хумор йиғичи уни ҳовуридан тушди деб ўйлаб, — бир йилиям эски қозининг оғзини йиртиб юборгансиз, Ўғилой.

— Буям камиди унга, йозиксиз¹ етимга қирқ камчи урдиртирганди, меш!

→ Барибир ёвузлик-да...

— Эшқиллама²!

— Каттаота, тойчаларни қўйиб юбордим, — Қодирбек бобосининг қўлидан тутди.

— Балли, бўталоқ, — полвоннинг хаёли тўзғиди.

Чол ва набира ҳар шомдагидек молларни аралаш-қуралаш ҳол-

¹ Йозиксиз — гуноҳсиз.

² Эшқиллама — ҳалдидан ошма.

да жардан нарига, арчалар ўсиб ётган тоғ ён бағрисига хайдашди. Тўрткўзни қоровул сифатида қолдиришди ва ўйлари суг гўла челакларни кўтариб, уйга қайтишди. Оққоя учидagi бир туп қатранга қаратиб қурилган уй деразалари шамлар шуъбаларидан қизғишловон ранларга кирган. Чинор шохига илинган чирок сўриги хира ёритмоқда. Ҳочоқлардаги ўтлар милт-милт қилапти.

Полвон билан Қодирбек ювиниб, артиниб сўрига чиқишди. Хуморхоним билан Орзугул терчига икки чинни лаганда қулчатоё олиб келишди. Улар япроқларнинг сирли шитир-шитири тағида овқатландилар ва сўнг ёнбағирга бордилар. Тўрткўз маймунсимон тошда чўнқайиб турибди. Унинг бу кўриниши устига пўстак ёшиб қўйилган тандирни эсга солади. Моллар ёйилмоқда. Чол, набира икки тошга юзма-юз ўтириб, у ёқ, бу ёқдан гап сотишди.

— Ҳингар полвон қозининг қизини олиб қочаркан, каттаота, — деб қолди бир пайт Қодирбек.

— А?! Кимдан эшитдинг?! — Полвон ўзи билмаган ҳолда товушини баладидлатиб, кўзгалди.

— Ботир айтувди, каттаота, Қодирбек ундаги ғалати ўзгаришдан чўчиброк жавоб қайтарди.

— Ботиринг ким?

— Ҳингар полвоннинг иниси да, каттаота.

— Ҳимм... полвон дағал қўллари билан набирасининг пешонасини силади, Ҳимм...

«Нечун мунча қизиқаетир?...» деб ўйлади бола, бироқ бу саволни бобосига беришга журъат этмади.

Бобо билан набира мол-ҳолларни қўтонларга қамаб, қозикларга боғлашганда, интихосиз қоронги бўшлиқда йилт ётган ёруғ кўринмас эди. Улар ювиниб, артиниб, сўрига чиқдилар, тоза ички оқ кийимларда шойнатлас кўрпаларнинг ораларига кирдилар.

Тегирмончининг соҳилдаги толға боғлаб қўйган кўк энаги хангради. Полвон кўзини очди: тоғ хиди келса ҳам, ҳали қоронги эди. Тоғ, Оққоя, бир туп қатранги қорамтир туман оғушида яна ҳам сирли кўринади. Ҳар ёқдан шабнамларни ташналик билан симираётган ўсимликларнинг ҳўл, соғлом бўйлари сузиб келмоқда. Хуморхоним «гулдур... гул... гулдур... гул...»латиб қуви пишмоқда. У онда-сонда пича-пича қайноқ сув қуяр, сўнг пишқакни энгил кўтариб, энгил туширишда давом этарди. Орзугул қозонларда суг қайнатмоқда.

Полвон ариқдаги муздек сувга мириқиб ювинаётганида, қулоғига: «Оллоҳу акбар... Оллоҳу акбар...» деган узуқ-юлуқ товуш чалинди: «Саттор сўфи азон айтаётир», дея гўлдиради у ва ўзининг шунча ёшга кириб ҳам намоз ўқимаганлиги эсига тушиди. Юзи буришди. Кейин: «Бир мен эмас-ку!..» деб ўзига-ўзи таскин берди.

Полвон ювиниб, артиниб, кийиниб бўлган ҳам эдики, Қодирбек уйғонди. Орзугул шабнамдан тупроғи намчил тортган ховлини супураяпти. Хуморхоним қувидан хандалақдек келадиган сан-сарик ёғ олиб, бўш сузмаҳалтага ташлади. Кейин унга қувидаги айронни ағдарди-да, сузмаҳалтани чинор шохига осди.

Раҳмат полвон билан Қодирбек қўтонлар ва қозиклардаги мол-холларни бўшатдилар. Эрталаб улар сигир, бия, қўй, эчкиларни соғмас, балки болаларига эмиздиришар эди.

Қўй ўтмай, ёйилиб қишлоқ моллари ўта бошлади. Бобо билан набира қўй-эчкиларни, қўзи-улоқларни, бузоқ ва сигирларни алоҳида-алоҳида боқувчи чўпонларга топширдилар.

Нонуштада улар бир косадан сутчой ичишди, ялпиз пичаклар ейишди. Орзугул билан Қодирбек озода-озода кийиниб, мактабга кетишди. Хумор йиғичи яна қуви пишишга тушди. Раҳмат полвон чакалакзорга жўнамоқчи бўлиб, ўрнидан турди: кўзи Ўғиртош устидаги йўлда келаётган бир хотинга тушди. Полвон кўз илғайдиган масофада бирор одамни кўрса, хоҳ у пиёда, хоҳ эшакда, хоҳ отда бўлсин, унинг ҳаракатидан, эшак ёхуд отининг юришидан нима мақсадда келаётганини деярли бехато айтиб бера олар эди. Бу хотиннинг келиши эса унга равшан: кеча, тушда тегирмончи «Сув хотин» ҳақида гап очган эди. Бу — шунинг меваси.

— Қудратнинг хотини сени олиб кетгани келаётир,— деди у қовоғини уйиб,— улар сениз маросим ўтказолмайди.

Хумор йиғичининг кишига майин, меҳрибон боқувчи итоаткор кўзларига ёқимли табассум ёйилди. Қизилмағиз юзи ёришиб, йиллар изи тарқади. У қувини «гулдир...гуп»латиб пишаркан, эридан сўради:

— Борайми, Ўғилой?

— Борақол.

Хуморхоним ҳар севинганидаги каби, бу соңия ҳам кулча юзига ярашиб турган чиройли бурни учига кичкинагина, қопқорагина холини чинчалоғи билан позик сийпади ва эрига миннатдорчилик ҳисси билан боқди. Полвон ихтиёреиз илжайди. Бир зумда тунд юзи ёришиб, кўркамланиб кетди. Бу кўркамликни унинг қалин лаблари орасидан бир кўриниб, ғойиб бўлган бақувват-бақувват, йирик-йирик, нотартиб тишлари ҳам бузолмади.

— Бўлмаса, Ўғилой, бизга «Сув хотин»ни ясаб беринг.

Бу хира иш полвонга ёқмаса ҳам, у хотинининг раъйини синдиришга ботинмади. Пичанхонадан санчқи олиб чиқиб, уни «кўриқчи одам» қиёфасига келтирди: санчқига ўзининг эски-туски устбошини — куйлак, иштон, чонон ва теллагини кийдирди. Чопон устидаё белбоғ боғлади.

— Вой, барака топинг, Ўғилой!— деди қувониб Хумор йиғичи қувидан ёғ оларкан.

Полвон ширин, чучмал, силлиқ гапларни ёқтирмас эди. Гарчи Хуморхонимнинг ташаккури ғуборсиз бўлса ҳам, унга қовоғини уйиб қаради.

Ойгул келди. У Қудратнинг тескариси эди: юмалоқюз, икки ёноғи қип-қизил, хушрўйгина аёл бўлиб, ёши эллик учлар чамасида эди. Садаф-садаф оқ тишлари тўла-текис сақланган эди. Бир пайтлари барқ урган ақиқ лаблари билан хумор кўзларидаги ўтлар, эндиликда сўлишга юз тутса ҳам, улардаги табиатан берилган табассум сўлишга юз тутмаган. Узоқ бир йиллари Ойгул билан Хумор Каттабоғнинг куйдирмажон сулувларидан эди.

Ойгул бадавлат онлада униб, ўсади. Унинг отаси — Олтибек йирик савдогар эди. Ойгул ўн олти-ўн етти ёшга тўлиб, тўлин ойдай этилганда, уларникига Хиротдан Берди деган хушсурат йигит келади. У Олтибек билан савдо-сотик ишлари юритади... ва сўнг Ойгулни олиб қочади. Аммо, Бердининг қўш хотини бўлади. Хиротда уни «Берди қаллоб» дейишади.

Қочоқлар тунаш учун Турк¹ қишлоғига қўнишади. Бу ерда Берди қаллоб кимор ўйнаб, бор-будидан айрилади, Ойгулни ҳам ютқизади. Ойгул қочади ва йўлда Жиззахга кетаётган карвонга дуч келади. Бахтига карвонбоши имонли одам бўлади: Ойгулни эсон-омон Каттабоғга етказди. Бу воқеа қишлоқда дув-дув гапга сабаб бўлади.

Шунга қарамай, бир ҳафта ичида Қудратбек отаси оқ қилган Ойгулга уйланади. Унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди, хотини туғолмай ўлган, икки йилдан бери уйланолмай юрган эди.

Ой-куни тўлиб, Ойгул туғади. Исмини Мирзабек қўяди. Аммо у Берди қаллобдан бўлиб, буни Ойгулдан бошқа ҳеч ким, ҳатто Қудратбек ҳам билмайди, балки билса ҳам дарди ичидадир.

Хумор эса ўзига тўқ, ўқиминли дехқон онласида камол топади ва ўз хоҳиши билан Раҳматбекка турмушга чиқади.

Ойгул Хуморхоним билан кучоқлашиб кўринаркан, қадимдан айтила бериб, ондилликда хотин-қизларнинг қоп-қонларига сингиб кетган сўзларни ҳиссиз такрорлади:

— Омонмисан, эсонмисан, эсон омон юрибмисан?

Шундан кейин Ойгул:

— Эсонмисан, ога!² — дея Раҳмат полвонга иквала қўлини чўзди.

— Шукр, ўзинг эсонмисан?

Ойгул нигоҳи «Сув хотин»га қадалди.

— Вой, Хумор, тушимми, ўнгимми! — дея у йўргалаб бориб, «Сув хотин»ни кўтарди, — қандоқ саз! Мен шунга келувдим. Хумор, бўл, «Сув хотин»ни айт. Маросимни шу ердан бошлаймиз. Ога, Сиз ҳиммат кўрсатасиз-а?

Полвон истар-истамас бош иргади:

— Фақат тез бўлинглар!

Хумор йиғичи Ойгулнинг ёнига келиб, йиманибгина эрига қаради. Полвоннинг кўзида «ноз қилмай, тез бўл», деган маъно ақс этиб турарди. Шундай бўлса ҳам Хуморхоним тортинди:

— Ўзинг бошлаб бер, Ойгул, — деди.

— Билсам оғзимга талқон солиб турармидим?

— Ҳеч бўлмаса биттасини биларсан?

— Униям чала-чулпа биламан.

— Билганингча айт.

Ойгул «Сув хотин» қўшигининг тўрт қаторинигина айтолди, холос:

¹ Турк қишлоғи — ҳозирги Ғаллаорол районида жойлашган.

² Ога — Тоғ хотинлари ўзларига яқин эркакларнинг номларини айтишмайди.

Сув хотин сув,
Емгир ёгсин сув,
Ўра тўлсин сув,
Жала куйсин, сув!..

— Тузук, Ойгул, — полвон илжайди, — Хумор, навбат сенга. Йигичи эрининг гапидан жонланди. Унинг овози қаришга юз тутса ҳам, «Сув хотин, сувсиз хотин» ашуласини гўзал бир оҳангда айтди:

Сув хотин, султон хотин,
Сояси майдон хотин,
Сув хотин, сувсиз хотин,
Кўйлаги гулдан хотин,
Емгир ёгсин, сув хотин,
Бугдой пишсин, сув хотин,
Ўйларимиз дон-дунга
Тўлиб-тошсин, сув хотин!..

— Тузук, — полвон «Сув хотин»нинг бошидан бирин-кетин уч нақир сув қуйди. Сўнг: — Қора тўқлини бердим, — деди.

Хумор йигичи эрининг таңтилигини билса ҳам, унинг бундай химмат кўрсатишини ўйламаган эди. У Ойгулга сездирмасдан полвонга норози боқди. Полвон: «Элдан кам жойим йўқ!» деган маънони кўзида ифода этди.

Ойгул билан Хумор «Сув хотин»¹ни олиб, қишлоққа кетишди. «Энди хотинларга худо берди», — деб ўйлади полвон чакалакзорга жўнаркан.

Йўл-йўлакай у тегирмонга кирди. Зах, могор, доң, ун, қоп, мушук, каламуш, сичқонларнинг ҳидлари босган тегирмонни оқимтир-қорамтир гардлар қонлаган. Йирик, қалин тош «гир... гир...»лаб айланмоқда. Унга тақирловчи таёқча «тақ... туқ... тақ... туқ...»лаб уриляпти. Ҳар урилганда дўл бўғзидан тош остигача маълум миқдорда бугдой тўкилаётир. Залварли тош уни янчиб, майдалаб, унга айлантириб, қаршисига, хандакка отмоқда. Қудрат ёғоч куракчада хандакдаги унни бўз қонга солипти.

— Хўкиз, одам келганда бундоқ қарасанг, ўласанми?

— Сенам одамми, махлуқ? — Тегирмончи куракчани унга санчиб, дўстига юзланди.

— Гап бундоқ, тушга бирор нима қилиб қўй.

— Бўлди, боравер, — Қудрат хотинларнинг иши юришганини англаб, илжайди. Аммо, унинг қизарган кўзи билан юзида қандайдир бесаранжомлик зоҳир эдики, буни полвоннинг сезгир нигоҳи илғади.

¹ Ён-ўн беш аёл челақ, тоғораларни даранглатиб уриб, ҳар ховлига «Сув хотин» кўшигини айтиб боришади, ҳар ховлида «Сув хотин» устидан уч нақирдан сув қуйиб, химмат кўрсатишади.

— Консирабсан, жаллод.

Қудрат сипиқ илжайди.

Полвон саниқян чакалавзорда тушгача васса йўади. Кейин Қудрат билан сойнинг у қиргоғидаги ёнгоқ тағида, барра майса-зорга ўтиб, иштаҳа билан қовурлоқ ейишди. устидан бостириб-бостириб қимиз ичишди.

Қудрат хурмача, лаган, косаларни олиб, бир маромда гирил-лаётган тегирмонга кетди. Овқатланган захоти ётиш кўфур ҳисобланса ҳам қимиздан вужуди бўшаишган полвон қулочини кенг ёзиб, чалқанча ётди. Мажнунтолнинг устави шохида бир гўзал кўкчумчуқ нозик тумшуги билан патларини оҳишта-оҳишта чўқиб, у ёқ, бу ёққа аланглайди ва оҳишта чугурлайди. Соё суви шағиллаб тошдан тошга урилади, баъзан майда-майда зарралар полвоннинг юзига сачрайди.

Тегирмончи дўстини безовта қилгиси келмади, унинг биёларини сугориб қайтди. Сўнг тут ёнидаги тошўчоққа ўт ёқиб, чой қайнатди, хум чойнакка дамлади ва уни иккита пиёла билан бирга полвоннинг олдига олиб ўтди.

— Қани, махлуқ тур, дунёни сув босса ҳам тўпигингдан келмайди.

Полвон кўзини очди. Қуёш ботарга қиялаган, ола-чалпоқ кўланка ҳам ўша ёққа огган. У безовталаниб ўрнидан турди.

— Хотиржам бўл, байталларни сугориб келдим.

— Одамгарчиликниям биласанми, хўкиз. — Полвон майсага ястаниб ўтирди. — Бугун бошқача кўринасан? — Полвон унга синчковлик билан тикилди. — Кўзинг қизарибди. Қонсирабсан.

— Топдинг, — Қудрат чой қуйиб узатаркан, мийинида кулди.

— Улгудай мугомбирсан, хўкиз. «Сув хоти» маросимини ҳам атайлаб уюштиргансан. Қонсирагансан-да!

— Қалланг гартак ишлайди, махлуқ.

Полвоннинг гапида жон бор. Бир кезлари Қудратни «Қудрат қассоб» деб аташар ва «қўли ширин», «қўли енгил», «баракали қассоб» деб хурмат қилишарди.

Кейинчалик Қудратбек терлама касали билан огриди. Тузалгач, баданида, қўлларида, оқ-оқ доғлар пайдо бўлди. Энди, эл уни: «Қудрат пее» деб атай бошлади. Қудратбек бу касалдан согайгач, эски касбига қайтмади, балки тегирмончилик қила бошлади. Бироқ ҳар замон, ҳар замонда унинг асаби бузилар, кўзи қизариб, қўли қалтирайверар эди. Шу сабабдан ҳам полвон унга: «қонсирабсан», деб айтган эди.

— Қонсираган бўлсам қонсираётгандирман, — деди Қудратбек, — бироқ жўра, бошимга бир ташвиш тушиб турибди.

— Қандоқ ташвиш? — Полвон ҳайрон бўлди.

— Хали бу гапни хотинимгаям айтганим йўқ.

— Мен жўраликни ҳар нарсадан устун кўяман.

— Биладан.

— Бўлмаса айт.

Тегирмончи оқ яктагининг ички чўнтагидан тўрт буклоғлик қоғоз олиб, полвонга узатди. Полвон уни ёйиб, ўқишга тутинди:

«Ассалому-aleyкум, Отажон!

Энам, ини-сингилларим, қаринош-уруғлар эсон-омон юришиб-димми? Мендан ҳаммасига салом айтгайсиз.

Отажон! Тилим бормаса ҳам Сиз азизга бир похуш хабарни айтишга нечоғлиг мажбур эканлигимни сезарсиз деган умиддамси.

Отажон, аввало, шайтон васвасаси билан бир хатолигга йўл қўйган камина ўғлингизни маъзур тутишингизни ўтуниб сўраймен.

Каминага мударрисим Ҳожи Аъло¹нинг эътиқоди баланд эрди. Ул зот мени вақт-бевақт ўз уйларига таклиф этиб тургувчи эрди. Шундоқ кезларда ул зотнинг пушти-камарларидан бўлгон қизи — Шаҳрибонуга кўзим тушгувчи эрди...

Сўнгра, шайтон каминани йўлдан бир оздирдиким, буни энди тузатиб бўлмагай. Энди, бундан тониш ҳам қийиндир. Инчунин Ҳожи Аъло энг нозик зотлар билан қондош-қариндош... Тақдири азал экан. Энди Шаҳрибонуга уйланишдан бошқа чорам қолмади. Ташриф буюриб, шул мушкулни бир ёқлиқ қилиб кетишингизни ўтиниб сўрайдурмен. Келишингиз қанча тез бўлса, шунча яхши бўлади. Уятини ҳам бир ерга йиғиштириб, шуни маълум этадурменки, келинингиз бўлмиш — Шаҳрибонунинг гумони бордир. Билъакс, Сизнинг айтгонингизни қилиб, «Эрони қиз»ни никоҳимга олмас эрдим. Отажон, Сиз азизни орзиқиб кутадирман. Бул томонлар ҳам каминани шунга даъват этадилрлар.

Сизни беҳад соғинган ўғлингиз

Мирзабек.

Раҳмат полвоннинг юзи тиришди:

— Бул хатни Мирзабекнинг битганига, ҳам шу инни қилганига ишонгим келмайди, — полвон титраб, дўстига тикилган кўйи уйланиб қолди.

— Қайдан билай, дўстим, — деди тегиримончи алам билан.

— Сенга уни ким келтириб берди?

— Кўзибоқар сандоғар ўғли — Эгамберди...

— Қачон?

— Ун кунча бурун. Хатни Эгамбердининг олдида ўқишни ноқулай сезиб, уни кейинроқ ўқийман деган ниятда шифтга — оғоч орасига қистириб қўйдим. Эгамберди кетиши билан кетмакет кишилар келишди: айримлари бугдойларини ташлаб, айримлари унларини олиб кетишди. Уша кунни тинкам қуриб хат эсимдан чиқшти. Тонгда эса Азиз айтувчи² Лашкар йилқиборнинг ўғли Асқар қоядан учиб, қазо қилди, жанозага!» деган хабарни етказди. Узинг биласан. Лашкар жияним бўлади. Кейин икковимиз «Бўрили» дарага кетдик. Уч кун уникида қолдик. Дарадан келиб, ишга шўнғиб кетдим. Хат эса хаёлимдан кўтарилибди. Кеча сен билан қозининг қизи ҳақида гаплашганимизда,

¹ Макка-ю-Мадинани зиёрат қилиб келгани учун Ҳожи номини олган.

² Тўй, аза ва бошқа маъракаларга айтувчи товуши ўткир одам.

хат эсимга тушди. Тунда шафтан олиб ўқидим. Ўқидим-у, музлаб қолдим.

— Химм... — Полвон дўстига ачинган бўйи тикилиб қолди. Фақат анчадан сўнг: — Ўглингнинг қўли билан ёзилганми ўзи? — деб сўради.

— Ҳа.

— Химм... Ўглинг имонсиз экан, Қудрат. Илм берган, нон, туз берган одамнинг қизига кўз олалик қиладими?! Бу — тубанлик, Қудрат! Тубанлик!

Тегирмончи оғир ўйлар сиқувида эзилиб, анча вақт жим ўтирди, сўнг:

— Нетай, юзимми ерга қаратти! — деди.

Полвон ўрнидан турди, индамасдан чакалакзорга қараб юрди. Тегирмончи унга бир сўз айтишга ботинмади.

Раҳмат полвон кечгача васса йўнди. Сўнг уйига чиқди. У хотинининг юз-кўзида гам, ташвиш борлигини сезиб, унда бунинг боисини сўради. Хумор йиғичи набираларини олдида жавоб бергисен келмади шекилли, индамасдан уйига кирди. Раҳмат полвон унга эргашди.

— Нима гап ўзи, Хумор? — деб сўради. — Мунча қовоғингдан қор ёғилмаса?

Хуморхоним эрига тикилган бўйи бир лаҳза иккиланиб тургач:

— Мирзабек ўғлимизнинг ҳам кўнгли Райҳонда экан, — деди, — энасига айтибди. Энди нима қилдик?

Полвон гапни чўзмади. Мирзабекдан келган хат мазмунини айтди. Хумор йиғичининг юз-кўзи ёришди. Бундан Раҳмат полвоннинг гапи келди: «Эркакка қараганда, хотин зоти худбинроқ бўларкан», деб ўйлади.

Тонгда Каттабоғ эли «Сув хотин» маросимини ўтказиш учун яёв, эшак ва отларда бир тун муқаддас қатрағи этагига, кўҳна мачит томон оқа бошлади. Ҳамма сайил, байрам, маросимлар ўна ерда ўтказилар эди. Раҳмат полвон оқ бияни эгарлаб, маросимга атаган тўқлисини олдига кўндаланг кўйиб, тегирмонга тушди. Қудратбек тегирмонни кичик ўғли Яшарбекка топшириб, уни кутиб турган экан. Икки дўст йўлга тушди. Улар анча жойгача гапланмай боришди. Охири тегирмончи:

— Бургага аччиқ қилиб, кўрпага ўт қўйиш ярамайди, — деди, — бўлар иш бўлган, бўёви синган. Икки ўртада Ҳожи Аъло қизининг носоғига қолиб, куйиб кул бўлмасин. Оғзига кучи етмаган одамлар: «Ҳожининг қизи уйда ўйнаш ортирипти», деб айтишлари аниқ. Кейин Ҳожи аъло эл ичида қандоқ бош кўтариб юради? Тўғри, айб ўғлима. Бироқ, гунажин кўзини сузмаса, буқа ипини узмайди, деган гап ҳам бор. Менинг ўғлим, сенинг ҳам ўглинг, бир адаштипти, йозигидан ўтайлик. Ахир, унинг ўзи ҳам уйланишдан бош тортмаётир-ку. Икковимиз Бухорога бориб, қайтайлик. Қанча тез жўнасақ, шунча яхши.

Полвон жавоб бермади. Ўртага ноқулай сукунат чўқди. Полвон жим қолган кезларда, унинг салобати ҳар қандай одамни

эзари. Бироқ тегирмончи ҳам матонатли киши эди. «Жавоб бер», деб қайта сўрамади. Фақат у аҳён-аҳён кўк эпагига «их... их...» лаб кўяр эди.

Икки дўст мачитга уч юз қадамча қолганча, кўлик¹ларидан тушиши ва уларни Каттабоғсой бўйига боғлаб, тўқлини олиб, мачитга юришди. Шундагина Раҳмат шолвон:

— Эртага саҳарда йўлга чиқамиз, Қудрат,— деди қовоғини очмай.

Тегирмончининг юзи ёришди. Бир энтикиб қўйди. Шолвон:

— Йўл ҳозирлигини кўриб қўй.— деди.

— Бу ёғини менга қўй.

Улар дўнгликда жойлашган мачитнинг шундай этагидаги мўъжазгина тош уйга — Кўрбулоққа² кирдилар. Икки бўлмадан иборат бу уйнинг тагидан бир ариқ сув қайнаб чиқиб, пастга шағиллаб оқмоқда. Унинг пега «Кўрбулоқ», деб ном олганини ҳеч ким билмайди. Фақат эл орасида: «Кўрбулоқнинг тагида тилла сандиқ бормиш, саҳар чоғида энг тоза одамга кўринармиш», деган ривоят юради.

Икки дўст бу ерга келувчи ҳар бир киши каби «Муқаддас сув»да юз-қўлини ювди, ховуч-ховуч ичди. Кейин мачитга чиқди. Дўлана, зирк, ирғай, зарангларнинг таглари ясанган-тўсанган одамларга тўлиб-тошган.

Ҳадемай «Сув хотин» маросими³ бошланди. Хумор йиғичи «Сув хотин»ни шарқираб оқабган ариқ четидаги ичи кавак тут танашига боғлади. Сўнг қўлини осмонга қўзиб, торгаркан: «Э, тангрим, ёмғир ёғсин!» — деди. Кейин «Сув хотин» устига уч челақ сув қўйди. Ҳамма уни такрорлади.

Хумор йиғичи «Сув хотин» қўшинини бошлади:

Ёмғир ёғсин, сув хотин,

Экин ўссин, сув хотин,

Омбор-ўра ҳосилга

Лиқ-лиқ гўлсин, сув хотин...

Аста-секин барча унга жўр бўлди.

«Сув хотин» қўшиқлари ҳийла вақтгача давом этди. Кейин ўн чоғли киши мўъжазгина қоя остидаги тош ўчоқларни тузатишга киришди. Чоллар майин майсаларга тўшалган кўрначаларга ўтириб, гурунғ қилишди. Тешада, қайрағоч тагида йиғитлар варақ⁴, дўмбираларни сайратяптилар. Ёввойи бодомзор этагидаги чиңор тагида қизлар чанқовуз чалиб майин оҳангда куйлаяптилар. Бир тўн қиз эса бойчечак, чучмома, мөмокурмак, кўкалар те-

¹ Кўлик — улов.

² Кўрбулоқ — ҳозир ҳам бор.

³ Ҳар кунин бу ерга бир киши келиб, «Сув хотин» устига сув қўйиб туради. Ёмғир ёғса, уни «озод» қилади.

⁴ Доира.

ришати. Буларнинг ичиди ойдай сулув Райҳон ҳам бор. У бошдан-оёқ оқ либосда. Райҳон қизлардан бўлакча тетиклиги, оёқ, бел кўкрак, елкаларининг гўзаллиги ҳамда бўйчанлиги билан ажралиб турибди. У бу хислатлари билан кишига нечундур минилмаган саманни, асов, хуркак саманни эслатади. Унинг маъсуд нигоҳи, ўктам хатти-ҳаракати, оламни ёритгудай жилмайиши шунчалар ёқимли эдики, ҳар қандай оқил ҳам унга ихтиёрсиз мафтун бўлиб қолар эди. Тангри ундаги гўзалликка яна гўзаллик қўшмоқчи бўлган тақдирда хатога йўл қўяр эди. Ахир, табиий тулга сайқал бериб бўладими?!

Ўнгар полвон Райҳонга яширинча суқланиб-суқланиб қараб қўймоқда. Буни Раҳмат полвон сезиб турибди-ю, бир нима дейишга ожиз.

Маросимга бешта тўқли, еттита эчки, учта така тушган эди. Қудратнинг кўзи одатдагидан бошқача чақнар, юзида ҳаяжон ифодаси кезар эди. У жониворларни бирин-кетин сўяр, таналарини ёнғоқ شوҳларига илар эди. Бу ишда унга Раҳмат полвон, Оқилбек, Ўнгар полвонлар кўмаклашар эди.

Ниҳоят, қозонларга гўштлар солинди. Учоқларда заранг ёғочлари ловуллади. Тушга яқин таомлар тайёр бўлди. «Сув хотин» маросимига йиғилганлар иштаҳа билан овқатландилар. Кейин кийикўт аралаштирилган кўк чойдан ичдилар. «Сув хотин» маросими янада қизгин давом этди. Лекин, Раҳмат полвон билан тегирмончи йилқилар боқилаётган дарага қараб кетишди.

Шомда Раҳмат полвон кўкишранг, туёқлари оқ-оқ дўнани билан тўқ қизил ранг, пешонаси қашқа жийронини, тегирмончи эса тўрттала айғирини олиб қайтишди. Раҳмат полвон Бўронбекка «ражаб ойнинг охирларида уйга келиб кет», мазмунида хат ёзиб, хотинига узатди:

— Тошкентга борадиган кишилардан бирига бериб қўй, ўғлингга тонширсин, — деди.

— Хўп, Ўғилой, — Хумор йиғичи хатни оларкан, маъноли жилмайди.

Икки дўст ва олти от сахарда, хўроз бир-икки қичқирганда, йўлга чиқишди. Тўртта айғирга майиз, ёнғоқ, гилам ҳамда турлитуман матолар ортилган эди. Вилоятда ўғри, қароқчилар борлигини кам эшитса ҳам, «Кўза кунда синмайди», деб ўйлашибми ёхуд йиртқич ҳайвонлардан сақланиш учунми, ҳар қалай, улар милтиқ билан ханжарларини ҳам олишган эди. Раҳмат полвон ўзининг уч газ бўйига ва дев гавдасига мос ирғай таёғини олишни ҳам унутмаганди. У уч қулочдан узун, билакдан йўғон бу таёқни юзлаб ирғай оғочлари ичидан танилаб олган, чўғда пўстлогини куйдирган, пичоқда силлиқ қирган, кейин уни қуйруқ ёғига обдон ишқаган эди. Раҳмат полвон нон ранг, ниҳоятда пишқ, чайир бу таёқни овга ё узоқ сафарга чиққанда ўзи билан бирига олиб юрар эди.

Улар Нурота тизма тоғларининг шимол томонидан, этакдаги шувоқ, каррак, янтоқ каби ўт-ўлан босган арава изидан аста-секин боришарди. Тоғ ораларида ўзбеклар, тожиклар, анави, уч қири йўқ даштда эса қозоқлар яшайдилар. Полвон билан Қудрат уларни-

кига киришар, ўзбек ҳам, қозоқ ҳам, тожик ҳам бу йўловчиларни хурмат билан кутиб олишар эди. Мезбонларнинг аксарияти Раҳмат полвонни танишар, танимаганлари ҳам унинг доврўғини эшитишган. Қудрат дўстининг шунча узоқларда ҳам таниш-билишлари борлигига, яна улар уни қўй, эчки сўйиб кутиб олишларига қувонарди. Раҳмат полвон чавандоз сифатида Туркистонга танилган эди.

Узоқ вақт Каттабоғдан чиқишмаганигами, уларга бу гўзал кенгликларда юриш мароқли туюларди. Тоғ ҳам, дашт ҳам, ҳатто йўл ҳам кўм-кўк. Йироқларда, кўкимтир туман чулғаган чўл тўрида ялтираб тузкон кўринади. Бир-биридан узоқ-узоқ масофаларда ёйилиб юрган қўй, туя, от подалари ва қора, оқ ўтовлар кўзга чалинади. Ҳар ўн-ўн беш қадамда ўтлар орасида сўфитўрғай, бизгалдоқ, булдуруқлар пирпираб, чулдираб осмонга кўтарилади. Аҳён-аҳён тасқара деган қуш юмронқозиқ ёки калтакесакка ҳужум қилиб қолади. Баъзан тулки, баъзан шамолдек учиб кетаётган кийиклар бир кўришиб, кўздан ғойиб бўлади. Икки дўст буларни томоша қилиб, дам гаплашиб, дам сукутаро боришади. Бир пайт Раҳмат полвон:

— Хув, анави овулни кўраётирсанми, Қудрат? — дея қамчисини чўзиб, шимоли-ғарб томонга жойлашган уйлар ва ўтовларни кўрсатди ҳамда дўстининг жавобини кутмасдан давом этди: — ўша овулни «Музқудук» дейишади. Айни йигит пайтимда шу ерга кўпқарига келганман. Ушанда бир танги қозоқ билан танишганман. Ўзиям дев келбатли, мард йигит эди. Оти — Валихон эди. Уни бир кўриб ўтсак қандоқ бўларкан?

Қудрат осмон билан сахро туташган жойга — қизараётган қуёшга тикилиб, ўйланиб қолди: «Дам ўтмасдан тагин анча юксак бўлади. Бироқ дийдор кўришмоққа не ётсин?»

— Майли. Фақат саҳарда йўлга чиқишга сўз бер. Бўлмаса жазманларинг қўйиб юбормайди.

Полвон кўзини юмиб очди.

Ҳадемай улар сахро ўтлари, мол, тезак, жун, тери, саксовул, сузма, қимиз, қумрон ислари анқиган мўъжаз овулга кириб бордилар. Ясси-ясси, кўм-кўк, кўм-кўк теналарнинг ҳар жой ҳар жойида суҳбатлашиб, дўмбира чалиб, ўлан айтиб ўтиришган ола қалпоқли кишилар кўринди:

Бояновул босинан булут кеттес.

Қиядаги тулкига қусим² жетмес.

Оқ бўз уйдин сиртинан аттантириб.

Қўш³, қалқатай⁴ дегенинг эсден кетес...

Икки одам от қўйиб, саҳрони чангитиб, қаёққадир кетмоқда. Бир бола туяда юз қадамча масофада дам бориб, дам келяпти, қу-

¹ Қоя. ² Ҳарчиғай, бургут — қўлга ўргатилган овчи қуш маъносида.

³ Ҳўш, хайр маъносида, ⁴ суюкли.

дуддан менда сув тортипти. Овуз атрофида кўзилар, туялар, биялар ўтлаб юришибди. Эшакдек-эшакдек келадиган, қулоқлари, думлари қирқилган итлар беозор йўловчилар ўтаётганини сезиб, помисагина приллаб қўйишади. Қудуддан хийла наридаги кўна-ламзорда болалар шовқин-сурон солиб, аллақандай ўйин ўйнашяпти. Ҳар уй, ҳар ўтов олдда янги-янги манзаралар намоеъ бўлади: кимдир кўй сўймоқда, кимдир ўчоққа ўт ёқмоқда, кимдир отининг ёлиғи тараянти, кимдир ёргучоқ айлантиряпти, кимлардир кигиз босишяпти... Ҳаммаси ўз юмушларини бир муддат ташлаб, оёганини йўловчиларга қизиқсиниб қарашади, бир-бирларига алланималар деб шивирлашади.

— Ҳалиқдай кўринган саҳрода шундоқ умр бор-а! — деб ажабланди Қудратбек.

Раҳмат полвон илдамди. Унинг кўзи хиёла дўнгликда жой-ташган шў сувоқ уйининг тиниқ деразасига қадаланган эди. Полвон кўнкарига келганда, худди шу шаффоф дераза олдида сулув бир қиз гўзал елка ва дурқун кўкракларига тўлқинланиб ёйилиб тушган сочларини тараб ўтирган, у такрорланмас бу манзарани беҳосдан кўриб қолган: сулув эса афсонавий бир табассум билан ўзини панаса олган эди. Шунда унинг эсига беҳосдан каттабоғ-лик йиғитларининг кўнчилиги биғувчи Ҳазрат Навоийнинг мана бу байти келган эди:

Ераб, ул шаҳду шакар ёлабмудур?

Ё шакар шаҳду шакар ёлабмудур?

Жошима найваста повак отқали

Ҳамга ўқин қонига ёлабмудур.

Ҳаётнинг шундай қонунилари бор: уларни ўзгартириш инсоннинг қўлидан келмайди. Раҳмат ул гул юзни қанча кўргиси келмася, ул санам даразадан қайта мўрадамади. Шу-шу уни сира-сира кўрмади. Ёхуд кўрса ҳам танимадимикан?

Декки, офатиксон сулув полвоннинг тиниқ хаёлида бир армон бўлиб сақланиб қолди. Йиллар ўтавергач, ҳеч қачон, ҳеч қачон такрорланмайдиган ўшал шаффоф манзара унинг учун ширин афсонага айланди.

Валихоннинг уйи овулнинг четида эди. Бу — Раҳмат полвоннинг ўткир хотирасида деярли анави шаффоф манзарадек сақланиб қолган. Шунинг учунми ёхуд узоқ йил ўтса ҳам бу ерда (беш-оқти уй, ўтов билан янги одамларни ҳисобга олмаганда) ўзгариш бўлмаганиданми, Валихоннинг уйини сўраб-суриштиришмасдан тошанди.

Маана ўша — дой сувоқ уй. Енида учта кигиз ўтов қатор турибди. Ун беш қадамча нарида қудуддан бир дурқун жувон сув тортипти. Узоқдаги — ботардаги кўл ҳам, унинг орқасидаги сак-совулзор ҳам қорайиб кўринмоқда. Уй олдда, учта қиз ўрмакда шолча тўқиб, бир кимбир ит ёлогига овқат қуяр, қозонда алланима қайнар; булардан хийла нарида эса айғир бир-бирини ташлаб ўйнашяпти.

«Хамён ўша-ўша манзара, — кўнглидан ўтказди полвон, — ўша тинчлик, ўша тўқинлик. Неча-неча йиллардан бери шундоқ бўлиб келган, шундоқ бўлиб қолса керак. Улар ўзларича қутли яшаштилар. Одамга бундан бошқа нима ҳам керак?! Кўз очиб юмгунча дунё ҳам ўтиб кетади».

Туйқус бошига бундай фикр келганига ўзи ҳам ҳайрон эди. Раҳмат полвонда янги манзара янги фикр туғдирган, ҳали буни унинг ўзи ҳам англаб етмаган эди.

Валихон мол-ҳолидан хабар олгани саксовулзорга (чўпон-чўлиқсиз моллар қиши-ёзин саксовулзорда ўтлаб юришади) кетган эди. Унинг ўғли — Довулбой, хотини — Ойша, келин ва қизлари нотаниш кўноқларни яхши кутиб олдилар. Кўнишлар уларни уйга бошлашган эди, Раҳмат полвон «ўтовда ўтирсак қандоқ бўларкан?» деб сўради. «Маъқул, маъқул» дейишди уй эгалари. Бу таклифдан тегирмончи ҳам қувонди. Тоғлиққа туркнинг қозоқ қавми ўтови сирли туюлса не ажаб!

Уй эгалари кўноқлар ҳурматига қўй сўйдилар: Бироқ Валихон келгач: «Раҳмат полвондек одам йўқлаб келибди, буларга туя сўяман!» деб туриб олди. Кўноқлар қаттиқ эътироз билдирдилар. Бироқ, қайсар Валихон ўз айтганини қилди:

— Довулбой, улум, туяни олиб кел, — деди, — ҳалиги ёшини, икки ўрқачлисини.

— Ҳозир, ота, — Довулбой қудуқдан нарида, тепаликда ўтлаб юрган туялардан бири — қўнғир туяни ҳайдаб келди.

Қудрат тегирмончининг кўзи ёна бошлади.

— Чўк-чўк, чўк-чўк, чўк-чўк! — дея Валихон туяни чўқтирди.

Қудрат тегирмончи ихтиёрсиз равишда энгларини шимарди.

Ота-ўғил туяни тиззалади. Орқа оёқларини ҳам жун арқон билан тағиб боғламоқчи эди, Қудрат тегирмончи кўнмади.

— Қўйияғлар: қийнамағлар: — у ўзи сезмаган ҳолда тилла пойнакли қишидан пичоғини сугурди. У оловли уфққа синггаётган қуёшнинг сўнгги нурида ярақлаб кетди.

— Сиз кўноқсиз, ўзимиз... Валихон қора чарм этиги кўнжиса пичоғини энгил-енгил қайраётган тегирмончига ажабланиб қаради.

— Тоғда «Қуш сўйсаям, қассоб сўйсин» дейишади, — Раҳмат полвон ноқулайроқ вазиятда қолган дўстининг шаштини қайтаргиси келмади.

— Туяни икки киши сўяди-да, Раҳмат.

— Қудратнинг бир ўзи эплайди. Аммо удум экан, унга Довулбой кўмаклашсин.

Қудрат тегирмончи дўстига миннатдорлик билан қараб, қўлини ювushга шайланади. Ойша унга чойгумда сув қуйиб, сочиқ тутди, Кейин эрига...

Қассоблар калима келтириб, туянинг бўғзига (Қудрат тегирмончи пастроғига, Довулбой устроғига) пичоқ тортишди. Туя талпинолмай, ёруғликни кўролмади, бўзлаб юборди.

Қудрат тегирмончи туянинг бўйнидан ўрқачи томон терисини айира бошлади. Раҳмат полвон билан Валихон кўм-кўк тепада,

чексиз дашт адовига — «Қизил дарё» оқаётган уфққа тикилганча, гурунглашмоқда. Бир гал полвоннинг кўзи овпоқ корли чўққиларни эслатувчи туя ўркакларга тушиди ва бадани жимирлаб кетди.

— Шу туя увол бўлди-да, Валихон, — деди афеуслашиб полвон.

— Ҳамма нарса одам учун яралган, Раҳмат:

— Ҳалиям ўжарлигинг қолмабди, Вали, — Раҳмат полвон зилзамбил қўлини унинг елкасига қўйди.

— Сут билан кирган, жон билан чиқади, — Валихоннинг хиёл қисик, сермаъно кўзига ва бақувват иродасидан далолат берувчи-пишиқ юзига қалбининг нури ёйилди. Раҳмат полвон унга синчковлик билан разм соларкан, ўй уни ўз гирдобига тортди:

«Бу ерга келмаганимга ўттиз беш йил бўлибди. Ўттиз беш йил бу овул учун, Валихон учун мен ўлган одам эдим. Мана, тирилиб келдим. Шунча йил ичида нима ҳам ўзгарибди? Ҳеч нима ўзгармаган. Уша овул. Уша кўл, уша ўрмон-у, уша қудуқлар!.. Минг йилдан кейин ҳам шу манзаралар тураверади. Худди шу овулга ўхшаб Каттабоғ ҳам тураверади. Фақат одамлар келиб, кетаверади... Мана, кечагина тоғни уриб, талқон қилган Валихон!.. Яна ўттиз беш йилдан кейин биз қаёқда бўламиз?! Барибир ажун¹ ҳеч нарса йўқотмайди. Биз келдик нима, кетдик нима? Ажун олдида биз кўзга кўринмайдиган бир чангмиз!»

Одам, хусусан идрокли одам танишини узоқ йилдан кейин кўрса, кўрсаю таниши қариб қолган бўлса, истаса-истамаса унда ана шундай фикр тугилади.

Кўп ўтмай, кунгира шакли, тўрига оқ, қора, сариқ, кўп пўстақлар, гул-гул гиламлар, кигизлар йиғилган, айланасига ипак кўрпачалар тўшалган ўтов кишиларга тўлди. Валихон удумга кўра қўноқлар шарафига қариндошларини, хусусан, қарияларни таклиф қилган. Лекин улар орасида бир ёшроқ киши ҳам бўлиб, унинг кулранг, қийиқ, ўткир кўзи «Ҳозир кимлигини билиб олма!» дегандек одамга санчилар эди. У гапирмас, кулмас, ҳеч кимга сездирмасдан ҳар бир кишини таъқиб этар, бироқ мол-мулк ҳақида кетаётган суҳбатни доқайд эшитар, буни унинг дағал юзи ва қизғиш кўзларига «Сийқаси чиққан гашлар», деб ёзилган ифода айтиб турарди. Тўғриси, бу одам Раҳмат полвонга ҳам, тегирмончига ҳам ёқмади. Совуқ қуролнинг узун, чуқур изи қолган ўнг юзи, чувалчанг шаклида тилинган пешонаси, учта бармоғи қирқилган чап қўли учунми, икки дўст ҳам уни: «Қароқчига ўхшайди», деб ўйлашди.

Лаган-лаган туя, қўй гўштлари ейилгач, дастурхон атрофида қўй қалласи айлангач, Довулбой бир меш қимиз олиб кирди. Коса-косалаб қимиз ичиларкан, аския ҳам авж олди. Аммо чандиқ юзли киши ҳамон индамай ўтирар, ахён-ахёнда тегирмончи унга зимдан қарар ва ҳар гал «Қизи талоқ, ёвуз одамга ўхшайди», деб кўнглидан ўтказарди. Раҳмат полвон эса унга эътибор бермай қўйди.

¹ Ажун — дунё.

Аския жиловни қўйроқда ўтиргас, юз-кўзи босмади қўйроқдан, шучуқ бурун, қўнғир соқол, семиз чолга тўнди. У уш-қад тига кўрами ёки атайлабми, оқ савлали бошини илга киби шайтириб, томоғини кириб, ган бошлади:

Бир қир¹ қазаги қалъада туратин бир сартнинг уйида қўноқ бўлган. Сарт жақсилап қарси олипти. Қўноқнинг оёқна кўже қўйиши. Эг жоб уйранген қазаққа бир жесе даме жумирина жуқ та бўлмапти.

— Эй, сарт, мен куженга тўймадим, — деди қазақ.

— Эй, қазақ, сен тамақти бисмилля Раҳман Раҳим дегеннинг, сол себобти тўймай қолдинг, — дед жуанин сартнинг сарғи.

Шу ерга келганда чол тегармончи билан польвога ер-қотадан илжайиб қаради, томоғини қирли ва жесе тўли киминин бир сўтаришда смирди. Сўнг генида давом этди:

— Ёнди, бяр көзекте сарт қазақнинг уйида қўноқ бўлган. Қазақ қўй сўйип, етин букул писирин, қўноқнинг айдан акен қўйибти-да:

— Же, сарт — денти қазақ, — Бисмилля Раҳман Раҳим дегенде тўясин, демесенде тўясин!

Ўтовда гурр кулгу сўтаришди. Фақат «Қароқчи» жумати. Унинг кўзи чолга ўкдек қадалган эди. Буни чол порвхон сезиб, ноқулай ахволга тушди, терлаб кетди, кўзини ойиб қонди ва олдидаги сочикни олиб, юзини артишга киришди. Худди шу аснода тагин кимдир: «Бир сарт...» деб аския бошлаган эди, «Қароқчи»:

— Вас! — деб бақирди.

Бутун кеча давомида бир огиз ҳам сўзламаган қароқчининг амирона портиллаш давраи «музга чўктирди». Ўқибди қароқчинини баттар уйиб, Раҳмат польвога тикилди ва:

— Мава шунга ўхшаш иркин ақиллар она-ини уртган бир-бирдан совутади, — деди олам билан.

Раҳмат польво бош ирсаб, қароқчининг қанини тасдиқлади. Давра жонланди. Энди бирини «ана тапирди» деген думидда, «Қароқчи»нинг огзини пойлади:

— Бармоқлар бирлашса кучеа биради! — У даврадагилаш соғ қўлини қаттиқ қисиб, мушт қилиб кўрсатди ва ҳаммаси маънодор қараб чиқди, — бирлашмаса, мана бу қўлимдай (сўн-тоқ қўлини кўрсатди) яроқсин, бўринииз ҳамда энг бари, бегона қўлга муҳтож бўлиб қолади.

Даврадагилар «Тўгри», «Тўгри», дейилди. Раҳмат польво «Бу эсли кишига ўлшайди», деб ўйлади. Тегармончининг банидан ҳам шундоқ фикр кечди.

— Чирогим, Бўрибой, сен айтган бармоқлар бирланганми ўзи? — Тўрда, қўноқлар ёнида ўтирган ялмоқ ва қора соқол чол савол берди. Бўрибой «ҳамма билсан билсама атайлаб сўраётир», деди ичида ва ушга кўз кирида гавийиб қаро-

¹ Қир — саҳройи.

ди. Бу ҳолни Валихон пайқадими, йўқми, номатаъум, ҳар қалай саволга у жавоб берди:

— Биз бир туғишган — турк бўлатуриб: «хой, сарт, хой қайсақ, хой қирғиз...» деб бир-биримизни жигимизга тегамиз. Тағий: «Қўнғиротмисан, Евмутмисан, Ўғузмисан?!» деб тинмай уруғ суриштирамиз. Бу ҳам етмагандай, бекларга, хонларга, юзларга бўлиниб олиб, жиққамушт бўламиз. Биз туркларданг шўримизни қуритаётган нарса шу эмасми? Агар биз бутун бўл-сақ, кучли халқ, кучли давлат бўламиз. Бир замонлар шундоқ эдик, бир бутун эдик, ўша яхлит тотув замонда илм, фани-миз, маданиятимиз, деҳқончилигимиз, саноатимиз ўсган, савдо-сотивимиз юришган эди. Ҳарбий кучдаям тенгсиз бўлгандик. Чишам, Оврунаям биз билан ўйлаб муомала қилган эди. Би-роқ оқсоқ Темурдан кейин элимиз, юргимиз бўлиниб кетди, энди, қайсақнинг ўзи Кичик юз¹, Ўрта юз², Катта юз³ у яна кўплаб уруғларга бўлиниб кетди. Булар бир-бирлари билан гажинишгани-гажинишган. Буни ўзингам биласан. Шунинг учун ҳам Кичик юз билан Ўрта юз Ўрус қараси⁴га ўтди. Қол-гани Хива, Бухоро, Қўқон хонлари қарамоқларидадир.

— Тўғри айтасан, Валихон, — деди Раҳмат полвон, — бу кул-фат биргина қайсақнинг эмас, бутун Туркистоннинг бошига туш-ган. Туркистон хонлик-бекликларга бўлиниб олиб, бир-бирини бў-низлаётир. Билмадим, бунинг оқибати нима билан тугайди?

— Нима билан тугарди, дейсиз, оға? — деди Бўрибой аччиқ алам билан. — Туркистонни ё инглиз, ё Ўрус босиб олади. Биз ўзимизни ўзимиз еб битирдик. Энди Овруна биздан ўзиб кетди, энди унинг олдида биз ожиз бўлиб қолдик! Шунинг учун ҳам ҳозирнинг ўзида Чимқўрғон, Кумуш Товшибек⁵, Оқ-мачит⁶ каби қалъаларимизнинг қулини кўкча совурди. Э, оға, ўзимиз-ўзимизни товушлаб бераётган бўлса, нима қилайлик?! Айб ўзимизда... Айб ўзимизда!.. Аттан! Аттан!!!

— Хўш, иним, бунинг олдини олин учун нима қилай-лик? — деб сўради ундан бояги аския айтган чол.

Бўрбой унга хўмрайиб қараб, индамади. Фақат ичида: «Оғзига чайнаб солган нарсани ютолмай ўтирибди-ю, яна аския айтганига бало борми!» деб оғринди. Бўрибойнинг ўрнига Валихон жавоб қайтарди:

— Бу жуда қийин масала, оқсоқол. Бунинг учун уруғчи-ликка чек қўйилиши, хонлар, беклар бирлашиши, гаининг қис-

Кичик юз¹, ўрта юз², улуғ юз³ эмас, аслида кичик уз, ўрта уз, улуғ уздир, Туркининг қадим, ўз, Уғуз уругидир, кейинчалик бузилиб юзга айланиб кетган. ⁴Кичик юз 1731 йилда, Ўрта юз 1731—40 йилларда Русия қара-сига олинган. Еттисувдаги қалъа بازارда тугилади. У 1850 йилда рус ҳуку-мати қўлига ўтган. ⁵Оқмачит — Қўқон хонлигининг йирик ҳарбий қалъаси бўлиб, у ҳозирги Қизил Ўрда ўрнида жойлашган эди. ⁶У 1853 йилда чор ҳукумати қўлига ўтди ва унинг ўрнида Форт Петровский истехкоми қурилди.

қаси, оқсоқол Турон қайта тирилиши, аниги яхлит юрт бўлиши керак! Шундагина биров шишагимизга ништ демайди, деёлмайди.

— Валихон, авф этасан, хонлар, беклар бирлашиши... деган фикрингга қўшилмайман. Улар тугамагунча, уруғчилик тугамайди; хонлик, бекликлар йўқотилиб, бир одил ҳокимият ўрнатилса, халқимиз бир бутун бўлади.

Бу сўзлар Бўрибойнинг тунд юзини ёриштирди. Кўзи севган қизи билан учрашган йигитнинг кўзидек порлай бошлади. Шу онда унинг афт-ангоридаги тиртиқлари ҳам ўзига ярашиб тургандай эди. У «Бу баҳайбат киши анча ақлли дейман-ов», деб кўнглидан ўтказди.

Тўғри, Мадраса кўрган Раҳмат полвоиннинг ақли-хуши ҳам, саводи ҳам ёмон эмас эди. Лекин ҳозир айтган гаини у қайнукаси Уйғоқбекдан эшитганди.

— Ундай бўлишига ишонмайман, — деди чол ҳафсаласизлик билан.

— Нечук?

— Улар бир-бирларини ёмон кўрадилар.

— Ҳеч ҳам ёмон кўрмайдилар! — Бўрибойнинг юз-кўзида яна совуқ нур ялтиради. — Бир уруғдан тарқалган халқ бир-бирини ёмон кўрмайди. Балки сенга ўхшаш аскиябозлар уларни бир-бирига қайрайдилар. Оддий халқ тинч-тотув яшашни истайди. Боя ҳам айтган эдим, яна қайта айтаман. Ҳозир қўноқ айтган уруғлар бамисоли бир туб дарахтдан ўсиб чиққан шохлардир, насл-насабалари турклардир. Агар бу халқлар бир бутун бўлса, дунёда энг кучли халқ бўлади. Ўзи халқларнинг дўстлигига, гаразсиз дўстлигига нима етсин! Оқ подшо ҳокимияти бўлмаганда, ўрус халқи билан дўстлашсак бўларди. Буни нима си ёмон?

— Кўп ўқиган кишининг калласи айниб қолади деса, унча ишонмасдим хо-хо-хо! Илдизи бир халқ деганинг бир-бири билан қир-пичоқ бўлаётганда бегона халқ дўст бўлармиди?.. Кичик Жуз билан Ўрта Жузни ўрус қай аҳволга солаётганини ўз кўзим билан кўриб, ўз қулогим билан эшитиб келдим-ку, шумғия!

— Шумғия сўзи Сизга ярашади, тақсир, — Бўрибойнинг кўзи совуқ чақнади, — тушунмаган нарсангизга тумшүгингизни суқманг! Билсангиз, мен оддий ўрус халқини назарда тутаётирман, унинг ҳокимиятини эмас, ҳокимияти ўрус халқининг ўзиниям эзаётир. Энди тушундингизми, тақсир? Миллати, ирқий, динларидан қатъи назар, оддий халқларнинг мақсадлари битта — озодлик!..

— Озодлик!.. Хо-хо-хо!.. Кимдан озодликка чиқармишлар, жиғар?!

— Ўша ҳокимиятларидан, тақсир. Маркс билан Энгельс жаноблари: «Ҳар бир мамлакатнинг йўқсуллари, албатта ҳаммадан бурун ўз буржуазиясини йўқ қилмоғи лозимдир», деб айтганлар.

— Туркчасига ҳам шундай, тақсир.
— Туркчада бундай сўзлар йўқ, жигар.
— Бу сўзлар эмас, тақсир, бу номлар.
— Ў-хў, шундоқ де, биз ладонмиз-да, биз билмаймиз-да, қани-қани қимлар экан булар?

— Биз эмас, мен деб гапиринг, ҳаммани ўзингизга менг-заманг, тақсир.

— Қуллук, қуллук.

Бўрибой унга тарсаки тортмоқчи бўлди-ю, «ўтиришни бузиш ярамайди», деб ўйлаб, ўзини тийди ва: «Маркс билан Энгельс-диалектик материализмнинг асосчилари», дейишга оғиз жуфтлади. Лекин, унинг савиясини ҳисобга олиб, ниятидан қайтди ва содда тилда тушунтирди:

— Маркс билан Энгельс бутун ажун йўқсуллари бирлаштириш учун курашаётган кишилардир, ўзлари Олмонияликдилар¹.

— Ҳеч қачон бундоқ бўлмайди. Тангрининг ўзи ерни минг турли яратгандек, Одамзодни ҳам минг турли яратган, бу турлар бир турга айланса, Ер ҳам, одамзод ҳам ўлади. Энди, ҳалиги нимади, отинг ўлгур... бур —... бур... буржунгмиди?..

— Буржуазиями?

— Ҳа, савил.

— Буржуазия дегани — ҳоким синф дегани.

— Ҳали сен шунга қарши бормоқчимисан? Ў-хў! Мақсадинг улкан, бола?! Сенга айтсам, бой билан камбағал тенг яшаса, охир замон бўлади; савиялар, қобилиятлар, қарашлар, онглари... Ҳеч замонда тенг бўлмайди. Тангрининг ўзи уларни шундоқ яратган, яратганга қарши бориш — тўғри ўлимга боришдир. Одамларни бузма бола, бузуқчилик ёмон нарса.

Бўрибой тагин қаҳрини ичига ютди, тишини-тишига босиб, жавоб қайтарди:

— Одамларни тўғри йўлга бошлаш, ўзини, ўзлигини танитиш Сизнингча бузуқчиликка кирадими, тақсир?

— Шувоқнинг ичидаги гапларни қўй, бола! Нима бўлса ҳаммаси тақдири азалнинг ёзуғи билан бўлади, — сийрак қора соқол чол садафранг тасбеҳини дастурхонга қўйди, ён чўнтагидан қора-қизғиш носқовоғини олиб, нос отди.

Бўрибой унга қаҳр билан тикилди. У нурли, қув қўзларини олиб қочди. Бўрибой ўзи билан ўчакишган одамни узи-кесил бир ёқлик қилмагунча ё ўзи бир ёқлик бўлмагунча, тинчи-майдиған кишилар хилидан эди.

— Қоқ тунда хотинингиз бегона эркак билан айш қилаётганида, Сиз сафардан келиб қолдингиз, дейлик. Шунда ҳам сиз: «Тақдири азалнинг ёзуғи», деб тек турармидингиз?

Бўрибой қорасоқол кишининг жон-жонидан олди. Унинг кўзи ола-кула бўлиб, юзи муз тусга кирди, томоғига жони келиб тикилди. У сапчиб турмоқчи бўлди. Бироқ, унинг тиззаси-

¹ Олмония — Германия.

га чангавдек қадалган Раҳмат полвоннинг пўлат панжалари бунга имкон бермади. У Раҳмат полвонга нафрат билан қаради, кейин гажиб кўйгудай бўлиб Бўрибойга тикилди ва уни аламли сўзлар билан ўйиб олди:

— Дайис, келгинди! Емонлигингдан ўз юртингга сизмай, бу ёқларда дайдиб юрибсан.

Ўтов музлаб қолди. Ҳамма Бўрибойнинг вулқондек портлашини кутганди. Аксинча, у қора соқолли кишига голибона тикилиб, заҳарли илжайди. Сўнг ғоят хотиржам ва совуққонлик билан деди:

— Енгилдингизми? Жиртакилик қилманг! Бу қозоққа ярашмайдиган одат. Асл қозоқ ҳар қандай шароитда ҳам мардликча қолади. Ҳақиқат олдида тан бериш ҳам жасорат. Мени «келгинди», деб айтдингиз. Хафа бўлмадим. Сизнинг тушунчангиз менга маълум. Бўлмаса ўзимнинг тупроғимда, жондош, қондош қозоқларимникида юрганимни юзимга солмасдингиз. Лекин менинг бировга оғирлигим тегмаётир. Ўзимга яраша чойчақам бор. Иззат қилиб айтилган ерга бормаслик эса — қозоқни, қозоқ одатларини менсимаслик бўлади.

Бўрибой ўрнидан турди: «Ҳозир келаман», деб ташқарига чиқди. Валихон унга эргашди. Даврадан файз кўчди. Дастурхонга фотиҳа ўқилди. Худди келишилгандай, ҳамма қора соқолли кишига ўқрайиб қараб, жимгина кўзгалди.

Ташқари қоронғи, жим-жит. Сахро гуллари ва кўкатларнинг бўйларига тўлган ҳаво салқин. Дашт-биёбоннинг бирор ерида милт этган шуъла кўринмайди. Олис, қоронғи, ойсиз осмон митти юлдузлар билан тўла. Ўтовдан чиққанлар ҳар жой, ҳар жойда уч-тўрттадан бўлиб ўзаро гурунглашмоқдалар.

Бир пасдан кейин улар хайр-хўшлашиб, тарқалишди. Валихоннинг илтимоси билан Бўрибой тунаб қоладиган бўлди. Бундан Раҳмат полвон билан Қудрат тегирмончи негадир хурсанд бўлишди. Улар қудуқ бўйида мириқиб ювиндилар. Раҳмат полвон Бўрибойга қизиқиб қолган ва шунинг учун унинг миясида бу тунд одам ҳақида қарама-қарши фикрлар айланмоқда эди:

«Уни «келгинди» деб айти. Қаерлик экан у? Ўзи оқил, азамат одамга ўхшайди».

— Узр, иним, — полвон «Қароқчи»нинг чан елкасига ўнг қўлини қўйди. Бу аснода Қудрат билан Валихон олдинда боришга ётган эди. Улар томондан «Бухоро...», «Мирзабек...» деган сўзлар узук-юлук эшитиларди, — асли қаерликсиз, иним?

— Ҳожи Тархон¹ томондан, Бўкай Ўрда деган жойданман.

— Ў, Шунча узоқдан-а! Бу томонларга қандоқ келиб қолдингиз?

— Замон зайли билан, оға.

— Очиқ айтинг, иним. Мен мунофиқ эмасман. Мужмал гашириш сизнинг эркакча феълингизга ярашмайди.

¹ Астрахан

— Топтингиз, ога. Эшитгансизми, йўқми. мен Нурали деган таг-тугли кишининг ўгли бўламан.

— Чамаси, бу ном қайн укам — Уйғоқбек орқали қулоғимга чалингандай.

— Уйғоқбегингиз ким?

— Савдогар. Сабир¹да яшайди.

— Ҳимм... — Бўрибой ер остидан цолвонга тикилди. — Ҳимм... Номи танишдай. Умуман, у ёқларда минглаб ўзбеклар яшаётдилар. Улар асосан, савдогарчилик билан шугулланадилар. Сиз хафа бўлманг-у, бориб-бориб улар бошқа миллатларга чапишиб, қоришиб, кетади. Чунки озчилик-да. Келинг, қўйинг, мақсадга кўчай, мен Санкт-Петербургда, дорилфунунда ўқидим. Гарчи яхши ўқисам ҳам, айрим киборбаччалар мени мазах қилардилар: «Сенга ўқишни ким қўйибти, қайсақ, турквачча. Чориг кийиб, туя миниб, мол орқасидан юравермайсанми!»

Лекин менинг тарафимни олувчилар ҳам бор эди. Ковалевский деган йигитни ўла-ўлгуномча унутмасам керак. Унинг ота-онаси Саритов²да яшарди. Ковалевскийнинг ўзи хосиятли киши эди, кўлидан китоб тушмасди, доим адолат томонида турарди.

— «Шарқда: «Ит ҳуради, карвон ўтади» деган мақол бор-а? — деб сўради Ковалевский, — дили қаро бўлган пайтларда, — бор, — дея шу заҳоти ўзи жавоб қайтарарди, — сен, Бўрибой, қалбсиз кишилардан хафа бўлма. Ҳар халқнинг ичида оласи бор. «Мен русман!» деб кўкрагига урувчилар, русни севади, деб ўйлайсанми? Асл рус ҳеч замонда бошқани камситиш ҳисобига ўзини улугламайди. Сен, Бўрибой, кўнглингни бузмай ўқи, ўқисанг халқингга кўпроқ нафинг тегади».

Қорошида Бўрибойнинг дағал башарасида қандай ифода-далар кечаётганини ҳам, кўрқинчли тиртиқлари ҳам кўринмас эди. У томоғини қириб, нафасини ростлаб олди-да, яна сўзлай кетди:

— Мақтанчоқ дейсизми, йўқми, ихтиёрингиз, ога мен зўр тарихчима! Аммо, афсус, мен бу илм билан тағин ҳам теран шугулланиш ўрнига, бошқа йўлдан кетдим. Нега дейсизми? Пешонамга битилган экан, қутилмаганда тақдир мени бошқа ёққа суриб кетди... — Бўрибой овул итларининг узук-юлуқ увул-лашларига қулоқ тутганича жим қолди.

— Тарихингиз узунга ўхшайди, иним? — Раҳмат полвон ёқа боғичларини ёчиб таплади; кўкрагига муздек ҳаво келиб урилди.

— Тарихим узун ога, узун, — Бўрибой фикрларини жамлаш учунми, хира, ялтироқ кўринаётган кўлга тикилганича ўйланиб қолди, — ҳа, жуда узун! — деди анчадан сўнг, — майли, буни сизга қисқача ҳикоя қилиб бераман, — у чўлтоқ қўли билан иягини сиқиб ушлади ва ғамли бир овозда давом этди, — таътилда мен

¹ Сибир

² Саратов

Александр Николаевич Ковалевскийни уйга таклиф этдим. У га-
нимни ерда қолдирмади. Бироқ, ога, биз Бўкай Ҳрада халқининг
хон билан Оқ подшо зулмига, солиқ устига солиқ солишига,
ўзлаксиз таҳқирлашига қарши бош кўтарган пайтига дуч ке-
либ қолдик.

Эҳ, ога, намасини айтасиз, ёмон қиргин бўлди, ёмон! Бу-
ни айтиш ҳам оғир. Жазо гуруҳи қўзғолонни ёвузлик билан
бостира бошлади, на қарига шафқат қиларди, на ёшга! Жазо
гуруҳидан бир тўдаси қош қорая бошлаганда, бизникига ҳам
бостириб кирди. Онам ўчоққа ўт ёқмоқда эди. Иним қозонга
қараганча алланималар дея чулдирамоқда эди.

— Мана, қўзғолон бошлиқларидан бирининг хотини!— деб
бақирди оқ қашқа от устида ўтирган қора нўстинли киши.
Сўнг газаб билан онамнинг бошига қилич солди. Иним чиқариб
ийслаб юборди. Қора нўстинли киши уни ҳам чошиб ташлади.
Эҳ, ёвузлар! Иним ҳали иккига ҳам чиқмаган эди! Имонсиз-
лар!

Бўрибой оғир уҳ тортиб, бошини чапгаллади. Шу онда унинг
қалби вайрон бўлиб, кўзига ёш қалқиди. Қоронғи тулда буни
Раҳмат полвон юраги билан ҳис этди. Ҳис эттигини эмас, кўр-
ди. Баъзан юрак кўз кўра олмайдиган нарсаларни кўришга
қодир.

— Бу қоли лаҳзада Ковалевский билан мен уйда эдик,—
бўронда дарахт қандай титраса, Бўрибойнинг овози ҳам шун-
дай титраб эшитилди.— деразадан тўдани ўққа тутдик. Бироқ
жаллодлар уйга ўт қўйиб юборишди. Биз тира-ширада орқа
дарчадан чиқиб қочдик. Тўда бизни ҳадеганда сезмади шекил-
ли, қувмади. Биз бўлсак чулу биёбон қўйидаги бир овулга қо-
чиб келдик. Овул оқсоқоли — Тулжибой отамни танир экан, хур-
матимизни қилиб қўй сўйди. Бироқ, бу татирмиди дейсиз,
ога. Кўз олдимдан қонга, тупроққа беланиб ётган онам билан
иним кетмасди. Мен ўч олин истаги билан ёнардим, томир-
ларимдаги қонлар ҳам ўч олин истаги билан айланарди; бу-
туни вужудим жулбушга келиб: «Ўч ол!!!»— деб титрарди.

«— Бошига оғир кулфат тунганда ҳам, бўйнига дор хал-
қасини илганда ҳам мардона турадиган киши борми ўзи?— де-
ди Александр Николаевич ухлаш учун ётганимизда, ўтовда икки-
миздан бошқа ҳеч ким бўлмаса ҳам пичирлаб,— бўлса, бун-
дай киши зулмат ичидан ҳам нур ахтаради, деб ўйлайман».

Бундай гапларни ўзим ҳам биламан. Бироқ буни ақли бу-
туни Ковалевскийнинг оғзидан эшитиш менга бошқача таъсир
этди. Александр ҳам айни шу муддаода айтган бўлса керак.
Аста-секин эс-хушимни йнга бошладим.

«— Жози гуруҳи рус халқининг ҳам душмани, Бўрибой,—
деди нича сукутдан кейин Ковалевский,— унинг бошида Ҳер-
ценларни ҳалок этган подшо хокимияти турибди. Буни ўзинг
ҳам биласан-ку, Бўрибой. Унинг ёвуз қудратига бу ерга келиб,
яна бир марта ишондим. Бу ҳукумат фақат қозоққа эмас, рус-
га ҳам захар-зуғумларини сочаётир. Бизда мужиклар қулдай

ийлаб, қудай ишбегирлар. Бойлар мужикларни хоҳлаша битта-битталаб, хоҳлаша унта-унталаб сотаверадилар. Хатто мужикларни шу ўрнида қиморга тикиб ўйвашади, ялангоч ҳолда қорға ҳайдашади, оч-кочун қолдиришади. Буви ўз кўзинг билан пўриб келдинг-ку, Пўрибой! Ахир, бизнинг мушклар бутулдай хўшқўсиз-да, ха, бутулдай — хўшқўсиз! Бўропоғной ҳуқуқ дегани яна шундай даҳшатан нарса, дўстиям! Хатто мужик бошини розилангисиз уйланомайдилар!»

« — Шўрвишлар! — деб юбордим бештиёр мен. — ҳеч бўлмаса ишча мурувват қалшса ўлиб қолишадими?»

« — Мурувват қилувчилар ҳам бор: минтадан бошта. Қўилари аёса мужиклардан жирканидилар. Хатто мужиклар сўзлагани учунми, ўз тилларида гапирганиша номус сизадилар, иңлиз, француз, немис тилларида сўзландилар. Шу сабабларга қура ҳам халқ подшо ҳокимиятидан порози, жуда порози, андан унга қарши курашаёлар!»

« — Буниг учун Сизлар егилиб қолгансизлар. — дедим мен қора шифтга кўз тикганимча, — Сизларда Ҳерценлар бор, Пүшкинлар бор, Белинскийлар бор. Улар оқ подшо иддизига бошга ураёттирлар... Бизда буни орзу қилаш мумкин. Бизда ўзбошимчалик, тарқоқлик, бошбошдоқлик кучли. Бизда маориф, маърифат, маданият, савоат, салоҳият ишлари чаток... Уфф!.. Бир нимага умид боғлаш қийин...»

« — Лекин сен рухнингни туширма, умид билан яша. Умидсизлик дегани, менимча, ўлим дегани. Руснинг ютуғи шундаки, у умид билан яшаётар! Подшо ҳокимиятига қарши, ҳов, бойларга қарши биз бирлашиб, курашмоғимиз керак. Бундан бошқа йўл йўқ, Бўрибой!»

Бу гаплардай хаёлим қарама-қарши уйларга гарқ бўлди. Алексаандр ухлаб қолди. Мен аёта ўрнимдан туриб, қўшни уювга ўтдим-да, Тулкибой оқсоқолни уйғотдим. У келишувимизга биноан йўлга икки от билан озиқ-овқат ҳазирлаб қўйганини мени айтди. Шундан кейин мен хотиржам уювга қайтдим. Бирон ухлдолмадим. Уйлар бўрони мени тагин ўз гирдобига тортиб кетди.

Тонг қоронгисида Ковалевский менга кўп нарсаларни тайинлаб, хат орқали хабарлашиб туришимизни айтиб, ўз юртига жўнаб кетди.

Шу лаҳзада Бўрибой дўсти билан видолашганимни билиб, ёхуд унинг бир отни миниб, бир отни отаклаганимни билса қум ренгаллар аро сингиб кетаётганини кўз биланга келтираредилар: оғир хўрсинди. Кейин адрасча жим бўлиб қолди ва шаҳоят синиб, бир товунда давом этди:

« — Отам билан шийани яширанча кўмдид. Бирок, шу шайтда отам қўлга тушиб қолди. Унинг беа; қўяни бавда этиб, Целдугуга сургун этишди. Кейин отамдан дарак бўлмади. Қурагон аёса Кичик Уэ билан Урта Уашиг Урус қарисқдан (табаалигидан) ажралиб чиқиб курашмага айланаб кетди. Келюлари, Арғингази, Абнақазв, Қолиб Галик, Қоритой, Нурали, Тубайдуу

да Валихон, Саржан Кенесари¹ угли Қосим кабилар қатори мен
бу турашга кўшилиб кетдим.

Унинг айтиб бериши бемон сатхидан уаун из ясаб утган. Бу
хўш тортди. Бўрибой унга тикилган бўйи хўрсинди.

— Ила, дам олашми, кўнок? — деб сўради Валихон.

— Ина бироз айланайлик, — деди Раҳмат полвон.

Ихтиёрини, — Валихон тегиримончи билан яна ёлдинга
юринди. Бўрибой чала қолган тагини давом эттирди:

— Тагини эг қисқаси, туғишган, биз курашда ютқаадик. Кўн-
чиликимиз отиладик, бадарга қилиндик. Саржон Қосим билан
мен Кўконга қочдик. Ўзипгиз ҳам биласиз, ога, Кўкон хони
ярим йер илгари қайсақ заштларида бир қанча ҳарбий қалъа-
лар қуради. Шулардан қучаси Оқмачит ҳисобланади.

— Шундоқ деб эшитувдим, иним.

Шундоқ ога. Хўш, шундай қилиб биз Кўкон хони хузу-
рига бордик. Мадалихон² дан ёрдам сўрадик. Бу ёш, ўктам йигит,
илтимосимизни қондирди. Тошкент қўшбегиси бошчилигида қў-
шин берди. 1212 ҳижрий йилининг Ражаб ойида ҳарбий юрини
қилдик. Ўш ёғир, йўллар босиб Улутовга етдик. Бу ерда ҳарбий
қалъа қурди. Лекин кўш ўзгари, Тошкент қўшбегиси помардиқ
қилди. У Улутовга генерал Броневскийнинг бош қўшини келает-
ганини эшитиб, қонқонга тушган тулкидек типирчилаб қолди.
Номигагина аскар қолдириб, ўз лашкари билан изига қайтди.
Йўл йўлакай унча мунча қайсақларни хонавайрон қилди — мол-
мулкларини Тошкентга олиб кетди. Биз эса Броневский аскар-
лари билан жанг қилдик. Соп, куч жиҳатдан устун ёв қалъа-
мизнинг кўлини кўкка совурди. Мен қочинга улгурдим. Буидан
бошқа илғим йўқ эди. Ҳеч иш қилмай бекорга ўлиб кетиш-
дан Тагрининг ўзи аерасин, ога!

Шундан сўнг хондан қўнғилм қолди. Кейин билсам, Мада-
лихон қайсақларни ўруслардан ажратиб олиб, ўзига тобе қил-
моқчи экан. Қайсақлардан юлиб қолинган ўзига учун қўшбе-
гига «Бекларбеги» унвони бергач, шияги равшан бўлди. Унга
«Житарим, ёрдам беради» деган умидда борсагу, у илонлик
қалса, бу қандай кўргулик, ога! Қочганимдан кейин генерал
Броневский бошимни тилла эвазига гарсига қўйди. Бир гал Сар-
сумда яшириниб юрганимда, ўзимнинг қайсақларим менч тутиб
беришига сал қолди. Зўрға қочиб қутқиядим. Миннат қилиш
ярамайди, албатта. Аммо, ҳар қандай қучли одамда ҳам қандай-
дир даражада ожизлик бўлади. Менда ҳам бу касаллик озми-
кўми бор экан. Алам қилади. Қозоқларнинг озодлиги учун қуреш-

¹ Саржан Кенесари угли Қосимнинг набираси — марҳум Натан Кенеса-
ри (отасининг оти Азихон) Ўзбекистон ССР Фанлар Академиясининг акаде-
мик эди, Натан Кенесарининг бош бобоси — Аблайхон Кичик уз, Урта уз,
улус уз қозоқларини бириктирган қозоқ хони эди. Чўқон Валихонов (1835—
1865) ҳам Аблайхоннинг чеварасидир. Аблайхон эса Чингизхон наслидандир.

² Мадалихон — шоира Қодирабегимнинг ўғли.

(Муаллиф изоҳи)

саму. улар кўл-оёғимни боғлаб, мени ганямга сотишадими?! Бу не кўргулик, не ёвузлик, ога?! Мен-ку майли-я, арзиманган тилла учун, тилла учун гўрга-я, ганимга ихши кўриваши учун, бир иштифот билан бирон маифеатга эга бўлиши учун, ҳеч бўлмаганда унда ташаккур эшитиши учун имонини, эътиқодини ва ҳатто, энг дахшатлиси, элини, юртини сотувчилар бор! Були Сизга ўз бошимдан кечирганимдан айтганиман, ога! Ўз эл-юртига вафо қилмаган кимсалар ўзгара ҳам вафо қилинмайди. Бундай маразларни ер кўтариб юрганига ҳайронман, ога! Яна улар ўзларини тоза, билимли қилиб кўрсатганларига ўлайми, қуяйми?!

Бўрибой бир лаҳза тиш олган, тагин ўша аламли, ўша туғёшли оҳангда сўзлей кетди:

— Шундан сўнг мен Хивага қочиб бордим. Кўп кийинчиликлар билан хоннинг олдига кириб, ушдан кўмак сўрадим. У пинагини ҳам бузмасдан: «Тўштинга сўзга айт, саҳройи!» деди. Бундан ҳам хўрлигим келди, ҳам талабим! Бироқ хонга бир оғиз ҳам терс гап айтмадим, айтмадим. Ковалевскийнинг таъсирими ё вужудимда қайнаб ётган аламлар таъсирими, ҳайтовур, умид билан яшардим, курашини умиди билан яшардим. Кўксидан ўк еган жангчидай судралиб, хон ҳузуридан чиқиб кетдим. Энди охири яқинким Амирда эди. Сахро кезиб Бухорога бордим. Бир ой деганда зўрга Амир ҳузурига кирдим-да, унга аҳвол — вазиятни айтдим. У чуқур ўйга боғиб:

«Чирогим, бу ишда ёрдам беролмайман!» деб очиқ айтди.

Афтдан Амир Оқ подшодан кўрқаётгандек эди. Шундан кейин мен бутун дард-аламимни ичимга ютиб, чўлу биёбонга бош олиб кетдим, ога. Чўлу биёбонда, ёлғизликда эл-юртим тақдирини ҳақида кўп ўйладим.

Бўрибой тагин оғир хўрсинди. Раҳмат полвон шунинг юзиде тубеиз ҳам, алам ифодалари кезаётганини хис этди. Юраги ўртаниб кетди. Бўрибойнинг кўлини кучли меҳр билан сикди. У ҳам, Икки ўт кўл бир дақиқа сўзлашдилар. Ҳаётда бундай сўзлашув камдан-кам бўлади ва уни дунёни теран идрок этадиган қалбларгина тушунадилар.

Улар алчагача жим турдилар. Охири бу маъноли сукутни Раҳмат полвон бузди:

— Энди, ўтовга қайтсак, житарим. Вақт ҳам алла-палла бўлиб қолди.

— Хўп, ога.

Раҳмат полвон, Бўрибой, Валихон, Қудрат тегирмончи тоза ҳаво кириб туриши учун теварак ости икки қаричча юқорига қайрилган ўловда ётдилар. Раҳмат полвон хийлагача ухломмади. Уни жилловлаб бўлмас ҳаёл олиб қочган эди.

«Бизнинг тоғлиқлар ғафлат уйқусида. Улар бундоқ гапларни биламайдилар. Биладиганлари ҳам Уйғоқбек, Бўронбек ё Мирзабеклардан эшитганлар».

Чалқанча ётган Раҳмат полвон шиддатли ўйлар тагида безовталаниб, ўнг ёнбошига ағдарилди. Энди унинг ҳаёли аста-секинлик билан овулга илк келган чолларига огди:

Овул... Хиёл дўпглиякка жойлашган уй... Лой сувоқ уй... Ти-
ник дераза олдиди тўлқин-тўлқин сочларини тараб ўтирган су-
лув... Армонли табассум...

Ҳадемай бу шаффоф манзара ҳам номаълум ёққа чекинди.
Энди Раҳмат полвоннинг кўз ўнгида Дўстбойнинг давомли кўп-
кари¹лари жонланди:

Дўстбой бирданига икки ўглининг — Кенгаш, Тенглашлар-
нинг қўлларини ҳалоллаётир. Элга ўн кеча-ю, ўн кундуз тўй-
томоша бермоқда!

Бойликдан кутурган Дўстбой тўй баҳонасида шон-шухратини
оширишни истаб, Туркистоннинг энг кучли чавандозларини так-
лиф этган, биринчи улоқда бешта гилам, тўртта от, учта
туя, иккита бука ва ўнта қўй тиккан.

Мана, кучли, абжир чавандозлар учқур аргумоқларини ўйна-
тиб ўн уч чақирим наридаги овулга улоқни биринчи бўлиб
элтишга шай турибдилар. Раҳматбек ҳам қорамтир, пешонаси
қашқа, туёқлари оқ-оқ, бўйдор, серёл, чайир қорабайир устида
магрупп ва сергак ўтирибди.

Ниҳоят, полвонлар ўртасига ичак-чаваги ўрнига туз тикил-
ган оқ, бошсиз улоқ ташланди. Ушлаб чавандозлар гуруллаб
улоққа ёпирилдилар. Оқ, қора, бўз, қизил, сариқ, кўк, ола-
була отларнинг тишланиши, тениниши, сакрашиши оқибатида
митти гуллар, майсадар билан қопланган текис, юмшоқ, намхуш
ер пахта савалаётгандек гурсуллар, урдан қорамтир тўзон кўта-
рилар эди.

Еш Раҳматбек йўлбарсдек кучли, энчил бўлиш билан бирга
ақлли ва айёр эди. У учқур аргумоғининг оёғи сициши, бўйни
қайрилиши, чарчаши мумкинлигини ўйлаб, «қуюн»га ўзини ур-
мади. Аксинча энг четда жиловни эркин кўйиб, от ўйнатар-
кан: «Асосий кураш олдинда», деб кўнглидан ўтказди...

Узоқ олишувлардан сўнг бир қора от тўдани ёриб чиқди.
Чавандоз — туркман йигит улоқни тақимига босиб олган. Кўри-
нишдан у қарчигайни эса солади. Унинг кўзи йирик, юзи чў-
зик, бурни қирғий, чап қулоғи кемтик. Узун қалпоғи билан
калта чакмони, соқол-мўйлови унга қандайдир рух, ихчамлигу
кўркамлик бериб турибди.

Туркман йигит беш юз қадамга ҳам отмай, «пайт пойла-
ган»лар халқасига «илинди», лекин бўш келмади. Отининг икки
оёғини баланд кўтартириб, уч-тўрт айлангирди. Сўнг жонивор-
нинг сағрига қамчи босди. От олдинга санчиди.

Раҳматбек: «Еш бўлса ҳам тажрибали кўринади, отиям куч-
ли экан. Фақат, масофанинг узоқлигини ҳисобга олмаётир»,
деб ўйлади.

У бир четда, сергак хаёл сурган ҳолда отини эркин чопти-
риб бораверди. Аргумоғи ҳам ҳали олдинда аёвсиз жанг тур-
гайни билгандек, тўфонга талпинмас эди. Туркман йигитини
эса уч томондан ўз элатдошлари ўраб олиб, ҳимоя қилиб бори-

¹ Кўпкари — кўк пар — кўк бўри деган маънони билдиради.

шарди. Олдинда уни иккинчи кучли «халқа» «ютаман», деб турибди. Кетидан ва икки канотидан эса сон-саноқсиз чавандозлар уни икканжакадай сиқиб келмоқда. Хаш-паш дегунча у ўзини «темир халқа» ичда кўрди. У «халқа»ни ёриб ўтиш учун боғи «ҳййла»сини кўллади. Ўтган галгидек элатдошлари унга олд томондан йўл очмоқчи бўлдилар. Буни «халқа»чилар боя кўришган эди. Улар кучли қаршиликка қарамай, туркман йигитни маҳкам сиқиб келдилар. Ов, аммо кучли олишувдан сўнг улоқ ола чопонли йигит кўлига ўтди. Кўп олачопонлар унга эргашидилар. Булар — тожиклар эди. Улоқни олдига ўнгариб олган ўрта ёш киши барвасталиги, ўнг юзидаги чуқур чандиғи билан элатдошларидан ажралиб турибди. Унинг кўк кўзи, жиддий юзида ўзига ишончи зўрлиги яққол сезилмоқда. Остидаги бўз бедови ҳам эгасидек мағрур, бақувват. Лекин, учқур отлар унинг олдини тўсиб чиқдилар. Худди шу лахза элатдошлари унга чап канотидан йўл очдилар. У мағрур бедовни ўша ёққа солди. Бироқ кунгира шаклли телпак, ихчам пўстин кийган қирғиз йигити улоқни чап оёғидан ушлашга улгурган эди. У кутилмаган абжирлик билан улоқни юлиб олди. Бу йигит нимаси биландир; башарасининг кескин ифодалари биланми, кўзларининг совуқ ёнаётгани биланми ё ўктам ва фавқулодда абжирлиги биланми Раҳматбекнинг эътиборини тортди. Раҳматбек: «Бало экан бу қирқуз¹», деди ва унинг кетидан от кўйди.

Аммо у улоқни тортиб олишни ўйламасди. Бошқа чавандозлар эса қирғизни қувинар, етганлари жон-жаҳдлари билан улоқни тортишар; қирқуз эса ҳеч бўш келмас эди.

Лекин, табиат ҳар қандай одамга ҳам кучни ўлчаб берган. Толиқтирувчи олишувлар қирғизни чарчатди. Улоқ юнқа лаблари асабий қисилган, қийик кўзи, девсиёқ қорақалпоқ кўлига ўтди. У бир чақиримгача улоқни ҳеч кимга бермади.

Бироқ, оқ отли қозоқ бақувват ҳамда чаққон чиқди. Шиддатли олишувдан сўнг, улоқ унга ўтди. Қорақалпоқнинг тишлагич оти қозоқнинг чап қулоғини ғарч тишлади. Тирқираб қон оқа бошлади. Шунга қарамай қозоқ ҳайқариб олдинга учди.

— Жаша, Валихон! — қичқирди ҳамроҳлари.

Раҳматбек ҳам унга тан берди:

— Чақмоқ-ку, бу йигит!

Йўл-йўлакай Валихон чарм этиги қўнжидан пичоғини чиқариб, илиниб қолган қулоғини шарт кесиб ташлади-да, белидаги қийиғини ечиб олиб, боши аралаш танғиб боғлади. Оти эса елдай учиб борарди. Ҳатто унинг химоячилари ҳам ундан талай орқада қолиб борардилар. Раҳматбек: «Ҳар бир чавандознинг ўн-ўн беш химоячиси бор, — деб қўнглидан ўтказди, — бу фирромликдан бошқа нарса эмас. Асл чавандоз ўзига ишонади, отига таянади. Дунёда бировга таянишдан ёмон нарса йўқ! Бу — одамнинг бор қобилиятини суриб чиқаради, уни жарга ита-

¹ Қирқуз — қирғиз, туркнинг ўз, ўғиз қавми.

ради. Бундан худо асрасин! Лекин анави юлдуздек учиб бораётган қозоқ туғма чавандозга ўхшайди. Туғмалиги эгарда эркин, мустақкам ўтиришидан ҳам сезилиб турибди, отни ҳам эркин бошқараётир. Шундоқ чавандозлар ҳам бировга таяниб қолса, аста-секин қобилиятдан ажралганини ўзи ҳам билмай қолади.

Қозоқ шамол янглиғ учиб кетаётир. Шундай паллада ҳам унинг новча, озгин, чайир эканлигини сезиш мумкин. Чавандознинг жағ суяклари туртиб чиққан, чўзинчоқ ияги мустақкам, кўзи хиёл кисиқ. Раҳматбек уни синчковлик билан кузатиб бораркан:

«Қаттиқ ҳаяжонланаётир, — деди, — чавандознинг имконияти чекланмасаям, совуққон бўлгани маъқул».

Лекин у тадбирли йигит экан. Ҳали овул узоқлигини, оти чарчаб қолишини сезиб, улоқни ёнидаги шеригига узатди. Шу пайт Раҳматбек қутилмаган енгил бир ҳаракат билан улоқни юлиб олдида, олдинга от қўйди.

Қорабайир тоғда, даралар, тошлар ораларида, қалтис қияликларда, кўлқариларда юравериб, чопавериб пишиб кетган эди. Раҳматбек унга Дулдул, деб ном қўйганди. У Дулдулни ҳеч кимга мишишга бермас, ҳатто уни ўзидан ҳам қизганар эди. Ўзиям бетакрор сулув от эди. У икки-уч тошгача чарчамасдан чопа оларди.

Дулдулнинг эгасини қувватига тараф йўқ. Унинг бутун вужу-дида гайри-табiiй куч жўш уриб қайнар эди.

Раҳматбек тўдани узиб чиққач, қулогига: «Ўзни ушланглар, ўзни!» деган узук-юлуқ товушлар эшитила бошлади. У ҳийла масофани босгач, ортига қаради. Бояги ёвқур қозоқ отига қамчи босиб яқинлашмоқда. Унинг кетидан ўйлаб чавандозлар учиб келишаётир. Шунга қарамасдан Раҳматбек Дулдулини қистамади, от аввалгидек ўртгача тезликда чошишда давом этди. Унинг ниятипи кўпқарида пишиб, чиниқиб кетган Дулдул ҳам тушунгандай, гўё: «Ҳали бор куч билан шошишга эрта. Ҳозир, бириичи галда тўдадан узоқлашмоқ лозим. Эгам шуни кўзлаётир», деяётгандай эди.

Ҳадемай қозоқ чавандоз уни қўвиб етди. Раҳматбек у билан улоқни номигагина тортишди. Сабаби — у орқадаги чавандозлардан тез олислашни ва баҳодир қозоқнинг аргумоғини чарчатишни истарди. Бу режани қозоқ чавандоз тушунмади шекилли, улоқни олди-ю, шамолдек учди. Узоқда — кун ботиш томонда овул, ундан нарида улкан қуёш, кўл кўринди. Уларнинг ортида эса қизғиш-қора саксовулдор ястаниб ётибди.

Раҳматбек: «Энди ҳужумга ўтсам бўлади», деб кўнглидан кечирди. Отини икки тиззаси билан озорсизгина ниқтади. Оз вақт ичида Дулдул оқ отга етди. Раҳматбек думи, икки оёғи узилган, бутун танаси қонга бўялган улоқнинг кейинги оёғидан мақкам ушлади. Баҳодир қозоқ улоқни тортган бўйи от йўртиришда давом этди. Раҳматбек уларни ҳолдан тойдириш мақсадида улоқни орқага тортиб бораверди.

Бора-бора оғир юкли оқ от ҳам, унинг эгаси ҳам чарчай бошлади. Шундагина Валихон: «Ўббо, қув ўзбек!» деди алам аралаш жаҳл билан. Идрокли Раҳматбек унинг бошидав кечган бу фикрни пайқади: «Энди, дархол улоқни олиб, маррага интилишим керак!» — деди.

Раҳматбек: «Бир силташда улоқни тортиб оламам», деб ўйлаган эди. Бўлмади. Қозоқ нихоятда кучли, эгчил эди. У кўнкарининг қадимий усулини қўллади: олтин суви юргизилган узангидан ўнг оёғини дархол чиқариб, Дулдулнинг қорнига тиради ва бор кучи билан улоқни торта бошлади. Натнжада оралиқ аста-секин кенгая борди. Раҳматбек ҳали ўндан бир кучини ишлатмаган эди. У бор қуввати билан улоқни тортиб туриб қўйиб юборишни ва бу усул билан рақибини аганатишни ўйлади. Ўйлади-ю, фикридан қайтди. Бойси — вақтдан ютқазини, хил ортда от қўйиб келаётган икки қозоқ чавандознинг исканжасига тушиши мумкин эди. Шунинг учун Каттабоғда қўп машқ қилган усулини ишга солди: улоқнинг оёғидан маҳкам ушлаганича, қутилмаган тезлик билан Дулдулни шартта ортга айлантирди: қўл, бел, тезлик, от кучлари бирланди: улоқ Раҳматбекка теғди. Аммо отини энди чортоқ томон юзлантирганда, бояги икки қозоқ етиб олди: «Раҳматбек уларнинг оралигида қолди. Икки чавандоз улоқнинг икки оёғидан ушлаб, оркага торта бошлади. Бу — фирромлик усули. Кўнкарида уни: «Сиртга солиш», дейилади. Буни кўрган оқ отли қозоқ ўз шерикларига:

— Ҳарамдиқ қилманглар, лағнаттар! — деб бақирди.

Лекин улар бу гапни эшитмадими ёхуд ўзларини эшитмаганга солдими, «Сиртга солиш»да давом этишди. Бундай ҳолда ҳар қандай чавандоз ҳам йиқилади. Бироқ Раҳматбек ағдарилмади: улоқни бошидан ошириб юборди. Улоқ қизил отли чавандозга ўтди. Тулки телпақ, бахмал камзул кийган бу йигит йигирма беш ёшлар чамасида эди. Унинг юзи тиниқ, чиройли, кўзи қозоққа зид йирик, тарғил, қоши туташган эди.

Маррага ҳам ярим чақиримча масофа қолди. Овулдаги оқ ўтов устида кўк туг ҳилпираяпти. Раҳматбек: «Шошишим керак, шошишим», дея ўз-ўзига хитоб қилди ва отини ниқтади. Дулдул бир дақиқа ичида қизил саманга етди. Бироқ чавандоз улоқни чап оёғига олишга улгурди. Раҳматбек у томонга ўтгунча, қозоқ улоқни узангига айлантариб олди. Афтидан, у кўнкарида «Узангилаш», дейилувчи бу тақиқланган усулни қўллашга мажбур бўлди.

Унинг фирромлиги оқ отли баҳодир — Валихоннинг жаҳлини чиқарди. У ортда учиб келаркан, бор овози билан қичқирди:

— Жилқибой, узенгиге салма, ит!

Лекин Жилқибой унинг гапига қулоқ солмади. Оқ отли баҳодир:

— Акенгнинг аузин... — деганича келаверди.

Раҳматбек: «Оқ отли қозоқ мард йигитга ўхшайди; кези келса у билан танишаман», деб кўнглига тугиб қўйди.

Хозир аса у қандай бўлмасин улоқни олини керак! Қандай олади? Узангиланган еридан кесмаса, олиб бўлмайди. Бундай найтда Раҳматбек ҳам фирромлик қилиши улоқни қолган томондан узангиллаши керак. Бироқ, Раҳматбек ундай қилмади. Улоқнинг оёғини эгар қошига айлантириб боғлади. Чап қўлида унинг қонга ботган этидаи чапгадек маҳкам ушлади. Жўловни бўни кўйди. У Дулдулнинг нималарга қодирлигини биларди. Ҳизга аса ишончи чексиз эди. У отини тиззалари билан қаттиқ ниқтаб: «Чу, жонивор!» деди. Дулдул яшин янглиг учди. Бундай тезлик ва кучни қутмаган қизил саман беҳосдан гурсиллаб ағдарилди. Жилқибой узангидан оёғини чиқаролмай қолди. Дулдул қаттиқ мункиб кетди-ю, йиқилмади. У саман ва Жилқибойни судраб учинда давом этди.

Ҳар қандай ўйин, жумладан, кўнкари ҳам кўнгли бўш одамларни ёқтирмайди. Рақибингга шафқат қилдингми, у сени янчиб, ёриб ўтади. Ҳаётнинг азалий қонуни ҳам шундай!

Раҳматбек қанча ҳалол одам бўлмасин, унинг қонида табиат берган шафқатсизлик, енгиб бўлмас ўжарлик бор эди. Одатда бундай одам ўлса ўладика, бировга муте бўлмайди. Бундай одамга энг яқин дўсти ноҳақлик қилса ҳам, уни аяб ўтирмайди...

Хозир Раҳматбек саман билан Жилқибойни судраб кетаркан, уларга заррача ҳам раҳми келмасди. Жилқибой ҳам ҳақиқий эркак экан. Боши ерга урилиб, кийимлари юлиниб, бада ни қонга бўялиб бораётган бўлса ҳам индамасди. Раҳматбек унинг матонатига қойил қолса ҳам, ниҳоятда совуққонлик билан деди:

— Фирромлигинг бошингга етди!

Кўнкарида чавандознинг бирор жойи синадим, узиладими, туёқлар тагида қоладими ё у ўладими, бунга ҳеч ким жавоб бермайди. Бу қадимий ўйиннинг кизиги, шухрати, фожеаси ҳам шунда.

Мабода ҳозир Жилқибой ўлса ҳам, Раҳматбек судрашда давом этаверар эди. Лекин ундай бўлмади. Жилқибой узангиланган оёқ узилди. Дулдул қундай енгил тортди. Терга ботган Раҳматбек иссиқ устид, ўзи билмаган ҳолда севимли отига кетма-кет камчи босди. Аргумоқ яшиндек учди. Унга энди етай деган чавандозлар ортда қолиб кетдилар.

Буни кўрган оқ ўтов олдидаги тумонат одам калта, ихчам беқасам чопон кийган, оладўши устидан чўғдек шойи қийик боғлаб олган Раҳматбек ва Дулдул шаънига ҳар хил гаплар айта бошлади:

— Уй, азамат!

— Жигит экен!

— Уй, отида миқти экен!

— Ўзина сай¹ экен!

— Уй, жанивардинг! Жуйрик-ай!

¹ Сай — мос

— Йўқити те қўлисти экен!

— Олпомисдай экен!

Раҳматбек одамларнинг қичқириклари, шов-шувлари ичиде улоқни чортоққа олиб келиб ташлади.

Одамлар уни ошқинларга кўмиб юбордилар. Раҳматбекка энг улкан мўкофот — бир сулувиинг воали, хўморли нисохи бўлди. Унинг эрта тонгда очилган гулдай яшнаётган гўборсиз юзи, қичқина брзи, бежирим лаби, «Ох, жигитим!» дейётгандек кўринаётган эхтиросли кўзи мағрур Раҳматбекни довдиратиб кўйди.

Раҳматбек кўзига нисик кўринаётган бу сулуви учратган ёхуд учратмаганлигини аслолмади. Фақат у «Дўнгликда жўйлашган уйда, дераза олдида сочларини тараб ўтирган қиз шу эмасмикан?» деб ўйлади.

Раҳматбек Дулдулни совутганча, унга ҳеч ким ҳалақит бермади. У голиб айғирини отқозиққа қантариб боғлагандан сўнг, уни эл на чавандозлар ўраб олдилар.

Ҳар бир ўйин, ҳар бир иш, ҳар бир жўйда кўролмаслик деган, иллат бор. Ҳаёт мавжуд экан, бу нуқсон йўқолмайди. Аммо мард чавандозлар орасида бу иллат кўнам сөзилавермайди. Шунданми, кўп чавандозлар Раҳматбекни қучоқлаб, ўйиб табриқладилар. Сўнг унинг учқур отини мақтадилар:

— От деб ўсини айт!

— Бедеу¹ от!

— Бедеу отқа тенг келади.

Раҳматбекнинг ўзи жангари одам бўлса ҳам, тарихга хийла ўч эди. Бу олат унга балки отаси — раҳматлик уста Суярбекдан ўтгандир. Уста Суярбек Широқ, Тўмарис, Снитомен, Муқания, Жалолиддин Мағуберди, Темур Малиқ, Ғайрхон каби қахрамонлар, Хоразмий, Ибн Сино, Улутбек, Наршахий, Мирхонд, Шарафиддин Али Яздий сингари олимлару тарихчилар ҳақида узок тунлар сўйлар эди.

Раҳматбекнинг ўзи кам ўқир, лекин китобнинг мағзини чақиб ўқир эди. У Убайдулло ибн Зиёд, Қутайба ибн Муслимлар бопчиликларида Тўрликотини забт этганликларини, ёндирганликларини, урунга яроқли бўлган кишиларнинг ҳаммасини ўлдирганликларини, асирга олганликларини билар эди. Шунинг учун ҳам босқинчиларнинг номини эшитиши билан Раҳматбекнинг пешонаси тиришар эди. У ниҳоятда совуққонлик билан:

— Арабий отлар ҳам асли қорабайир зотидан тарқаган, — деди, — араблар юртимизни босиб олишганда, энг яхши нарсаларимиз билан бирга қорабайирларни ҳам ҳайдаб кетишган. Замонлар ўтини билан ана шу аргумоқлар арабий номици олишган. Сизлар бўлсаларингиз!.. — У гагини тугатмай, жаҳл билан қўл бийтади. Одамлар жим бўлиб қолишди. Раҳматбек гапига яқун ясади:

— Қорабайирнинг асл юрти — Каттабоғ — бизнинг қишлоқ.

¹ Бедеу от — Беда от — арабий от

Бу отнинг зоти дунёнинг ҳамма бурчагида бўлса керак. Балки уларнинг кўнлари бетопа отлар билан чагириб-қоришиб кетгандир. Жаҳонгирлар, савдогарлар қорабайириларни ёр юзига сочиб юборганлар. Оқсоқ Темур билан унинг лашкарлари ҳам шу отларга миниб дунёни титратганлар.

Раҳматбек бехосдан кўп гапириб юборганини фахмлади: «Ҳеч ким сўрамаса ҳам бу сўзларни нега айтдим»,— деди ичида.— Ўрни ҳам, мавриди ҳам эмасди».

Қалбида эса бу фикрга зид туйғулар жўш уради: «Тўғри айтдим! Ҳар ким ўзлигини, ўтмишини билсин! Ҳар ким ўзлигини севади, улугласин! Қайси халқ ўзлигини, ўтмишини билмаса, севадими, улугламаса, у бегона халққа қарам бўлади!»

Шундай улкан галаба вақтида, ҳеч қутилмаганда қони қайнаб кетганига, бу гаплар мутлақо ўринсиз пайтида хаёлига келганига Раҳматбекнинг ўзи ҳам ҳайрон эди. Нима ҳам қилсин, одам ўз хаёлини чегаралашга ожиз, ахир.

Энди чапани чавандозлар Дулдулни арабий отга таққослаштиришни кўйиб, Раҳматбекка ёнишиб олишди:

— Қаниша олтин олсанг де, отингни бер, қариндас!

У узил-кесил:

— Дунёдаги ҳамма олтинларни йиғиб берсаларингиз ҳам, Дулдулни соғмайман!— деди.

Шундан кейин ҳеч ким бу ҳақда оғиз очмади, фақат Валихон уни синан учумди:

— Отингни дўстингдан аямассан?— деб сўради.

Раҳматбек мард қолоққа кўз қири билан қаради. Аммо, жавоб бермади. Уша қуни у Валихоннинг ўтовда тунади. Раҳматбек унинг қулоғига бир нарча кигиз куйдириб босиб, оқ, тоза доға билан боғлади. Кечаси ўтовда энг гап қизиганда, Валихонни тўйга, мол сўйинига чақириб кетишди. Унинг ота-онаси ҳам, ака-укалари ҳам, ёш хотини ҳам тўйда, хизматда эди.

Ўтовда Раҳматбек ёлғиз қолди. У кўнкаричи, галаба ва ҳалиги сулуви ўйлаб ётиб, уйқуга кетганини ўзи ҳам сезмади. Сахарда у юзини силаётган нозик қўл, ёқимли бўй, ҳамда қайноқ нафаси ҳис этди. Раҳматбек кучли, ақлли бўлишига қарамай, ақина борлигига ишонар эди. Одамлардан ақинанинг қиз, бўри, қарга, хуллас, турли қиёфада кўринишини кўп эшитган эди.

Бир кеча Хуморхоним ширин уйқудан уйғониб кетиб, уни ховлиқиб уйғотди:

— Ўғилойнинг отаси, Ўғилойнинг отажони, кўзингизни очинг, кўзингизни!.. Ўғилой келди! Ўғилой тирилиб келди!.. Қаранг, айланайим қандоқ сулув! Ошпоқ либоси ҳам ўзига ярашиб турибди! Сизни, мени соғиниб келибди, туринг, қучоқлаб ўпинг! Қучоқлаб ўпинг, айланайимни!..

Раҳматбек қаттиқ уйқуда ётгани учун чўчиб уйғонди; бе-маҳалда бирор ўғри келибди, деб ўйлаб, сапчиб ўрнидан турди:

— Қани, ким?!

Ана. Ғилёйингиз, ана! Рўларангизда кулибгина турибди ана!

— Нималар деб валдираётирсан! — Раҳматбек хотинининг кўзига кўришайтганини сизди. Сиздию эъзойи бадали жимирлаб кетди.

— Қизингиз келди, деётирман! Сиз билан мени соғиниб келибди. Қучоқлаб ўзинг айланайимни!.. И! И!.. Ғилёй, ўриглай қизим, қайққа қочаётирсан!.. Отанг-ку ахир, отажонинг!.. Қочма!.. Тўхта, тўхта, Ғилёй!.. Тўхта, қизинам!

Хуморхоним қулоч ёниб, олдига чопди.

Раҳматбек унинг ивкя елкасидан маҳкам ушлаб олиб, қаттиқ солқотди:

— Хумор!.. Сенга нималар бўлди, Хумор!..

Шундагина Хуморхоним ўзига келди:

— Кўзимга кўришимни, а?.. — У беҳолгина ўтириб, ўзи билангина қалима келтирди:

«Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,

Аъзу бипоҳиминам шайтону рожим».

Тонгга бориб Хуморхонимнинг бўйлагани тушди... Ақлдан озди. Кичкина озги қийшайиб қолди. Гоҳ сочини юлиб додлади, аъжиди, илжайди, гоҳ қизини эслаб бўзлади:

Қуш қаноти тегмаган,
Тогда бодом бермикан?..
Ғлим доғи тегмаган,
Бирор одам бермикан,
вой болам!..
.....ий!..
вой болам!..
.....ий!..

Раҳматбек шўрлик хотинининг оёқ-қўлини боғлашга мажбур бўлди. Ғунг ўзи қишлоққа — Мулла Кенгаш бобоникига борди. Лекин у оиласи билан Қизучган қоя этагидаги бог уйига кўчиб кетган экан.

Қизучганга дўсти — Қудрат қассобни юбориб, ўзи дарҳол уйига қайтди. Тунига яқин иргаи ҳассасини дўқиллатиб, Мулла Кенгаш бобо келди. Ғртадан баландроқ бўйли, кенг пешонали, нуруний юзли, мулоим кўзли, ошноқ соқоли кўкрагига тушган, озгин, ёқимли бу чолни одамлар «Ғлиқни тирилтадиган мулла», деб айтишар эди. Унинг ошноқ усти-бошидаги озода кўршинини ҳам, соқин ҳатти-ҳаракати ҳам, маънили гап-сўзи ҳам қайси бир афсонадаги илоҳий одамни эслатар эди. У асосан руҳияти шикастланган, бирор жойи сийган, илон чаққан кишиларни даволар эди.

Мулла Кенгаш бобо ёш Хуморхонимни уйга қамади, алланималарни пичирлаб ўқиди. Кейин уни ҳўл тол хишчин билан беаёв савалай кетди. Шўрлик жувон бу бурчакдан, у бурчакка чинқириб қоча бошлади. Мулла Кенгаш бобо йиртқич

бир қиёфага кирган. раҳм нималарини билмай, Хуморхонимни урар, ҳар уртада. «Ё, Олло!» деб бақирар эди.

Бу аянчид, мудҳиш ҳол уч кун давом этди. Хуморхоним ўз аслига қайтди! Лекин унинг бутун бадани момоталок эди. Раҳматбекнинг аса юраги!..

Ўша кунин Раҳматбек хўкиз сўйиб, худойи қилди. Сўнг Ўтир-тошнинг шундай устига дафн этилган тўнғич фарзандлари Ўғиллоининг қабрига боришди. Дўйнайган мазорин итми, бўрми. Ё бирор махлукми, тиндалаб тешган эди.

Еш эр-хотин уни аваёлаб ёпишди. Қизамиқдан кўз юмган фарзандлари — Ўғиллоининг қабри қошида алланималарни йичир-лаб, анча вақт мунгайиб ўтиришди.

Хозир, олис қозоқ ўтовида унинг юзини силаётган бу майини кўл эгаси ажина эмасмикан?.. Раҳматбекнинг юраги орқасига тортиб кетди. Қачонлардир, бир кезлари момоси — Хазина камияр унга: «Кўзичоғим, кўзингга сап-сариқ ажина кўринса, сочидан маҳкам бураб олиб, калима келтир» деган эди. У кўзини очиб, эди шундай қилмоқчи эди. Бирок пири-раб ёнаётган шам тагида, унинг шундоқ тепасида, эгилиб ўтирган қизини кўриб, лол қолди:

«Ўша — деб ўйлади у. — уни боягина кўнкарида кўрувдим. Хуморникига ўхшаш вичкина отзи ҳам, бежирим лаби ҳам, иягидаги холи ҳам ўша қиз экашлигини айтиб турибди. Ё, раб-бим!.. Нечун бу юрга келди у!.. Балки у ўша қиз қиёфасидаги ажападир!.. Йўқ, ажина эмас, ўша қизининг ўзи!..»

Одам дегани ўрганилмаган, ўрганиб бўлмайдиган сирли дунё-дир. Раҳматбекнинг сеагир юрагида ҳали ўзига маълум бўлмаган куч пайдо бўлди. У ҳар қандай мағрур эркакнинг ҳам ақлини оладиган маълум қизининг юз-кўзига, жазиллатиб тортувчи юз-кўзига тикиларкан, уни ўзининг қайноқ бағрига қаттиқ босмоқчи бўлди. Аммо Раҳматбекдаги тугма ҳаё шайтон васвасини синдирди. У бу сулувдан зўрга кўз узаркан, нима дейишини ҳам билмай:

— Нега келдинг, сулув қиз? деб сўрашга журъат этди.

Сулув дилидагини айтди:

— Сени кўрсели келдим, жигитим.

— Кўрқмасдан келдингми, сулув қиз?

— Кўрқдим, жигитим, кўрқсамда келдим, жигитим.

— Ота-онанг сезиб қолса, икковимизниям ўлдирари, сулув қиз.

— Ўлимнен кўрқасен ба, жигитим?

— Кўрқамей, сулув қиз.

— Ўлай деме жигитим?

— Рост, сулув қиз, кўрқаман, ўлимдан ҳамма кўрқарди.

— Жўқ, жигитим, жўқ, ўлимден кўрқнайтинлар да бар.

— Айт, сулув қиз, ўлимдан кимлар кўрқинмайди?

— Ганиқтар!..

— Ўлимден сеида кўрқпайсин, жигитим.

— Билмадим, сулув киз.

— Жўк, кўрқпайсен, ўлим сени жентолмайди! Сенинг кўзинг, жузинг, букул бўлмасинг сўлай дейди. Сен жентолмай-тим жонсин, жигитим!

Қизнинг овозида ҳам юракни энтиктириб, эритиб юборувчи, кишини ўзига сеҳрлаб кўтовчи ҳаяжонли, тўлқинли, нафис мусиқа бор эди. Ё бениҳоя сўлимлиги учуми унинг овози Раҳматбекка шундай туюлдимикан? Ҳар ҳолда, шу лаҳзада ундаги тугма софлик ва сиймас иродадан сулувнинг қайноқ гапи билан юракни ўртовчи нигоҳи қолиб чиқди. Ахир одам темир эмас, иродаси ўзига бўйсунмай қоладиган онлар ҳам бўлади. У жиловлаб бўлмас жўшқин эҳтирос билан масъум қизни довуллаб ёнаётган кучоғига олди. Ташналик билан, мислсиз ташналик билан унинг юзидан, кўзидан, лабидан, бўйнидан, кўкракларидан, шаффоф, хушбўй баданининг ҳамма жойидан шошиб, тошиб ўпа кетди.

Мабодо, Раҳматбекнинг ўида, дунёдаги энг фаришта эркак бўлганда эди, у ҳам жим-жит тунда ўзининг жиловсиз истаги билан келган тегибсиз махбубани оғушига олар эди. Бунга инсоннинг ўзидан ҳам зўрроқ бўлган номаълум куч қўтилмаганда мажбур этади. Лекин Раҳматбек ўзининг ёввойи эҳтиросини кечикмай тийишга қаердандир қувват топа олди. Лолага, шабнамга айланган оҳуни охистагина қўйиб юборди.

Қиз йигитнинг кучоғидан беозоргина бўшаса ҳам, дили дарз кетди. У бир оғиз гапирмай, хайрлашмай, худди шарнадай судралиб, ўтовнинг очик эшигидан ташқарига чиқди. Ой шуъласига йўғрилиб, мажолсиз, товушсиз қадамлар билан олдинга юрди.

Бирпасдан кейин қоронгиликка қоришиб кетди...

Раҳматбек эса ҳамон у ёқдан кўз узмас, узолмас эди. Ҳозиргина кўз ўнгида бўлиб ўтган воқеага дам ишониб, дам ишонмасди: «Тушумми, ўнгимми? Ё кўзимга кўриндимми? Ё чиндан сулув келдимми?»

Мана, ўша воқеадан ўттиз беш йил ўтгач, яна Раҳматбек Валихонлар ўтовида ётаркан, ўша олис туйғулар уни қуршаб олганди. Бироқ ҳаёл тумани қўйнида милтираб кўринаётган манзара тушида содир бўлганми, ўнгида?... Бу — унга ҳамон жумбоқ эди.

Одам қариб, мункайиб қолганида, унинг такрорланмас болалиги ҳам гўзал бир афсонага айланади. Ё худо! Гоҳида ҳаётнинг ўзи ҳам гўзал ва ачиқ афсонага ўхшайди. Ҳаммаси кўринади, йўқолади... Раҳматбекдаги ўша олис туйғулар ҳам эртакка айланиб қолганди.

Уша ғалабадан уч кун кейин Раҳматбек кўнкарининг «От устида туриб кураш» турига қатнашди. Машҳур қирғиз полвони — Қиржигитни отдан ағдарди.

Кўнкарининг «Майда» деб аталувчи турида ҳам Раҳматбек улоқни юзлаб чавандозлар орасидан биринчи бўлиб олиб чиқди.

Шу-шу Раҳматбекни ҳамма Раҳмат полвон деб атай бошлади.

Лекин ҳамманинг ичида Раҳмат полвон ойдай сулув қизни учратмади.

Ниҳоят, тўй тугади. Шу кун Раҳмат полвон негадир Дулдулни Валихонга совға қилмоқчи бўлди. У бундан беҳад қувонди. Бироқ, отни олмади.

— Раҳмат, иззат қилганинг учун, туғишган! — Баҳодир қозоннинг кўзига ёш қалқиди. — Раҳмат бовурим, раҳмат! — У ҳаяжонини босолмай бир лаҳза жим қолди. Сўнг Раҳмат полвонни қучоқларкан, — эсингда тут туғишган, — деди, — уч нарсаниг бировга берма: ичингдаги сиригни, ҳовли-жойингни, остингдаги отингни!.. Буни менга бир юз-у йигирма учга кириб ўлган бобомнинг отаси Бўрибой оқсоқол айтган. Лекин туғишган, дўстингдан жонингни аяма!

Ўттиз беш йил наридаги хотира тирилиб, ниҳоясига етганда, Раҳмат полвонни уйқу элтди. Бу аснода тонг ҳам бўзараётган эди. Қудрат тегирмончи унинг биқинига туртди:

— Тур, махлуқ.

— Озгина ухлай, ҳўкиз.

— Одамда лафз бўлади.

— Бўлди, бас! — Полвон поилож ўршидан турди.

Мезбонларнинг қийнов-қистовига қарамай, икки дўст йўлга чиқишди. Валихон билан Бўрибой уларни бир тошгача кузатиб бордилар. Сўнг эса «Тўйга борамиз», деган ваъда билан изларига қайтдилар.

Икки дўст Бухорода аввал Мирзабекни топишди. Юксак дид билан кийинган бу навқирон йигит ҳар қандай чиройли қизни ҳам ўзига мафтун қилар даражада кўркам эди. Унинг сулув қизларникидай нозик, оқ-сарғиш, губорсиз юзи чўзишчоқ ҳам, юмалоқ ҳам, кенг ҳам эмас, балки ўртача бичида эди. Унг ёноғи билан лабиинг четидаги қоп-қора холлари, қоп-қора кўзлари, бир-бирига туташган қоп-қора қошлари ўзига жуда ярашиб турар эди. Олпоқ, текис тишлари ним қизил, қалин лабларига кўркамлик билан бирга хиёл олифталик ҳам бағишлаб тургандай эди. Мирзабекнинг ҳатти-ҳаракатлари билан гап-сўзлари ҳам ташқи тузилишига монадц нозик ҳам гўзал эди. Фақат, четдан қараган кишига унинг юз-кўзлари билан лабларининг аллақаерларидадир бир ғараз ифода кезиб юргандек туюларди.

«Хусидан худо берган, Мирзабекка — деб ўйлади полвон унинг хомуш чехрасига, одамга тик боқолмаётган кўзига синчковлик билан тикиларкан, — лекин қилмишига ачинмаётганга ўхшайди. Ё менга шундай туюлаётirmi?»

Қудрат тегирмончи Мирзабекнинг башанг кийинганини ва ўзини тариқча ҳам олдирмаганини кўриб, унинг ичидаги ғазоби ташига портлаб чиқди:

— Келиб-келиб домлангнинг юзига оёқ босасанми, ҳайвон?! — деб ўшқирди, — бало-қазолардан олиб қолган, илм-адаб берган, нон-туз берган домлангнинг юзига. Ўзи мен аҳмоқман! Менга қўшилиб энанг ҳам аҳмоқ! Бўлмаса топган-тутганимизни бе-

риб, киссангни қанчайтириб қўярмиди?! Агтанг! Эшқиллаб кетдинг! Ҳамманинг юзини ерга қаратдинг! Оқпадар!

— Бае! — деб бақирди Раҳмат полвон, — Бухорога жанжал қилишга келганимиз йўқ! Ақли бўлса ўзи тушуниб олар!

Қудрат тегирмончи жим бўлиб қолди. Гўё у беҳослан ўчиб қолган шамга айланди.

Мирзабек эса ҳамон кўзига ёш олиб, лом-лим демай, бошини ердан кўтармай ўтирибди. Фақат: «бало-қазолардан олиб қолган домлангнинг юзига оёқ босдинг!» деганда, сесканиб тушгандай бўлди.

Қандай бало-қазолар?.. Каттабоғда буни Қудрат тегирмончи билан Ойгулдан бошқа ҳеч ким билмайди...

«— Эл-юрт билса борми, муштдай гапни туядай қилиб кўрсатади-я!.. — деб жавради Ойгул уйларида эри билан ёлғиз қолганда, — ҳозир одамлар оёғи билан юрмайди, боши билан юради. Бўлмаса, келиб-келиб ўглингига тухмат қиладими? Ахир, «Шаҳрибонунинг бешиккертиси йўқолиб қолганмиш...» деган гапнинг ўглингизга қандоқ алоқаси бор?

«— Йўқолган кунни қимдир ушн Мирзабек билан кўрган эканда. Шомда, ҳалиги «Ховуз лаби», йўқ, оти нимайди, ҳа. ҳалиги «Ла... би... ховуз» деган жойда кўрган экан-да... Шунга гумон қилганда... Аммо ўзи ўғлинг билан жўра экан...»

«— Жўраси бўлса бирга юганда! — Ойгулнинг ҳар аччиги келгандаги каби кўзлари қисилиб, лаблари пирпирай бошлади, — ҳеч замонда одам ўз жўрасига ёмонлик қиладими, чол?»

«— Ёмонлик қилишга қилмайди-ю, аммо ўғлинг пулга ўч, — деди бўшашиб Қудрат тегирмончи, — яна, ҳалиги, аёл жинсигаям суяги юқароқ... яна ҳалиги, иззат талаброқ... Гумонсирашларига балки шу нарсалар сабаб бўлгандир».

«— Оғзим бор деб, ҳар нимани валдирайверасизми, чол! — деб чийиллади Ойгул, — бу нарсаларга келганда эркак зотининг ҳаммасиям бир гўр, ахир!»

«— Энди, унчалик эмас-да, Ойгул, — Қудрат тегирмончи қанчалик мардона киши бўлса ҳам касалланган кезларида хотинига жиловини бериб қўйган эди, — энди, Ойгул, ўғлингники ҳам маникидан ошиб тушадиганда. Бунинг устига пана-пастқам жойларда қимордан ўйнариш. Ҳожи Аъло бўлмаганда, ўғлингга қийин бўларди. Ҳалиги йўқолган йигитнинг отаси қози экан-да».

«— Нега қийин бўлар экан? Ўғлингиз йозиқсиз, ахир. Бўлмаса бўйра устига ўтириб, қиблага қараб, қўлига «Қуръон» олиб, «Худо урсин!» дермиди, нон урўрмиди?! Тагин нима керак қозига?! «Дунёда бундан ортиқ қасам бўлмайди, ахир!..»

— Қудрат, тур, кетдик! — Раҳмат полвон Мирзабекнинг мўъжаз хужрасидан ташқарига йўналди. Қудрат тегирмончининг хаёли тўзғиб кетди, юрагида бир ёмон ғашлик уйғотиб тўзғиб кетди...

Мирзабек оталарига домласининг уйини кўрсатиб қўйди-да, ўзи изига қайтди. Ҳожи Аъло ва унинг оиласи иложи бори-ча бутун дардини ичига ютиб, икки дўстни хуш кутиб олиш-

ди. Аммо, юз-кўзларининг аллақаерларидадир «Ҳаганининг қупи-дан қизимизни беришмизда...» деган аччиқ бир ифода ва аччиқ бир изтироб бор эдики, буни Раҳмат полвоннинг ўтқир кўзлари илғамасдан қолмади.

Бог тўридаги сўрига жой қилинганча, Қудрат тегирмончи билан Раҳмат полвон Ҳожи Аълонинг хаммомига бордилар; чап, тер, от-улов, йўл, дала хидлари босган бадақларини покладилар, уст-бошларини алмаштирдилар. Сўнг тоза рух, тоза кайфият билан турли-туман ноз-неъматларга фарқ терчи атрофига ўтирдилар. Ҳожи Аъло кўпоқлар шарафига қўй сўйган, қариндошларини чақирган эди.

Ёнгил шабада баҳор хидини ёяр, бу одамнинг завқини ошарар эди. Сўри тагилаи ўтаётган жилга, ўт-ўлаи, дов-дарахт билан бог бурчагидаги ўчоқлардан оқиб келаётган хом гўнг, кабоб, шўрва бўйлари аралашиб, иштаҳою кайфиятларини очиб юборди. Энг аввал Мирзабекка Шаҳрибонуни унаштирдилар.

Шундан кейин гап қизий бошлади. Бунга уй эгалари билан даврадагиларнинг очик чеҳраларию гулгун май сабаб бўлди.

Уч йигитча гўзал хитой қизлари тасвирланган чинни кесаларда шўрва ва лаган-лаган гўшт олиб келишди. Ҳожи Аъло бу кўркам, навкирон йигитчаларни Қудрат тегирмончига аллаичук хомуш жилмайиб кўрсатаркан: «Менинг фарзандларим!» деди.

— Яхши, қуда, эр етиб қолишинпти. Худо келажagini бериши. Бу азаматлардан анчадир, қуда?

— Худо берган шу учони. Қиздан фақат Шаҳрибонунинг ўзи, у қийинчиликни кўрмаган. Рўзгор ишларига уқувсизроқ. Ёлғиз қизимиз деб аярлик-да, қуда. Энди, хар ҳолда, қишлоқ ҳаётига кўниккунча, анча-мунча вақт ўтса авабмас.

— Ҳотиржам бўлинг, қуда, уни ўз фарзандларимиздан ортиқ кўрсак кўрамизки, кам кўрмаймиз.

Раҳмат полвон дўстининг ёнида ўтирган учун икки қуданинг шивирини эшитди. Даврада эса таомлар тўғрисида суҳбат кетмоқда. Полвон суҳбатга одоб исзасидан қулоқ тутаётса ҳам, аслида ўтирганларга бир-бир зеҳн солмоқда. Булар ичида икки киши унинг эътиборини кўпроқ тортди. Бирини — Ҳожи Аъло, иккинчисини — қорни қатта қувкўз киши эди.

Раҳмат полвонга Ҳожи Аълонинг оқиб-қизини ёзида, мулоқим, ўйчан кўзида, миқти жуссасида, майин халти-ҳаракатида кўп олижанобликлар яшириниб ётгандай туюлди. Боя унинг хотини — Шаҳдобону ёпианчилигини қиё очиб сўрашганда, у хушбичим аёл ҳам полвонда шу хил таассурот қолдирган эди.

«Эр-хотинда қандайдир ўхшашлик бор,— деди ичида,— ўзи эр-хотин дегани бора-бора бир-бирига ўхшаб кетишади, нега шундай, буни ҳеч ким билмайди, балки узоқ бирга яшаш сабаби — шунга олиб келармикан? «Раиғ кўр — ҳол сўр», дейишади. Хар ҳолда бу оила озода оилга ўхшайди, рўзгорларида ҳам кишининг ҳавасини келтирадиган бир тириклик бор».

Қувкўз даврага соқий эди. У дам ўнг қўли билан қора, қа-

лин яуидеги бир-бирден аманат куллар, дам һан кәфти билан чаң юзини беләяичә күнәт саклар эди. Бундай сәһәрда уһант зангори күән билар димәт йәсли юзи ёнар, уһар, маһәһәһәр, шоллар әди.

Рахмат шолһөн хәммәти бир-бир күздән ичирар, сүзини эштар әкан, кутилмағайда уһл шундай уһлар кәмраб әлди:

«Шаһәрликларга қарағанда тоғлиқлар йирикроқ күриһәди. Буларның юз-күлләри хәм күврокқа уһшәйди. Киһиләри хәм муһойим. Гаһларә хәм, әммә бу муһойимлик тағида сохта киё-фалар муралаётғанға уһшәйди. Бизның тоғимиз (дәхкә мәһно-сидә), күл-күмвә, муһамәләмиз дағәт, худди тарашланмаған тоғ-га уһшәйди; буларники әсә тарашланған тоғшәй-силлик, феһ-ләри хәм шүндөкрөк... Шаһарда одам күп-да. Одам күп жойда қарама-қаршиликлар күп бўлади-да. Қарама қаршилик күп бўла-ған жойда шубһә-тумоһлар күп бўлади, мөһ-әқдәт әсә... Е мен англанһәтәған бүдһини хәм муһини. Бер-иккә күннинг ичидә нимәни хәм билиб бўларди?»

Май — йәйтһөн. У киһиниң ичидә кирсә, һәсмә күрәтәди. Дәврада әввәт қимтәчиб, мудраб әхүд уәларини ағайлаб шу куйға сәһиб утирһанлар, әлди май һәһәһрида юзләридағы һардә-ләрини сүриб, әсә киёфага кирә бөләдиләр. Шундаһини, баһзән оғилләридан маһә-матрасиз гаһлар хәм чиқиб кетмөкдә.

Күвкүз үзини ёлғондан мастликка солаётғанға уһшәйди. У вақти-һәкти билән доһаранг һиләләргә май куйиб узатарһан, баһзән һилдирмайһанә Кудрат тегирмончига һокун қараб күәди. Бундай һәһәләрдә уһниң оқ салләли боһидән: «Бу һәһәрт қиһ-ләкә күвәл қизимизни юлиб кетөһти-ә», дегән-һикр кәһәди.

Шәһәр йәһәли. Хәлиги үч йигитчә һәһәләрни өлиб кетди. Әлди одамлар иһтәһә билән түһт еб, май ичһәрһан, кутил-мағанда Мирзәбек тугрисидә гаһ өчиди. Хәһи Аһә әһидә утир-ған өһнөк соқоһли кексә:

— Мен уһниң мударһиси сифәтида шуни әйтәй, — деди. — Мирзәбек зәһһли йигит. Әһһһһһ, маһтиқ билән тиббиәһәни йһһи әһәләһән. «Курһөн»ни йһһи биләди. Араһчә әһл фәһ-чә сүйләһәндә, һөч ким уни түрк дөб уһләһәйди. Фақәт феһли-һуйида әһдәк һәмһилик бөр... Буһи һүзәтәһә бўлар.

— Тунсиз күн йүк, доғәһһ — һүл, — деди Хәһи Аһә һәһәһ-дир һөһләж бир оһәһидә күвһһһ сәһләһһһһ һүзәтиб. Ичидә әһә: «Әһди кечдирөв, — деди, — һихөл әһәһәдә, оғөһдә, киһһһһһ оғөһһһ тугриһәб бўларһиди?.. Иһһһһһ бӯдсә, һөн-һүзһһһһ һүһриб, юзһһ-һә оёқ бөһәһиди. Әһ-һүрт өлдидә һәһһһһдә бӯһләһ һеймәһдә...»

— Тутунниң ачһиһһһни мӯри биләди, — кейсә Хәһи Аһәһһһһ һәһһһһһни бӯһлиб, өһнөк соқоһлини силәди.

— Төһһһһһ бургут бўларһиди? — Күвкүз «Сүз уһһһһһһһ қиһ-ләкәлар һүһһһһһһһ», дегән маһһһһһ һиләһәди.

Бу, иккә дүһтә қаттиқ бөтсә хәм, күһнөк сифәтида өһөб сәкәһәди. Өһнөк соқоһли кексә Күвкүзгә сөһүк қарәди. У һәрһөл һәкәһүһдәһ уәтәри:

— Бизның Мирзәбек бургут.

Раҳмат пайвон, «Билмади қавулининг убули ҳар ерда топи-
ларман», деганича аниқ қанра руҳини туйибрига қолмади. Би-
рок Қудрат тегилинилик узини тутубди:

— Ишонини ертга қомшоқ булган ҳам, тили заҳар булади.

Қарадагиларнинг кайфи янчи ёниб қолгани учун буни бири
эшитди, бири эшитмади. Қўлига эва суҳбат қамқлаб бораверса,
оқибати ёмон бўлишини сезай, мақолини ушга яқтирмасликка
уринди.

— Мираббек бағлини динит экан. Хусиди ҳам, ялди ҳам
беназир. Мама, тарди, қимсан, янги авлодига кули бўлойти!

Икки дўст эри ёниб ушга қарайди. Юзлари эва ёришиб кетди.
Қудрат тажарубали халқонини яширди:

— Қон ҳасратини турсику, — деди, — билини уругдан — ман-
гит!

— Ишқонли, билади ҳам турини, мангитмас, қуда.

Раҳмат янчилик бейхитер Мираббекнинг хатини эслади:
«Хови Аъло энг ишқил хотлар билан қандона қариндош».

У етган бу ёзда ёки да, деда ишда ва мингиди қудди.
Қудрат тегиримончи эва боғса ешаларни ҳам унутиб, Қуввузга
мехр, билади тиклади ва:

— Ўлмасе ваги... — деди, аммо гапни туйибрига тилига тил-
лади.

— Хўш-хўш, қуда, айтаверинг, «Урни қолганда қангити ама»,
деган дан бор.

— Мангит бўлсингилар нега бекора тилда гаплагасилар? —
Дўстининг урйига Раҳмат пайвон савон берди, — бола-чақаларин-
гиз ҳам персча суллаштин, — у Хови Аъло билгани назарда
тутди, — бунақола бола бола перслагиб кетасилар ку.

Унчалок энг ёлмон тоғи. Бизда ҳам ор номус бор, гу-
рур бор! Қани ишқил «Уллар!» У бир симирини қадахли
бўшатди. Бойсалар ҳам ишқилар. Чолкон куйиниб гапирди:

— Силлар ҳам мангит ку. Аъмо бу кетинда невара-чеве-
раларининг уэ тилларини унутиб юбордилар ку.

Агар уларнинг томпақарида бизини турк қонимиз оқса,
кечам бундай бўлмаган. Мама, меҳнатар ҳам уэ тилларини уну-
тиб кўйдилар, энди фақат персча суллаштинилар. Аммо улар
жуҳудлигира қолтилар ку.

Жуҳудларининг ишқил эриш боғлади. Ва диллари «Бари
буқолиб эртиндан сажлади. Ўлларера, — Етти нушқимиз куйиб
қотайди, део жуҳудларини ушқил эртиндан эртиндан эртиндан
хар бир парсада чегараканам. Ўлларера, — Ўлларера, — Ўлларера,
Персалар биздан динимиз бир, — Урро-о, динимиз билан куй-
қилигимизда ҳам ўхшашини бор, део. Буларнингиз билан қангити-
шимизда ҳам ўхшашини бор. Шундоқ экан, бизга келганда
тил зарурми? — Буқолибдан кейин, ошманлар бўлмайди дегисиз!
Қўшиқ куйиниб, Хови, — Урро-о, динимиз ҳам, — Буларнингиз ҳам,
миллатимиз ҳам, — Урро-о, қотайди! Мир, — Бедан, Вебуниса! Хус-

рав Дехлавий каби ашмоалар ҳам турқидирлар. Буни ўз гааларида ҳам қайд этганлар. Аммо ўз тилларида қолиб, персча битганлар. Бунинг сабаби нимада деб ўйлайсиз? Албатта персча мулоқатда бўлганликларида. Яхшиям Яссавий, Навоий, Бобурлар... туркча битган эканлар...

— Хўш, бунга қарши нима қилайлик?! — Қувкўз қизишганини сездирмаслик учун Ҳожя Аълонинг болаҳонали томида дов чўқийган ошпоқ кабутарга қаради.

— Ўз тилимизда сўзлашинглар.

— Давлат тили персча тили ку, ахир тоға. Мактаб, мадрасаларда ҳам шу тил ҳукмрон. Шундай экан, ўзимиз сезган, сезмаган ҳолда персча таллашишга одатланиб қолганимиз.

— Худога шукр, давлат бошида турк ўтирибди. Бу тупроқ ҳам, бу юрт ҳам туркники! Ҳаммаси ўзимизники-ю, давлат тили бошқа бўлиши уягда, ахир.

— Оқсоқ Темур замонида ҳам шундоқ эди. — Қувкўз текис иягини қаниди, — фақат фармонларгина туркча ўқиларди. Ҳозир ҳам шундоқ. Ўзи улуг одамнинг хатоси улуг бўларкан.

— Унинг қандоқ хатолари бор экан?

Қувкўз полвоннинг овозидаги истехзони сезд: улга кўзларини дўқ қилиб қадади, таҳқирона тиржайди ва мушукдай ялишиб, жавоб қайтарди:

— Давлат тилини туркча қилмоғини айттим-ку, ахир! Хўш-энди, у келгиндиларга Бухоро, Самарқанддай азиз шаҳарлардан жой бериб қўйган. Бу ахир, ўз уйингдан, ўз қалбингдан жой бергандай гап-да. Уйингдаги, қалбингдаги сирингни билганидан кейин нимаг қолади?.. Бу, оқсоқнинг катта хатоси бўлмай, менинг катта хатомми? Келгиндиларнинг бир-бири билан бирлашиб кетиши табиий ҳол, мусофирчилик — бирлаштирувчи восита, полвон. Наҳот шунга оқсоқ билмаган бўлса?!

Савдогарнинг башарасига ғазаб тошди. Кўзидаги фахш ўрнини ёвузлик эгаллади. Овози ҳам совуқ жаранглади:

— Мабода мен оқсоқ Темурнинг ўрнида бўлганимда, улар билан қандай муомала этишни ўзим билардим!

Раҳмат полвон унинг гапидаги ёвузликни кўриб: «Одам ҳам шунча разил бўладими?! Ё, Тапгрим!» — деб ўйлади ва кесатик оҳангда деди:

— Афсус, сиз Темур эмассиз-да.

Қувкўз бу гапнинг тағдорлигини тушунса ҳам тушунмаганга олди:

— Афсус, худо менга Темурникидек қобилият бермаган.

— Ҳамма ҳам ўз камчилигини тан олавермайди.

— Фақат мард киши тан олади, — у кесатикни сезса ҳам, сиртига сув юқтирмади. Тагин оғзини тўлдириб, саргайиб кетган тишлари билан хунук иршайиб, сўзлай кетди:

— Оқсоқ Темурнинг тагин бир хатоси бор: У кўп хотин олган.

— Бу фикрингизга қўшилса бўлади, — Қудрат тегирмончи гапга аралашди.

Шу пайт кўлчилик: «Дастурхон йўғиштирилса, кейин аччиқ кўк чой устида турунлашсак», деб қолишди. Опиёқ соқолли кекса терчиға фотиҳа ўқиди:

— Кўёв-келин кўша қарисин, бахтли бўлсин. Хожя Аъло жавобларининг уйдан қувонч аримасин, давлатига давлат кўши-лаверсин, Омин!

— Омин,— деди ҳамма. Сўнг уч йўғитча терчини йўғиштир-ди, наъматак гулли чойнакларда кўк чой келтирди. Бу чоғ қуёш тиккага келган эди. Сўрини сокин оқаётган ариқ бўйидаги чинор тагига суришди.

— Оддий одамларнинг кўп уйланишига қаршимасман, — савдо-гар чала қолган гапни улади.

Полвоннинг қовоғи уйилди. Савдогар орсиз кўзларини унга лоқайд санчганича, гапида давом этди:

— Локин жаҳонни эгаллаган оқсоқ Темур кўн хотин олгани учун кечирмайман. Ўздан кейин қоладиган элини ўйлаб иш тут-маган. Шу сабабдан Темур ўлгандан кейин унинг бир нечта хоти-нидан бўлган фарзанд, неваралари ўртасида тахт талаш бошланди. Бу — давлатнинг парчаланишига олиб келди.

Савдогар Темур давлатига ачинаётгандай кўринса ҳам, аслида даврадағиларни кўн билинлиги билан қойил қолдириш учун сўз-лаётган эди. Буни полвоннинг теган ақли билан зийрак кўзи илғай олди. Лекин барча қатори уни тинглашга мажбур эди.

— Оқсоқнинг ўлиmidан кейин унинг давлати дарз кетди — иккига бўлинди. — Қувкўз хўшбўй, аччиқ кўк чойдан хўплади,— бири Шохрух давлати бўлиб, пойтахти Ҳирот эди. Бунга Фарбий Эрондан Деҳлигача бўлган ерлар кирарди. Иккинчиси — Улуғбек давлати эди. Унга Мовароуннаҳр билан Дашти Қиңчоқнинг бир қисми қарарди. Унинг маркази — Самарқанд эди. Минг афеуслар бўлгайки, ҳадемай Улуғ Темур давлати андек қисқарди. Оқ қулон-ликлар пайдо бўлди. Улар Ботиқ Эроннинг хийла ерини босиб олдилар. Шундан кейин ҳам Жаҳонгирининг неварачеваралари ўртасида тахт талаш давом этаверди. Мана бугунги аҳволимиз...

— Узр, мулла Муродбек гапнингизни бўламан, умрингиз бўлин-масин,— ошпоқ соқолли кекса Қувкўзни савдогар қиёфасида юрадиган айғоқчи деб ўйлар ва ундан чўчир эди. Бунга асос ҳам бордай эди. Қайси даврада савдогар ўтирса, у албатта пайт то-пиб, сиёсий мавзудан гап кавлар, бирор киши Саид Музаффар жаноблари салтанатига «тош отса», оз фурсат ичида у одам изсиз йўқолар, савдогар эса сувдан қуруқ чиқаверар эди. Ошпоқ со-қолли кекса: «Бу шумғия атайлаб гап кавлаштираётғибди», деган фикрга келди ва уни ўз тоши билан ўзини урди:

— Ҳар қалай, Муродбек, бугунги аҳволимиз Сиз ўйлаган дара-жада эмас... Олампадох амиримиз Саид Музаффар жаноблари соғ-саломат эканлар, ҳаётимиз бундан ҳам яхшиланиб бораверадир.

— Албатта, оқсоқол, албатта,— савдогар тагдор гапга тагдор илжайди.

Раҳмат полвон Бўрибойни эслади ва унинг хонлар ҳақидаги фикрини айтишга оғиз жуфтлади. Бироқ Хожя Аъло: «Пол-

нони тушмагур, тўпорилик қилиб, ўринсиз гапириб қўйса, уйимда фалокат юз беради». деган гапда гап жиловини олди:

— Тил кичик бўлса ҳам дунёни бузиб, тузатади, огайнилар, — деди, — зинҳор сийёсатдан сўзламайлик.

Ошпоқ соқолли кекса уни қувватлади:

— Тилдан қоқилгаддан кўра, обёқдан қоқилган афзал.

Кувкўз мийиғида булди ва маъноли оҳангда:

— Сир сақлаш — тил остига чўғ олиб туришдан ҳам қийин, оқсоқол, — деди.

Раҳмат полвон: «Шаҳарда ҳар бир нарса чегараланганга ўхшайди, — деб кўнглидан ўтказди, — кишилар бир-бирларидан шубҳаланадилар, шекилли. Эҳтиёткорлик юракларига ҳам таъсир қилганми дейман. Бундай турмушда юракни тоза сақлаб қолишнинг ҳам ўзи бўлмайди-да. Қилишда одамлар эркин яшайдилар».

Шундан кейин гап унча қовушмади. Ичкилик ҳам одамларни эзиб қўйганди. Улар тўйни ражаб ойининг охирларида ўтказишга қелишиб тарқадилар.

Эрталаб тоғда меҳмонлар Ҳожи Аъло етагида Бухородан саккиз чақирим наридаги Хўжа Баҳовиддин қабрини зиёрат этгани бордилар.

— Туркистоннинг ҳар жойидан бу авлиёга сиғингани қелишадди, — деди Ҳожи Аъло, — уни уч марта зиёрат қилган киши Маккага бориб-келган одамнинг савобини олади.

Меҳмонлар буни эшитдиларми, йўқми, номаълум, уларнинг кўзлари қабр ёнида уймалашаётган аёлларга қадалган эди. Шунда, негадир, беихтиёр Раҳмат полвоннинг узоқ бир йиллари узоқ Пошшоота (Чотқол тизма тоғлари) тоғига, Бирустун дарасига боргани эсига тушди:

Қалин қатрангизор... Қатрангизор оралаб, илондек буралиб, тик юксақликка — тош айвонга ўрлаган сўқмоқ... Тош айвон — эшига қирқ, узунасига уч юз қадамча келадиган тош айвон... Гор... Шайх... Пастга оқ айиқдек ўкириб шўнғиётган сой... Отсимон тош устуи — усти ариқдек кенгликда тилинган тош устун... Номаълум жойдан — олис тоғ қаъридан қутилмаганда вулқондек отилиб чиқиб, илинган жойдан настга айқириб, минг-минг учқунлар сайратиб тушаётган сув — оқ сув — оқ шаршара... Тошқабр... Қабр атрофида зикрга тушаётган аёллар... Ана, «Хув-ва хув» оҳангига мослаб, қўлларини дам кўтариб, дам тушириб, ер тепиниб айланяптилар. Ана, икки аёл эгилиб-букилиб ўртага чиқди. Бир камшир қайгули зикр айта бошлади:

Юзим қорасин оқ айлагайсан,
Муҳаммадни менга ёр айлагайсан.
Сўрар вақтда ўзинг бандам дегайсан,
Қиёмат куни мени! шарманда қилма.
Хув-а, хув!

Хотинлар жазавага тушиб такрорладилар:

Хув-а, хув.

Хув-а, хув!

Энди камшир йиглаб айта бошлади:

Сенинг амринг билан иш қилмадим мен,

Бу дунёда кетарим билмадим мен,

Лаҳад ичра ётарим билмадим мен,

Хув-а, хув!

Энди аёллар янада қаттиқроқ жазавага тушдилар:

Хув-а, хув.

Хув-а, хув!

Хотинларнинг оғизлари кўпириб кетди. Баъзилари йиқилиб қолдилар. Лекин ҳамон ер тепиниб, эгилиб-букилиб «Хув-а» лардилар...

«Бирустун... Хўжа Баҳовиддин... Нурота... Шохимардон... Маккаю Мадина... — деди ичида Раҳмат полвон, — буларнинг сони кўп, сайоғи йўқ. Қанча-қанча ерлардан кишилар бу жойларга товоб қилгани келишади... Тош, кесақларини ялашади... Бу фойда берармикан?.. Мана, мен «қорним оч, ёрдам бер», деб тобинайчи, бир бурда нон берармиқан? Эл гўлда. Бу оламда Таиғридан бошқа илохий куч йўқ, яратувчи битта — ёлғиз Таиғри!»

Зиёратдан сўнг икки дўст Мирзабекни олиб Каттабоққа қайтдилар. Улар қишлоққа келишгач, Тошкентдан Бўронбек, Уйғоқбек ва Раънолар тапширф буюрдилар.

Тоға-жийан нималари биландир бир-бирига ўхшаб кетишса ҳам Бўронбек ўрта бўйли бу одамга қараганда анча новча эди. Унинг феъл-атворию, юз-кўзига, ган-сўзию хатти-ҳаракатига қор, муз, шамол, бўрон, сел, жала, тоғ-тош, хуллас, ёввойи табиат ўз таъсирини кучлироқ ўтказгандай туюларди. Бўронбекнинг кучли, чиройли бўйни, нотекис жойлашган ошноқ, бақувват тишлари, дўрдоқ лаблари, ўртаси билинар-билинимас дўнг пешонаси, оқ кўйлагининг энгларидан пиёладек-пиёладек тошиб чиққан мушаклари, залварли елкалари, чойнакдек-чойнакдек қеладиган муштлари ўзининг дев келбатига, бугдой ранг юзию ўйчан кўзига мос тушгандай ярашиб турарди. Бироқ минглаб кишилар ичидан яққол ажралиб турувчи бу заковатли йигит кўринишдан ихчам, ҳағто ёқимли ва хушбичим эди. Балки, бу, тинимсиз машқларнинг самарасидир.

Ахир, Раҳмат полвон ўглини ўзига ўхшаш чавандоз бўлишини истар, уни гўдаклигидан чиниқтира бошлаган эди.

Бўронбек энди тетапоё бўлганда, ҳар куни эрта тонгда уни уйғотар, яланғоч ҳолда аёзда чопишга ва сўнг бутун баданини қорга ишқаб ювишга мажбур этар эди. Вундай кезде у Хуморхонимнинг қаршилигига ҳам, ўглининг чинқириб йиғлашига ҳам қарамас эди. Аксинча она-болага Оққоя учидаги бир туп қатран-

вон курсатар, уни каттиқ ёғин сочиблар, қутирган шамоллар, ваҳший бўронлар; ниҳоятда жазирамалар ва ҳамма нарсадан гелиб — вақт балая олмишб яшаётганини айтир эди. Кейин хотивига: «Бўронбек ҳам баболари элкан ўша муқаддас қатрағидай бақувват, бардошли бўлишини истайман», дер эди. У пайтларда Раҳмат полвон биллик шавк-шавқно ҳавоси билан ишар, кўнгли нима-ни тусаса, шуни қилар эди. Баъзан қишлоқ итларини уриштирар, юраги кўксига оғмай кетган чокларда ўзи ҳам улар билан олишар; ҳар қандай қутирган итни дуч келган экойндан ушлаб улоқтирар, ҳар қандай буқанинг бўлишини қайириб юборар эди. Одамлар ҳам, хайвонлар ҳам, ундан хайккар эди. Лекин кишиларга бўларда туюлган бу йисат биронга ноҳак жабр қилмас, тўғри сўз ва ҳалол эди.

Дестлабки кезлар Бўронбек бот-бот шамоллаб турди. Бундан Хуморхоним йиғларди, эвиларди. Бирок Раҳмат полвон ўзини қиши-ёғин ялашоч ҳолда чинқитиришда давом этарди. У баҳор, ёз, куз фасллариининг, ҳар тонда Бўронбекни Оққояга тирмашиб чиқиб, тирмашиб тунишига мажбур қиларди. Кейин-кейин бола ҳам каттаболликлар тили билан айташда отасининг «телба», «тескари» одатларига кўноқиб келди, ўзи ҳам шундай машқларни бажармаса, турмайдиған бўлиб келди.

Раҳмат полвон эса ўзла улаётган сари уни «каттароқ машсулнит» юкларди. Уни баланд-баланд дарахтлар ҳамда қалтис-қалтис чўққиларининг уларига тез чиқиб, тез тунишига, у ерлардан жуи арёнда ушбога, хавfli жарлардан сакрашга, совуқ тўнашда тунишга одатлантирарди.

Бир кун полвон сузини билмайдиган болани отни оқизувчи сойга улоқтирди. Бўронбек тошдан-тошга урилиб, кўмилиб-кўмилиб оқиб борар, кўрқанидан кўзи косасидан чиқиб кетган, ҳар кўмилиб чиққанида ниманидир ушламоқчи бўлгандай, қўлларини бўлишққа чўзар эди. Полвон ўзини хотиржамдай тутиб тошлоқ соҳилда югуриб борар эди.

Ниҳоят, Бўронбек ҳолдан тойди. Шундагина полвон бир шўнгиб уни қирғоққа олиб чиқди ва ёнгоқ шохига оёғидан осиб қўйди. Бўронбекнинг оғзидан сув тўкилар эди. У ўзига келгач, полвон:

— Хомсан, тирранча, хомсан! — деди, — пишишинг керак, молтишини ўрганишинг керак!

Бўронбек шундан-қушга пишиб, чинқиқиб борди ва ниҳоят сузини ўрганиб олди. Шундан кейин полвон чавандозликни машқ қилдирди. Давлатда, лалми бугдойзорда Бўронбекни яйдоқ, асов отга миндириб, аргумоқнинг сағрига қамчи босди. Жилосиз бедов яшиндай учди. Бўронбек унинг ёдига ёпишгунча, чинқириб юборди. Раҳмат полвон ўзининг Дулдудидан тугилган, худди отасига ўхшаш қорамаш, пешонаси қанқа, туёқлари оқ-оқ, оёқлари узун-узун қорабайирини ниқтади. Шу аснода Бўронбек ўқ еган бургутдек бугдойзорга учиб тушди: Полвон дарҳол етиб келиб, уни

¹ Сузини.

турғи-ди Бўронбекнинг ўн қўли чиққан, юзи қонга бўялган ва йиғлар эди. Бундан полвоннинг жаҳли чиқди, дарғазаб ҳолда ўшиқарди.

Эр ҳам йиғлайди-ми, дайис! Бобур сенча пайтида подшо бўлган. Сен эса!.. Раҳмат полвон гапиви тугатмай, қўлини силтади.

Бўронбек жинди. Полвон уни хирмончи чоллар олдига олиб борди. Улар хўкизлар билан хирмон янчишмоқда эди.

Хўн майда-ё, хўн майда,
Бугдойи маша фойда,
Сомони сенга фойда,
Ҳа хайда-ё, хо хайда...

— Султон ака, ҳув Султон ака! Полвон чоллар эътиборини ўзига тортди:— Бўронбекнинг қўлини солиб қўйинг,— каттабоғликлар: «илтимос», «узр» сўзларини жуда кам ишлатадилар; ҳар қандай фикрларига ҳеч қандай ранг бермасдан, уларни тўғридан-тўғри айтаверадилар.

— Сен, полвон, тинчимадинг, тинчимадинг-а,— деди Султон сабабини билгач,— қанча уринма, ҳар ким Таңгри берганидан ошиқ бўлолмайди. Сен эса бола шўрликни қийнаганинг, қийнаган. Одамлар сенинг тентақ қилиқларингдан норози.

Каттабоғда катталарга ҳурмат юкори эди. Қолаверса, кўн дostonларни ёд билганидан «Султон бахши» номини олган, художўй, хушфевъ бу киниға полвоннинг меҳри бор эди. У қаҳрини ичига ютди.

Султон бахши Бўронбекнинг қўлини бир тортиб, солиб қўйди. Боланинг кўзи ярқ этиб очилди.

Энди унга шовуллаб қайқалаётган ан сариқ бугдойзорлар ҳам, от, хўкиз, эшакларда хирмон янчаётган чоллар, ҳам довул чалиб, дон кўриётган қизларнинг «Ҳой тала ё» қўшиқлари ҳам хуш ёқа бошляди:

Ҳой-ҳой тала ё,
Тала ўлсин о,
Омборларга бот
Талаа тўлсин о!

«Жонинг оғриганда дунё кўзингга тор кўрилади», деганлари рост экан-да», деб ўйлади Бўронбек Туларга мингашиб бораркан. Раҳмат полвоннинг кўзи эса ўз хирмонида эди. Бундай пайтда бутун каттабоғликлар дангта, бугдой ўрмига кўчиб келинади-да.

Урм йиғим тугагунча, полвон ўглини яндоқ бедовга мажбуран миқдириниши қўймади. Бўронбек зехли, эичил бўлганидан, чопиб бораётган аргумоққа бир сакраб эркин мининиши, ундан бир сакраб йиқилмасдан тушиниши ўрганиб олди. Булгача унинг лат эмган ери қолмади. Бироқ полвон ўглига тариқча ҳам раҳм қилмади.

Бизда бугун каттабоғлиқлар катори улар ҳам баракани хирмон кўтардилар. Кун бўйи Бўронбек отасининг каттиқ назорати остида заранг тутга болта билан пичоқ отиш, мўлажалга теғдириш сирларини ўрганди.

Қишда, тоғ-тошлар орасида у ўзининг йилдоқ бедови билан учиб кетаётган уюрни қувиб етиш, учи халқа жул арқонда асов аргумокларни ушлаш билан шугулланди. Унинг кетида отаси изма-из эрдн. Биринчи кунлари Бўронбек кўй кийналди; бехосдан буйинга арқон тушган асов уни от-поти билан йикитар, патн-жада, у тонга беланар эди. Бироқ, Бўронбек отасининг шафқатени аари билан машаки давом эттирар эди.

Баҳорда учқур от-жиловини кўйган ҳолда ёй, мийтиқ, сойқонларда отиш, мўлажалга теғдириш ҳунарларини ўрганди. Ёзда эса қишқобозлик, найзабозликни... Бироқ Бўронбек саҳардан туриш, Оксояга чиқиб, тушни, тараша ёриш, муздек сувда чўмилиш, мактабга бориб келиш, заранг тутга болта, пичоқ отиш, уюр қувиб, аргумок ушлаш сингари машақларни ҳам қандасиз бажарар эди.

Ёш ниҳол йилдан-йилга бўй чўзиб, дарахтга айлашиб борганидек, Бўронбек ҳам чинқиб, пишиқ, муқаддас қатрангидек чайирлашиб борди.

Шунингдек, у китобга ҳам ўч эди. Узоқ тунлар эртақ, достонлар эшитар, Навоий, Бобур, Бедил каби улугларнинг асарларини ўқир эди. Бўронбекнинг асов вужудида ҳам маънавий, ҳам жисмоний, ҳам руҳий кучлар борган сари омухталашиб борар эди. Дарахт ер, офтоб, сув, ҳаво шарофати билан этилганидек, Бўронбек Раҳмат полвои, Хуморхоним, китоб ва одамлар таъсирида улғаяди. Қишлоқ оқсоқоллари: «Бургутга ўхшайди бу бола, бундан катта одам чиқади», деб ганирардилар.

Айниқса, бир воқеадан кейин унинг номи каттабоғлиқлар тилидан тушмай қолди. Сигирлар қон тўкилган жойни кўрса, қонни некаб, матраб, атрофида айланаверадилар. Шундай кезде, қутилмаганда Мансур пучуқнинг буқаси қутириб қолди...

Мансур пучуқ...

Шундай кимсалар бор: бир кўришдаёқ улардан ҳазар қиласан ва ўзингни олиб қочасан. Мансур пучуқ дегани шу хил тоифадан эди. Унинг бурни пучуқ, руҳсиз юзи шафтоли қоқидай буришган, энеси ясси, қизил жиякли кўзи чакчайган, орзи ўйилган гўрдай катта ва хунук, тишлари саргайиб, қорайиб кетган эди. Бу мингирлаб гаширувчи кимсадан қўланса ҳид келиб турар эди.

Мансур пучуқ тўғрисида одамлар: «Тошни сикса суви чиқса чиқади, аммо бу мараздан ҳеч вақо чиқмайди; у пул учун хотинини бировга қўшиндан тоймайди», дейишар эди.

Унинг буқаси бақувват оёқлари, ўтқар шохлари билан ерни титиб, тўзатиб, бўкириб қон атрофида айланди. Сўнг сигирларни қувиб, қишлоққа ваҳима солди. Одамлар уй-уйларига қочиб кирдилар. Бундан хабар тонган йигирма бир ёшли Бўронбек от кўйиб, қишлоққа келди. У ошиққанидан қиличини олмаган эди. Шошиб қолди. Худди шу лаҳзада қутирган кўк буқа унинг бедовини қорнидан сузиб, улоқтириб юборди. Бўронбек хайрон қоларди

эпчиллик билан отдан сакраб тушишга улгурди. Буқа ўкириб унга ташланди. Бўронбек буқага чан берди. У шохи билан тўғридаги тутга урилди. Бўронбек болта олиб келгани акасиникига югурди. Буқа типирчилаб тураб; уни қувди. Бўронбек қутилмаган чаққонлик билан қайрағоч ортига ўтди. Буқа боши билан қайрағоч танашига қарсиллаб урилди.

Бу кўрқинчли манзарани Райхон ҳам даҳшат ичра дарчадан кузатиб турмоқда эди. Буқа гандираклаб турди. Бўронбек Райхонни ногоҳ кўриб қолгани учун қочмади.

Ўзи азалдан шундай: қизлар йигитларга қандайдир илоҳий мардлик, рух ва чирой бағишлайдилар, ўз навбатида қизлар йигитлардан ўзларига муносиб ҳаёлий эҳсон оладилар. Ҳар иккала тоифа ўзлари сезмаган ҳолда бир-бирларини тартибга солиб, гўзаллаштириб жасоратга ундаб турадилар: Ҳозир Бўронбек Райхондан рух олди. Бу, ўзининг табиий кучи билан бирикиб кетди.

Буқа кўрқинчли бўкириб, ерни титиб, чангитиб, олов кўзларини найза янглиғ санчиб, Бўронбекка отилди. Райхон чинқириб юборди. Бўронбек тўзон ичра чан ёнига бирдан чекинди ва буқанинг қоқ қаншарига зарб билан мушт урди. Буқа қулади. Бўронбек уни тош билан уриб тинчитди.

Ҳамма Бўронбекнинг кучи билан жасоратига қойил қолса ҳам, Мансур пучуқ:

— Зўравон бўлсанг, ўзингга ука, хўкизимни¹ ҳаром ўлдирдинг, ука, тўлайсан, ука,— деб туриб олди. Унинг афт-ангорида қандайдир разил севинч қалқиб турарди.

Бўронбекнинг қоний қайнаб кетса ҳам, ғазабини ичига ютди.

— Хўкизингиз қутирган эди,— дейишди одамлар,— Бўронбек қишлоғимизни хавфдан сақлаб қолди.

— Қутирмаган эди, оғайнилар, кечагина сошпа-соғ юривди, оғайнилар, ерман-ичарман болаларим бор, оғайнилар, тўласин, оғайнилар,— пучуқ мижғовлик билан мингирлади.

— Ишонмасангиз гўштидан еб кўринг,— дейишди одамлар охири. Мансур пучуқ кўнмади, баҳона топди:

— Даволардим оғайнилар, ерман-ичарман болаларим бор, оғайнилар, тўласин оғайнилар.

Одамлар ундан юз ўгиришди:

— Ўлсанг ўлигингга бормаймиз!— дейишди.

Бу воқеадан Раҳмат полвон ҳам хабар тонди. Лекин Бўронбекни қойишди.

Шудрингли тонгда бўшалиб кетиб, йўнғичқа еб дам бўлган сигири оғзига режа² соларкан, қовоғини уйганича ўғлига деди:

— Эр деган нокас билан тенг бўлиб ўтирмайди. Манқани чақир, хўкизларимиз ичидан бирини танлаб олиб кетсин.

Саттор сўфи азон айтаётганда, Мансур пучуқ Раҳмат полвоннинг қатта ола буқасини ҳайдаб олиб кетди.

Миш-мишларга қараганда, унинг кўк буқаси кеча подага қў-

¹ Каттабоғда буқани ҳам хўкиз дейишади.

² режа — сигир оғзига ёғоч солиб боғлаш.

шилмаган, туйқусдан оғзи кўпириб, бўкиравергани учун пучук уни тор молхонага қамаб қўйган экан. Бугун эрталаб у ёмон ниятда бухони моллар ичига қўйиб юборган...

Каттабоғликлар ўз одатларига кўра ёвуз қилмиши учун Мансур пучуқни дарахтга боғлаб урмоқчи бўлдилар. Бироқ бунга Раҳмат полвон йўл қўймади:

— Уришга ҳам арзимади бу мараз. — деди ижирганиб, — у ўлимдан бошқа ҳамма нарсани ўзиники қилмоқчи бўлади.

Раҳмат полвон — қўноқлари — Уйғоқбек, Бўронбеклар шарафига базм берди. Қаймоқ, сут қулчалар, ялшиз сомсалар, патирик ва седана сеилган ширмой нонлар ёшилди. Шервоз, хўрозлар сўйилди. Ўзларидаги қимиз оз кўришиб, тоғ тўридаги киргизлар билан чўл қўйнидаги қозоқлардан меш-меш қимиз, қумронлар олиб келтирилди. Яшнарбулоқ бошига, азим чинорлар тагига жой қилинди. Хуморхоним бошчилигида қишлоқ қизлари тўқиган гиламлар митти гуллар билан майин майсалар устига тўшалди. Атлас, баҳмал, беқасам кўрпачалар ёзилди. Рубоб, тор, доира чинор шохига илвинди.

Эрталабки қизғиш шуёла Оққоя учидаги бир туп муқаддас қатралига қадалганда, ноз-неъматларга тўлиб-тошган дастурхонлар атрофига юз чоғли одам йиғилди. Қўноқ кайфият билан базм бошланди. Тоғ ўрқачларида тўзғиётган оқ-кўк булутларни ҳисобга олмаганда, Каттабоғ осмони тишиқ эди. Одамлар товуши сой шовқини билан чакалакзорнинг сирли шитирлашига аралашиб, алланечук бир мусиқа кашф этарди. Яшнарбулоқ устидаги қояга, болтаютар, қоравой, қораялпоқ каби қушлар келиб қўнишар, бирпас одамларга хайрон қараб туришар ва Учиб кетишарди. Базм тобора қизиб борарди. Каттабоғликлар олис Сибирдан келган, чўзиқ юз, катта бурун, қалин лаб, чағир кўз, соч, мўйловига оқ ораланган, озғин, рангнар, оврупача кийинга. Уйғоқбекдан руслар, уларнинг урф-одатлари, кийинишлари, яшаш тарзлари, жойлари, эътиқодлари, деҳқончиликлари ҳақида сураб-суриштирардилар. Уйғоқбек шошилмасдан жавоб қайтарарди, у ёқда кўп яшаётганиданми, ё хотини рус учунми, баъзан ўзи билмаган ҳолда ўзбекчага русча сўзларни аралаштириб юборарди. Унинг юз, кўз ифодаларини ҳаракатларида ҳам рус таъсири сезилиб турарди. У ўз гагини шундай яқунлади:

— Оддий халқ ночор яшайди. Лекин, тақсирлар, бу халқнинг келажаги бор. Тан олиб айтиш керакки, бизга қараганда Урусия кўп томонлама илгарилаб кетган. Шўрлик Туркистон жаҳолат ботқоғидан чиқолмаётган бўлса не қилайлик?

Раҳмат полвон: «Уйғоқбек қозоқ овулидаги Бўрибойнинг гапларини такрорлаётир», деб ўйлади. Унинг фикрини Мирзабек тўзгитиб юборди:

— Нега ундай дейсиз, Уйғоқбек оға? Одам ўз юрти, ўз эли ҳақида яхши гапиргани маъқул. Ҳозир ҳам кам эмасмиз. Бухоро, Самарқанд, Хива ҳамда Фарғона вилоятларида тўрт юз-у саккизта мадраса ишлаб турибди. Худога шукр, ҳар қишлоқда мактаб бор.

Уйғоқбек ўз ҳаётида турли кишилар билан муомала қилавериб,

ничиб кетган эди. У Мирзабекнинг гапини огир олмади. Балки, қув кўзларини унга тикканча жилмайиб жавоб қайтарди:

— Борликка боркуя, Мирзабек иним. Аммо бу мактаб, мадрасалар фақат Исломи тарғиб қилиш билан чекланаётир. Уларда ўрисларшиқидай дунёвий билимлар деярли ўтилмаётир.

— Сиз ўйлагандай эмас, Уйғоқбек ога. Масалан, бизнинг мадрасада мантиқ, тиббиёт, риёзиёт илмлари ҳам ўргатилади.

— Мен ҳам Ташкентда, Кўкалдош мадрасасида ўқиганман, Мирзабек иним. Билга ҳам сиз айтган фанлар ўтиларди. Аммо помитагина. Одам ўз юртида яшаганда, унга унинг камчилиги унча сезилмайди, четдан кузатганда яхшироқ сезилади. Масалан, мен мактаб, мадрасаларда дарслар араб, форс тилларида ўтилишига қаршиман! Ахир, Маҳмуд Қашгарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Беруний, Ибн Сино, Фузулий, Алишер Навоий, Мирзо Бобур каби мавлонолар сўзлашган, ижод қилган турк тилимиз бор!

— Менимча, Уйғоқбек ога ўзга тилни ўрганиш фақат яхшиликка олиб боради.

— Тўғрику-я, Мирзабек иним, бироқ ёт тиллар қўшимча дарс сифатида ўргатилсаям бўлади. Айниқса араб тили... Маврудсиз бўлсаям айтай, араблар бизни бутунлай хонавайрон қилган. Фикримни Мавлоно Берунийнинг мана бу гапи ҳам тасдиқлайди:

«Қутайба ибн Муслим хоразмликларнинг котибларини ҳалок этиб билимдонларни ўлдириб, китоб, дафтарларини куйдирганлиги сабабли улар саводсиз қолиб, ўз эҳтиёжларида ёдлаш қувватига таянадиган бўлдилар».

Уйғоқбек даврадагиларга бир сидра қараб чиқди. Кўпчилик уларни қизиқиш билан эшитмоқда эди. Айримлар қимиз ичишар, айримлар гўшт ейишар, баъзи кишилар: «Ўйин-кулгу турганда, бундоқ гапларни кимга кераги бор?!» дейётгандек пичирлашар эди. Қаердадир, Яшнарбулоқ устидаги қойдами ёхуд соҳил томондаги наъматаклар орасидами, тўзал данакчи қуш худди булбулга ўхшаб сайрар, салқин шабада кўзголган, у оқ, сариқ, қизил, напармон, кўк, қирмизи гулларни оҳиста оҳиста тебратмоқда эди. Уйғоқбек томоғини бир қириб олиб, гапини давом эттирди:

— Тарихчи Наршахий ҳам арабларнинг қора қилмиши ҳақида «Кимки урушга яроқли бўлса, ҳаммасини ўлдирди», деб ёзган.

— Биламиз, ўқиганмиз, Уйғоқбек ога, деди Мирзабек, — илгари динимиз ҳам бошқа эди. Ўт (зардуштилик) билан Буддага сингардик. Исломга қарши халқимиз узоқ курашди. Охири нима билан тугади? Исломнинг ғалабаси билан. Ҳамиша кучли кучсизни енгади! Табиатнинг ҳам, тарихнинг ҳам азалий қонуни шундоқ! Кучли кучсиз нарсани ейди, янчади, эзади. Бахтсизлик ҳисобига бахтлилик туғилади. Чигиртка пашшани ейди... Чумчуқ чигирткани ейди... Бургут чумчуқни ейди... Тулки қуённи ейди... Бўри тулкини ейди... Йўлбарс бўрини ейди... Кўрдингизми, Уйғоқбек ога, кучли кучсиз ҳисобига яшайди. Дарахт ҳам тупроқ, сув, қуёш ҳисобига ўсади... Энди одамга келсак, у ҳамма нарсани ейди, янчади. Бу ҳам етмагандай, одам одамни ейди, кучли

киши кучсиз киши ҳисобига яшайди. Худди шундай, кучли халқ кучсиз халқни эзади. Ислом ҳам ўтчилик билан буддага инсбатан кучлидирки, ҳанузгача яшаб келмоқда. Бу ҳақиқатга тан бермасдан илож йўқ, Уйғоқбек ога.

Мирзабек ҳар бир сўзни чертиб-чертиб, ёқимли оҳангга солиб майин ва ширали овозда сўзлар эди. Сўйлаётганда дам ярашиқли иягини, дам чиройли мўйловини, дам кенг манглайини силаб-силаб қўяр, қўллари охиёста-охиёста ҳаракат қилар, кўзлари худди Қувқўзсимон даврани кезиб юрар эди. Ҳар қачонгидек, ҳозир ҳам унинг тиниқ далил-асосларга суғорилган гаплари даврадагиларни сеҳрлаб қўйди. Фақат дунё кўрган Уйғоқбек:

«У юрагидан сўзлаш ўрнига кўп нарсаларни билишини кўз-кўз этаётганга, ўзини эзгу фазилатлар ҳомийси қилиб кўрсатишга уринаётганга ўхшайди», деб кўнглидан ўтказди. Шу билан бирга Уйғоқбек ундан ўзининг билими саёзлигини дилининг бир четида ҳис қилди. Бироқ у ўз фикрини мутлоқ тўғри деб ўйлади ва шунини исботлашга киришди:

— Сизга айтсам, Мирзабек иним, ислом Туркистонни инсиз тушовлаб қўйди. Эндиликда ундан воз кечиш қийин, у қонқонимизга сингиб кетган. Аммо, демоқчиманки, мактаб-мадрасаларда ўқиш, ёзиш туркча олиб борилса бўлади. Бу, хонларнинг бир оғиз гапи билан битадиган иш!

— Бухорои шарифда бир донишманд яшайди. У: «Нимаики зарур бўлса, уни шахсий истак, ҳаракат билан тўхтатиб бўлмайди», деб кўп айтади. Шу гапда жон борга ўхшайди, Уйғоқбек ога.

Уйғоқбек унга қандай жавоб қайтаришини билмай қолди. Даврадагилар ҳам Мирзабекка мойиллик билдирдилар. Фақат Бўронбек тоғасини ҳақ, деб ўйлади. У «Чинакам дўстлик ҳақиқат олдида ҳеч қачон гов бўлолмайди»,— деб кўнглидан ўтказди ва бир-икки оғиз гап билан унинг нотўғрилигини исботламоқчи бўлди. У эркин, мустақил одам бўлгани учун, ҳеч нимада ҳеч кимга қарам бўлмагани учун, шубҳа, қўрқув, иккиюзламачиликни билмагани учун ҳар қандай шароитда фикрини дангал айтарди. Лекин бу гал улкан даврада дўстини ноқулай аҳволга солмаслик учун индамади.

Зийрак Оқилбек дутор чертиб, қўшиқ бошлаб юборди:

Оқил бўлсанг гарибларнинг кўнглини овла,
Эли кезиб етимларга меҳр боғла,
Нафси ёмон ножинслардан бўйин товла,
Кўнгли бутун халойиқдан қочдим мано...

Оқилбек дуторни йиғлатиб, ҳар бир сўз мазмунини юрак-юрагидан ҳис этиб, теран бир дард билан куйладик, ўзининг қўй кўзларидан юм-юм ёш оқди. Бунинг таъсирида ўзгалар ҳам шу куйга тушдилар.

— Каттабоғимизнинг «Момақалдироқ» ўйинини соғиниб қолдик!— деди баланд овозда Мирзабек.

Сукутга чўмган давра бирдан жонланди. Қирғизча қалпоқ

кийган, кизил мўйлови яягига осилиб тушган, узун бўйли, важохатли бир киши ўрнидан сакраб турди. Бу — Раҳмат полковнинг қирғиз ошнаси — Жайноқ эди. Унинг тунд юзи, қийиқ кўзи, қалин қоғоғи, кизил соқоли қаҳри қаттиқ одамлигидан далолат бериб турарди.

— Қишини-ёзини тоғдан тушмай, йилқи боқаман, — деди у дўрилдоқ овозда, — менам «Момақалдироқни» соғиниб қолдим. Қани, ким кўшигини айтади, мен ўйнайман!

Даврадагилар «Сен айт!», «Сен айт»га тушдилар.

— Сен соларга, мен солар, отга ерни ким солар, — деди ҳазил аралаш зарда билан Мирзабек, — кўшигини мен айтаман!

Одамлар чакалакзор ўртароғидаги ялангроқ жойни таппадилар. Оқилбек доирани гумбирлатиб ура бошлади. Ҳамма тик турган ҳолда

Гумбир, гумбир-о,
Гумбир, гумбир-о!

деб бақира кетди.

Жайноқ йилқибоқар худди ёввойи одамга ўхшаб, залварли гавдасига зид эпчиллик билан кўкка салчиб, ўйинга тушди. Мирзабек эса «Момақалдироқ» кўшигини бошлади:

Момақалдироқ,
Чақмоқларни чоқ,
Гумбир, гумбир-о!
Хув-хув!
Кўкка ларза сол,
Булут жонин ол.
Гумбир гумбир-о!
Хув-хув!
Ёмғир қуйсин-о
Яшарсин дунё.
Гумбир, гумбир-о!
Хув-хув!

Давра қурганлар жазавага туша бопладилар:

Чивикдай эгил-о,
Чилвирдай бурал-о,
Гумбир, гумбир-о!
Хув-хув!

Йилқибоқар қулочини ёзиб, кўкка чўзиб, тушириб, баҳайбат гавдасини эгиб, ростлаб, қўрқинчли сакраб, тобора шиддат билан ўйнади. Мирзабек бўлса зўр эҳтирос билан кўшиқ айтарди:

Эй, шамол, бўрон,
Кўкка сол сурон.

Гумбир, гумбир-о!
Хув-хув!
Юлдузлар-учсин,
Тупроқни кучсин,
Гумбир, гумбир-о!
Хув-хув!

Жазавага тушган кишилар Мирзабекка байтени тугатишни
имкон бермай, ёниб, куйиб қичқирардилар:

Гумбир, гумбир-о,
Хув-хув!
Тулпор бўл-э, гумбир-о!
Хув-хув!
Олқор бўл-э, гумбир-о!
Хув-хув!
Олқор бўл-э, гумбир-о!
Хув-хув!
Кўкка уч-э, гумбир-о!
Хув-хув!
Ойна куч-э, гумбир-о!
Хув-хув!
Гумбир, гумбир-о!
Хув-хув!
Гумбир, гумбир-о!
Хув-хув!

— Бу ўйин қандайдир ёввойи, кўрқинчли, гўзал-а, ота!—
деб ажабланди рус тилида Раъно.

Ногоҳонда ёт тилни эшитганлар осмондек зангори кўзлари,
уzun кичриклари, гулбаргдай тиниқ юзлари, ақиқ лаблари, ошпоқ
тишлари, ўнг ёноғи билан гўзал лаби тагидаги қоп-қора холлари
яшнаб турган ўн уч ёшлар чамасидаги бу бениҳоя сулув қиз-
чага ажабланиб тикилдилар.

Раъно ўзини ноқулай сазди шекилли, ёнидаги Орзугулга уялиб
қаради. Уйғоқбек ҳам хижолат чекди чамаси:

— Нега тушдиларинг, Орзугул?— деб сўради.

— Раъно қўймади, тоға.

— Мейли, энди уйга чиқинглар. Сойдан эҳтиёт бўлиб ўтинг-
лар, тагин оқизиб кетмасин.

— Хўп, бўлади, тоға,— деди Орзугул ва Раънонинг қўлидан
тутди.

— Яна пича томоша қилайлик, отажон?— бу гал инглиз
тилида сўради.

— Мейли, қизим,— деди шу тилда ноилож Уйғоқбек. У фар-
зандларини кучли меҳр билан севар ва кўпинча уларнинг раъй-
ларига қаради.

«Момоқалдироқ» шиддат билан давом этарди. Энди ўртада

уч йингит гуре-гуре ўйнарди. Давра тегирмон тошидай айлаиб,
чапак чалиб қлчқирарди:

Чинориди, гумбир-о!
Хув-хув!
Минориди гумбир-о!
Хув-хув!

Бироқ Мирзабек қўшиқ айтишни бас қилган, чехрасида сут-
дай тозаллик ва нафис ёшлик қизиди яшнаб турган Раънони
кўргач, ўйлаиб қолган эди:

«Ё, парвардигор! Шунча сулув бўладими-а! Пари, Фаришта
деганлариям бунинг олдида иш эшолмайди. Лекин ҳали хомроқ.
Табиат ҳар бир нарсани маромига етказлади. Олма ҳам, узум ҳам,
қовун ҳам етилганда кўркам, хушбўй, ширин бўлади. Бу қизча
ҳам уч-тўрт йилдан кейин етилади. Шунда ўзини эрман деб ҳи-
соблаган киши унинг ҳусни-жамолидан маст бўлмай қолмайди. Эй,
ўшанда у кимга насиб қиларкан-а?! «Қовуннинг яхшисини ит
ейди», дейишади. Отасига кусур, ўйласанг, алам қилади!»

— Сувсамадингизми, Мирзабек? — Шамол булутни ҳайдаган-
дек, Бўронбек унинг хаёлини ҳайдади.

— Сувсадим, — Мирзабек дарҳол ўзини қўлга олди.

— Юринг, Яшнарбулоқдан сув ичиб қайтамиз, — Бўронбек
унинг тирсагидан тутди.

— Юринг, — деди ястамайроқ Мирзабек.

Уларга Уйғоқбек эргашди.

Учовлон харчалар тирмашиб ўсаётган қоя тагидаги Яшнар-
булоқдан ҳовуч-ҳовуч сув ичишди. Уйғоқбек оқ, ним қизил бўлиб
гуллаётган харчаларга суқ билан тикиларкан:

— Мен Ўрис арогидан олиб келганман, деди, — шу гўзал
жойда озгинадан ичмаймизми?

— Ёмон бўлмасди, — Бўронбек бир қулоқ сув қайнаб чиқаёт-
ган тиниқ булоқдан кўзини узиб, тоғасига қаради.

— Келиб-келиб ғайридиннинг арогидан ичамизми? — Мирза-
бек эътироз билдирди.

— Ароқнинг динга алоқаси йўқ, дўстим, — Бўронбек унинг
елкасига залварли қўлини қўйди.

Мирзабек индамади, Яшнарбулоқ атрофини қоплаган сан-
сарияқ қоқигулларга термулди.

Бўронбек уйига бориб бир шиша ароқ, олтига пиёла, тап-
дирдан энди узилган иккита нон олиб келди.

— Газагига булоқнинг сувиям бўлаверади, — Бўронбек чаш-
ма кўзига нонларни авайлаб ташлади, пиёлаларни чайқади ва
уларга ароқ қўйиб, тоғаси билан дўстига узатди. Ёши улуг учун
биринчи қадаҳ сўзини Уйғоқбек айтди:

— Инсон қадами етган жой озми-кўпми ўз табиийлигини йў-
қотиб боради. Аммо Каттабоғда бунинг аксини кўрдим. Табиат
нима яратган бўлса, деярли ҳаммаси ўз аслича сақланган. Одам-
ларини худо таоло яратгандек, яшаб келаётир. Бу нотекис, но-

тинч дунёда тирикчилик, нафс, тама бор экан, одам ўзининг асл юрагини сақлаб қолиши кийин. Ҳаётда кимгадир рост гапирасан, ялинасан, дўқ урасан, кўполлик қиласан, кимнидир алдайсан, йиғлатасан, шўрлатасан... Бу ҳаётнинг ўзгармас, ўзгартириб бўлмас қонунларидан бири. Бироқ шунга қарамай, асл кишилар ўз юракларини сақлаб қола биладилар. Мен каттабоғликларни шундай одамлар қаторига қўшаман. Улар дағал, ўжар, тунд, ваҳший, очиқ кўнгил... Лекин ҳаммаси табиий равишда. Келинлар, бу қадахни шу тоғликлар учун, шу тоза табиат учун, уларнинг абадийлиги учун ичамиз.

— Қопирнинг ароғи аччиқ экан,— деди Мирзабек газзатига бир пиёла сув ичгач.

Бўронбек булоқдан нонларни олиб, ювилган ялпоқ тош устига ушатди. Учови бир бурдадан ейишди. Бўронбек яна пиёлаларга қуйди. Мирзабек Уйғоқбекнинг қув кўзига тикилганча, гапира бошлади:

— Мен озгина кўнгил хушлик қилишга ароқ ичиш, кўпроқ кўнгил хушлик қилишга сулувлар дийдорига тўйиш, умр бўйи кўнгил хушлик қилишга дўстлар билан бирга бўлиш керак деб ўйлайман ва шулар учун қадах кўтаришларингни истайман.

Ароқнинг жодудай таъсиридан учовининг ҳам юз-кўзлари кизарди, гап-сўзлари жонланди. Учинчи қадахни Бўронбек айтди:

— Бул қадахни эл-юртимизнинг омонлиги, мангулиги учун ичамиз!

Уйғоқбек билан Мирзабекка бу гап маврудсиз ва баландпарвоздек туюлди. Бўронбек буни сезса ҳам негадир хижолат тортмади: «Кўнглим истаган фикрни айтдим», деб ўйлади у.

Улар яна сув ичиб, нон егач, қояга чиқдилар. Бу салқин юксакликдан узоқ-яқинлар кўриниб турибди. Чакалақзорда «Моққалдироқ» давом этмоқда.

Мирзабек шамол юқилаётган оқ салласининг учини ола дўпписи тагига қистираркан, Уйғоқбекка маъноли тикилиб деди:

— Боя, Уйғоқбек оға, «Ўз еримизда яшай туриб бегона тилда сўзлашимиз уят!» деб гапирган эдингиз. Менимча, Уйғоқбек оға, ҳар нарсада одам аввало ўзидан келиб чиқиб баҳо беради.

— Нимага шама қилаётганингизни тушундим, иним,— Мирзабек отган тош ўлжалга тегди шекилли, Уйғоқбек қизариб кетди,— лекин қизимнинг онаси ўрис. Қолаверса, биз, ҳозирча ўрис тупроғида яшаётимиз. У ёқда турклар оз. Шу туфайли қизим ота тилини билмайди.

— Энди, очиқчасига сўйлашамиз, Уйғоқбек оға, хафа бўлиш йўқ,— у тоғ устини қоплаган қуюқ булутга, сўнг Ғўрака¹ этагидаги чўнон билан қўйларга ўхшаш тоғларга тикилиб олиб, томоғини қирди. Аммо шу пайт Отучган² томонида гул тераётган қиз кўшиғи унинг эътиборини зулукдай тортди:

¹ Ғўрака — чўққини

² Отучган — қоянинг номи.

Сен қачон келдинг эшикка,
Мен билиб ох урмадим.
Чиққали хилват тәполмай,
Ұлтириб қон йиғладим...

— Э, шу, мегажинларни! — деб қўл силтади Мирзабек охири. Унинг ароқ ғовлатган бошида ҳали чала қолган гапи исён кўтарган эди. — Боя, Сиз, Уйғоқбек оға, «хотиним ўрис, ўрис тупроғида яшаётирмиз», дедингиз-а?

— Ҳа, — Уйғонбек истар-истамас бош ирғади.

— Ҳазимизнинг гулдек қизлар турганда, ғайридинга уйланишимиз қандоқ бўларкин?

— Кўнгилда, иним.

— Кўпинча кўнгилга эрк бераверишимизам нотўғри. Уйланиш масаласида ақлга таянмоғимиз керак шекилли. Ҳар ҳолда қонимиз бузилмасин дейман-да.

— Бир киши билан қон бузилармикан? — Уйғоқбекнинг зардаси қайнай бошлади.

Бу савол-жавоблардан Бўронбекнинг қони аста-секин жўша бошлади. Бироқ у ўзини тутган ҳолда уларга тескари ўгрилиб олди-да, шошқин сойга тикилганича, жим қолди. Мирзабек эса Уйғоқбекнинг авзойи бузилаётганини сезиб, овозини юмшатди:

— Яхшиликнинг ҳам, ёмонликнинг ҳам уруғлари бор. Билин-ки, ҳар бир уруғ янаш учун курашади. Энди, Уйғоқбек оға, Сабрга, яъни сизнинг тилингида айтганда, Сибрга келсак, қачондан бери Сабр ўрисники бўлиб қолди? Одам Ато, Момо Ҳаво замонидан бери Сабр биз туркларнинг еримиз бўлган, Сабрда Шўр, Ҳоғас, Тува, Ёқут, Эвейк, Манси, Қишчок, Аргун, Қарлуқ, Қанчли, Найман, Ҳз, Манғит каби турк қавмларимиз яшаган, яшапти ва буларнинг кўпи «татар» деб аталади... Сабрга кечагина Герцен замонида ўрис кириб келган. Бу, бутун ажун элларининг тарихларида битилган; жумладан, ўрис тарихида ҳам... Наҳот шуни билмасангиз?.. Лоақал Сабр ҳоқонлигини биларсиз?.. Энди бу туркча ном бузилиб Сибир деб аталаётир. Ҳзи Сабрда ҳамма жойларнинг номлари ҳам туркча-ку. Балки уйингизнинг шундоқ-ёнидан оқиб ўтгувчи Эртўш дарёсининг номиям туркчаллигини билмассиз?.. Эҳ, бир кўни шу гўллимиз бошимизга етадур-да!..

— Бўронбек, сизларга маҳтал бўлиб ўтирибмиз! — Булоқ бошида иккала қўлини пешонасига соябон қилиб, қоя учига тикилганча Раҳмат полвон турарди.

— Ҳозир тушамиз, ота.

— Тезроқ тушинглар, — Раҳмат полвон чакалакзорга қараб юрди.

— Икковинг ҳам мусулмон дини тўғрисида кўп тортишмаларинг, — деди Бўронбек узилган суҳбатни улаб, — мана, мавриди келди, энди фикримни очиқ айтаман. «Ҳақиқат отангдан улуғ» дейди. Мирзабек, Сиз тоғамга қараганда билимлироқсиз. Аммо тоғам озми кўпми оврупа илмидан хабардор. У сиз билан менга қараганда кўпни кўрган, кўп ирқ ва диндаги кишилар билан

мулоқатда бўлган. Демак, Сиз билан мендан унинг тажрибаси бой. Тажрибалар эса тоғамга ҳақиқатни англашга ёрдам берган. Батъан одам илмни сув қилиб ичади-ю, лекин туб ҳақиқатни билишга келганда, ожизлик қилиб қолади. Негаки, илм, хусусан, даний илм, эътиқод, хусусан, диний эътиқод уни бир ёқлама қилиб тарбиялаб қўйган бўладик, ажунда ўзиникидан бошқа тўғри илм, тўғри тажриба, тўғри ҳақиқат, тўғри гоё, тўғри йўл йўқ деб тарбиялаб қўйган бўлади. Бу фақат мусулмон динига эмас, ҳамма динларга теكкан касалликдир. Биз бу ҳақиқатни қиёс этганимиздагина, турли динларни, тўғрироғи, турли дин гоёларини бир-бирига қиёс этганимиздагина билиб оламиз. Шунда истасак-истасак кўнглимизда мана бундай саволлар туғилади:

НЕГА ЭНДИ ҲАР БИР ДИН «ЎЗИМИЗНИКИ ТЎҒРИ» ДЕЙДИ?

НЕГА ЭНДИ ҲАР БИР ДИН «ЎЗИМИЗНИ УЛУҒЛАЙ» ДЕЙДИ?

НЕГА ЭНДИ ҲАР БИР ДИН «ЎЗИМИЗДАН БОШҚА ДИНДАГИЛАР КОПИР», ДЕЙДИ?

Ногоҳ Бўронбекнинг дўпписини итбурун илиб қолди. У «ҳа, палакат», деб дўпписини олиб кияркан, дўстидан:

— Қани, бу ерда, ҳақиқат, Мирзабек? Чин ҳақиқат қани, дўстим?— деб сўради. Бироқ унинг жавобини кутмасдан, яна ўзи ёниб сўзлай кетди:— тагин қиёслаймиз дўстим. Қиёс бизга қурум босиб ётган мана бу ҳақиқатни очади:

«БУТУН ДИНЛАР ДОНО КИШИЛАР ТОМОНИДАН ЯРАТИЛГАН БИР ТАРАФЛАМА ҲАҚИҚАТДИР».

«БУТУН ОДАМЗОТ БИР ОСМОН ТАГИДА ЯШАЙДИ, БИР ЕР. ФАРЗАНДИДИР».

«БУТУН ОДАМЗОТНИ ЁЛҒИЗ ХУДО ЯРАТГАН».

«ХУДО ҲАҚ!»

— Мана, энди ўзингизга келдингиз, азизим,— деди Мирзабек,— пайғамбаримиз Муҳаммад Расулиллоҳ ҳам: «Дини эътиқодидан қатъий назар, ўзга инсонларни ҳурматланг, Худонинг наздида барча баробардир»,— деганлар.

— Тўғри айтасизлар, жиянлар,— деди жонланиб Уйғоқбек,— Унинг юзига яна қизғиш нур югурди.

— Биз бўлсак, Мирзабек, ўрисни кофир деп юрибмиз,— деди Бўронбек тоғасига кўз қири билан қараб қўйиб,— ахир, бир замонлар биз учун араб ҳам кофир эди-ку, дўстим. Энди эса ўзимиз ўша динга сиғинаётимиз. Ўзимизни мусулмон ҳисоблаймиз, бошқа диндагиларни, ҳатто ўзимизнинг қадимий динимиз бўлган Ўтчилик билан Будда динидагиларни ҳам кофир деб биламиз. Қани бу ерда адолат?

— Бунга ахир Ислому сабабчи эмас-ку, дўстим,— Мирзабек Бўронбекни бўлди,— ўзимиз сабабчимиз-ку. Ислому Тавротни ҳам, Забурни ҳам, Инжилни ҳам... Қуръонга тенг кўрган.

— Араблар бошимизга не кулфатлар солмади?— Бўронбек Мирзабекка нохуш бир қараб қўйиб гапида давом этди,— араблар динни қурол, туғ қилиб, ҳам маънавий, ҳам жисмоний

кучли элимизнинг белини букиб қўйди. Ҳар бир девдек-девдек келадиган, ёвқур одамларимизни қўйга айлангирди, фикрлаш, идрок қилиш, юртга, элга муҳаббат каби ҳис-туйғуларимизни юракларимиздан сидириб чиқарди. Заиф, хокисор, қўрқоқ, қул бўлиб қолдик. Ким иш буюрса, «Хўп-хўп»; деб букиладиган; ким ўшқирса, «Афв этгайсиз», деб эгиладиган; ким алдаса кўнадиган; ким мактаса, кўнглимизни берадиган; ким сўраса, жонимизни ҳада этадиган нодонга айландик: Доро, Искандар, Чингиз каби фотиҳлар забт этолмаган юракларимизни, араблар динни қурол айлаб забт этдилар. Араблар динни қурол айлаб юрагимиздаги эл-юртимизга бўлган энг муқаддас, энг олий туйғуларимизни сидириб чиқариб, ўрнига ўзи кириб олди. Натижада юрагимиз, миямиз, ишимиз дин ҳомийсига айланиб қолди. Бу дин шундай қудратга айландики, унинг олдида ҳар қандоқ қурол, ҳар қандоқ ўлим, ҳар қандоқ зўрлик, ёвузлик, ваҳшийлик, муҳтожлик, маккорлик, қирғинликлар ил эшолмай қолди! Ҳеч қандоқ куч бош эгдиролмайдиган халқимизни, шу дин бош эгдирди.

Бўронбек ўзи билмаган ҳолда жиловсиз аҳтиросга берилганидан терлаб кетди. Унинг овози қиличга, юзи алаңгага, кўзи чақмоқга, мушти тошга айланди. Оппоқ тишлари совуқ ялтиради. Бу шаҳар мадраса кўрган ёш, баҳайбат йигитда шунчалик ҳаяжон, нафрат, муҳаббат борлигидан — тўғрироғи, сақланиб қолганидан Мирзабек ҳайратланди, ҳатто чўчиди. Ҳа, у дўстининг руҳидаги асов бўрондап, баъзан ҳалдан ошиб кетадиган шафқатсизлигидан, ўзига ишонч туйғусининг томири ниҳоятда тераңлигидан ва ҳатто унинг кўпол ростгўйлигидан чўчир, чўчиргина эмас кўрқар, шул сабабли у билан иложи борича аҳтиёт бўлиб муомала қилар эди.

— Афв этасиз, дўстим, назаримда биров, қизишдингиз чоғи, қизишганда қиши масалага бирёқлама қараб қолиши мумкин. Ўзингизам биласиз, мусулмон дини ўзга динларни ерга урмайди, ўзга диндагиларни камситмайди ҳам. Ислом бировни ўқситма, бева-бечоранинг ҳақини ема, ҳалол, инсофли, номусли, камтар, бўл деб тарбия этади. Бунинг қаери ёмон? Темур бобомиз ҳам Ислом тугини баланд кўтариб ер юзини эгаллаган. Менимча, Сиз Ислом билан Қутайбанинг босқинчилик сиёсати ўртасидаги оралиқни илғамаётганга ўхшаётирсиз.

— Бу Сизнинг фикрингиз-да, — деди қайсарлик билан Бўронбек Мирзабекка, — Энди Сиз шундоқ деб ўйласангиз нетай?

Уйғоқбекнинг қистови билан улар қоядан тушдилар; толлар, тераклар, наъматаклар чайқалиб турган зангор қирғоқдан секин юриб кетдилар. Бўронбекнинг ўйчан кўзи ловуллаб ёнмоқда эди. У биров билан баҳолашганда раҳм деган, шафқат деган нарсани билмас, қони тобора жўшиб борар, аммо, бу, фикрини тиниқ ифода этишга ҳалақат бермас, аксинча ўз-ўзидан қуйилиб келаверар эди. Тағин Бўронбекнинг овози бўрон янглиг гувиллай бошлади:

— Бошимизга шундай кулфатларни солса ҳам нега мактаб-мадрасаларда бегона тилда ўқиймиз?! Нега?! Нега ўз томиримизга ўзимиз болта урамиз? Тоғам ҳақ, Мирзабек. Чунки бегона тилда

тахсил олган одам ўз тилида ўқиймайди, ёзолмайди, фикрлолмайди. Бинобарин ўз халқининг қалбини ҳам билмайди. Тилимиз-томиримиз — бизни миллат сифатида шакллантириб турган томиримиз. Томири қуриган дарахт қулайди. Тилидан айрилган миллат қумга синган сувдай йўқолиб кетади. Халқимизнинг орзу-умидлари, урф-одатлари, қуй-қўшиқлари, тарихи-ю яшаш тарзларини асрлардан-асрларга улаб борувчи куч, бирдан-бир куч — тилимиздир. Шунинг учун, Мирзабек, дўстим, мактаб-мадрасаларда ўз тилимизда ўқишимиз зарур, яшашимизга ҳаво, қуёш, сув қандай зарур бўлса, шундай зарур.

— Тўғри, дўстим, — деди Мирзабек ердан бир туп қоқиғул узиб олarkan, — бироқ давлатимизнинг ўзи ислом дини асосига қурилганини унутмаслигимиз керак.

— Ислom ўз йўлига, Мирзабек. Туркча ўқиб ҳам исломга сингиса бўлаверади. Ҳамма гап хошларда... Бироқ улар бу ҳақда ўйлаб ҳам қўрмаганлар. Йўқ, янглишмаётгандайман, ҳамма айбни хонларга тўнкайвериш ҳам тўғри бўлавермайди. Бу ҳақда хонларга ётиғи билан тушунтириш учун махсус кишилар — амалдорлар, муфти, уламолар бор-ку, ахир.

— Бунга уларнинг ақллари етмайди-да, — деди Уйғоқбек.

— Ақллари етадиганлари ҳам бор, — деди Бўронбек, — лекин жон қуйдирмайдилар, тўғривоғи, жой қуйдиришдан қўрадилар, чунки бошқалари тағларига сув қуядилар. Ҳамма ўз нафсиши ўйлагандан кейин, ҳамма бир-биридан хавотир олгандан кейин ёруғлик шабини ёқинга ким ҳам жўрват этади? Казo-казолар... қўн-да, тоға. Улар эл-юртларидан қўра қайжава қоринлари билан юмшоқ ўришқадарини яхши қўрадилар, шу икковидан бошқа ҳеч нарсани тан олмайдилар. Аммо маразлар бу ифлос туйғуларини яшириб, ўзларини тоза, билимли, элларвар қилиб қўрсатадилар; ўзлари ишонмайдиган ғояларга, ўзларини ишонгандай, содиқдай қилиб қўрсатадилар ва бу пуч ғоялар билан халқни алдаб, сажда эттириб, онгини заҳарлаб, ишлатадилар. Қани, бу ерда ҳақиқат, Мирзабек? Бу казо-казоларга эл-юрт ҳам керак эмас, илм-фан ҳам, мактаб-мадраса ҳам керак эмас. Буларга амал керак, пул керак, обрў, шухрат керак, муқофот керак! Мана буларнинг миллати, юрти! Мана буларнинг виждони, номуси! Булар бор экан, мактаб-мадрасаларда туркча ўқиш бўлиши гумон. Булар динни тарғиб қилиб, тилини сотиб, айш-вишрат қилиб, роҳат-фароғатда яшайверадилар. Кимки, Она тилини севмаса, Мирзабек, у Она юртини ҳам, она элини ҳам, ўз онасини ҳам севмайди! Билингни, у ўзга элга ҳам дўст бўлмайди. Ўзини севмаган кимса ўзгани севармиди?!

Сой шовқини Бўронбекнинг бўронли товушини босиб кетар, у яна ҳам қичқириб, ёниб сўйлар эди. Шу тобда у ўргатилмаган арғумоққа ўхшар, уни ҳеч ким жиловлаб ололмайдигандек қўринар эди:

— Ношўдлигимиз, жоҳиллигимиз, бағри очиқлигимиз бошимизга етаётир. Ичимиздан чириб бораётирмиз. Дунёдаги энг даҳшатли нарса — ўз ичиндан чиришингдир! Бундай ҳолда сени ҳалокатдан ҳеч ким қутқазолмайди. Зилзила қаердан пайдо бў-

лади? Ернинг ўзи ичидан. Бу офатларни ким тўхтатаолади? Хеч ким? Бу ернинг ўз ичида чиршиди! Инсон ҳам ўз вужудида пайдо бўлган касалликдан ўлади. Ичаклари чириган кишини ким тuzатолади? Хеч ким? Бу — одамнинг ўз ичидан чиршиди! Ҳа, Туркистон ҳам ўз ичидан чириб бораётди. Унинг учта хонлиққа бўлиниши; ўз тилида фикрламаслиги; чегараларининг очиқлиги ўз ичидан чириётганлигининг исботи эмасми?! Шўрлик Туркистон, Она Туркистон, сувсиз саҳрода ўз ҳолингча ўсаётган дарахтга ўхшайсан! Эҳ, шўрлик Туркистон! Энди сени хеч ким қутқазолмайди. Сенда бирлик йўқ. Сен ўз ичингдан чириб, тамом бўлдинг. Шунинг учун ҳам Оқ подшо қўшини Оқ маҳитининг барбод этиб, тобора ичкарилаб келаётди. Агар у шундай қилмаганда, буни инглиз қиларди. Ўз ичидан чириш деб шунга айтилади. Фақат хонга, бекларга таяниш — кўчма уй қуришдай гап эканлигини шундан ҳам билиб олсангиз бўлади, Мирзабек.

Бўронбек гапидан тўхтаб, секин мажнунтол панасига ўтди... Сўнг юз-қўлини ошпоқ учқунлар сачратиб чопаетган сойга чайди. Мирзабек билан Уйғоқбек ҳам шундай қилди.

— Бундай оғир масалалар турганда, жаноб Мирзабек, — деди жиянининг гапидан руҳланган Уйғоқбек сариқ гулли рўмолчасини чўнтагига соларкан, — Сиз мени «Қизингиз ўзбек тилини билмайди», деб айбиситасиз.

Мирзабек унга: «Сиз хотишингиз билан болаларингизга ўз таъсирингизни ўтказолмагансиз» демоқчи эди, меҳмонлиги учун аяди, аямасдиям-у жамулу-жам даврага келиб қолишди. Энди Ўнғар полвон дутор чертиб, қўшиқ айтмоқда эди:

Тоғлар туман бўлди, кел,
Ҳолим ёмон бўлди кел,
Ойларга ваъда бердинг,
Йиллар тамом бўлди, кел...

Дастурхонга кабоблар келтирилганда, Ўнғар полвон зимдан Бўронбекка қаради. Бўронбекнинг сезгир нигоҳи унинг кўзидан «Эртага Райҳонга совчи юборасизлар-а?» деган ачиқ ифодани илтагандай бўлди. Кичкина Қодирбек ҳам бир четда, ёнгоқ танасига суянганича, негадир дам Ўнғар полвонга, дам Бўронбекка, баъзан эса чинор шохига илинган қафасдаги какликка қараб-қараб кўяр эди. Бўронбекка унинг кўзида қандайдир безовталиқ бордай туюлди. Бўронбек унга эътибор бермай, Ўнғар полвоннинг Райҳонга ошиқлиги, совчи юборганлиги ва улар изза бўлиб қайтганлиги ҳақида ўйлай кетди. Буни кеча у онасидан эшитган эди.

«Начора, дўстим, бу дунёда хоҳишдан ҳам қудратли нарса бор, тақдир бор, — кўнгиллар бирлиги-ю, айримлиги бор» деган маънода Ўнғар полвонга нигоҳ ташлаганини ўзи ҳам кеч сезиб қолди.

Бунга жавобан полвоннинг кўзи сичқонга ҳужум қилган мушукникидек совуқ йилтираб кетди. Бўронбек айбдор бўлмаса ҳам,

негадир кўзини олиб қочди. Ёнида ўтирган тоғаси билан дўсти эса хануз шивирлашиб, баҳслашардилар:

— Э, кўйинг, Уйғоқбек оға, диндан чиқиб кетибсиз. Бу ҳам етмагандай, бошқаларни ҳам ўзингизга эргаштираётирсиз,— Мирзабек дўстига ер остидан қўрқиброқ қаради. қарадию совуқ нигоҳга дуч келиб, кўзини олиб қочди ва иложсиз бир тарзда гапини давом эттирди.— ахир, исломга ишонмасангиз, нимага ишонасиз? Ахир, одамзод бир нимага эътиқод кўймаса, ажун тартиби бузилиб кетади-ку!

— Қизишмангда, энди, жаноб Мирзабек. Мен кўнглимдагини айтишга ўрганган одамман. Мен ҳар қандоқ динга шубҳа билан қарайман.

— Бу танингизни ёнларига иччоқ тақиб ўтиришган мана бу кишилар эшитса борми?!— деди Мирзабек иложи борича зардасини ичига ютиб.— Сизга нима бўлишини билмадим.

— Нодон-да, булар,— деди Уйғоқбек,— менга келсак, жаноб Мирзабек, оламни яратган Ёлғиз Тангрига ишонаман! Ёлғиз Тангри ҳақ!

Ислом ҳам: «Тангрига, Ёлғиз Тангрига ишон!» деб даъват этади-ку!

— Тоғам мени ўзига эргаштираётгани йўқ,— Бўронбекнинг зардаси қайнади,— мен ўз ақлим билан иш тутадиган одамман. Тагин айтаман, Ислом туфайли она тилимизнинг қудрати пасайиб кетди. Буни лоақал турк фарзанди дунёдан кўз юмса, у билан сўнгги марта бегона тилда видолашишимиздан ҳам билсангиз бўлади-ку! Худди ўз тилимиз; ўз фикримиз йўқдай, қабр тепасида бегона тилда жаноиза ўқиймиз. Араб тилини билган кишига эса ҳайратланиб қараймиз, уни «маданиятли» деб айтамиз, ўзимизнинг тилини эса назаримизга илмаймиз! Бу сизни даҳшатга солмайди-ми?!

— Ислом туфайли Она тилимизнинг қудрати пасаймаган, дўстим,— деди Мирзабек,— балки дин номидан иш кўрувчи — араблар ҳамда ўзимиздан чиққан сотқинлар туфайли тилимиз шу ахволга тушиб қолгандир,— «Қуръон»да ҳеч бир тил ҳам, ҳеч бир миллат ҳам камситилмаган. Пайгамбаримиз Муҳаммад Расулиллоҳнинг ўзи: «Дунёда барча кишилар тенг ва баробардирлар, зеро улар Одам Атонинг наслидандирлар»,— деб айтади,— Мирзабек истар-истамас қимиз ичди. Унинг миясида эса: «Вой, тўнғизей, минг йил бурунги ахлатни титади-я»,— деган фикр кечди.

Бўронбек у билан баҳслашиб ўтиришни ўзига эи кўрмади. Унинг дин ҳақидаги ўйлари ҳам зулматга чекинди. Ўрнига ойдай яшнаб, Райҳон балқиди. Бўронбек уни бултур илк баҳорда Саватлик дарага равоч, кузда Шарилдоқ дарага дўлана тергани чиққанида учратгани; равоч-у, лоздорлар, сап-сариқ дўлاناзорлар ораларига яшириниб олиб, сўхбатлашишгани: ўргатилмаган саманга ўхшаш бу сулувни зўрлик билан қаттиқ қучгани, майсаларга ағанатиб, тиширчилатиб, қичқиртириб, тиш-тишиқ юзларидан ўпгани, бениҳоя ташналик билан ўпгани ҳақида ўйлай кетди.

Бу ўй Бўронбекнинг қайноқ вужудини энг гўзал ҳислар билан тўлдириб, тўлқинлантираётганида, Мирзабек шафқатсиз баҳсни ҳам унутгандай, уни ўйинга таклиф қилиб қолди. Шундагина у ўзига келиб, дўстига норози боқди. Бироқ унинг қистови билан дастурхондан беш-олти қадам нарида тузилган янги давра сари юрди. Ўнғар полвон ички бир теран дард билан кўшиқ айтмоқда эди.

Узув бўй, кўкрак-елкалари кенг, юзи тошдек қаттиқ, кўркам, ҳиссиётли, чайир бу йигитнинг гамгин кўшиқ айтишини Бўронбек дилидан ҳис этди. Лекин унга қарашга юраги бетламади. Йўқ, у кўрққанидан эмас, ўзи тушунмайдиган қандайдир сабаб, куч таъсирида шундай қилишга мажбур бўлди.

Икки дўст қулочларини ёзиб, ўйинга тушишди.

Даврадагилар билан бирга Раҳмат полвон, Қудрат тегирмончи, Уйғоқбек, Қодирбек, Орзугул, Раънолар ҳам Бўронбекнинг айиқдек лапанглаб, беярашиқ ўйнаётганидан қулишар, Мирзабекнинг эса чиройли рақсидан завқланишар эди. Қулгу бўлаётганини кеч сезган Бўронбек қизариб кетди, ўртага Уйғоқбекни тортиб, ўзи даврадан сирғалиб чиқди.

У соҳилга яқинлашганда, Ўнғар полвоннинг узун-юлуқ овози келарди:

Бир қиё боқдим тутилдим,
Тўтининг занжирига.
Ҳеч илож тополмадим,
Парвардигор тақдирига...

«Мунча йиғламаса? — Кўнглидан кечирди Бўронбек қўрғошин ранг булут босган осмонга, учлари туманга кўмилган қорли чўққиларга тикиларкан, — илгари ялинсанг ҳам кўшиқ айтмасди».

Бўронбек ҳам эшитмаслик учун соҳилга жадал юрди. Бироқ, Ўнғар полвоннинг кучли овози қулоғига сўнги марта урилиб қолди:

Тақдиримга ўт тушиб,
Куйса нима, ёйса нима.
Ҳар ким ўз ёрини,
Суйса нима, олса нима!..

У бебошбоқ сой ёқалаб кетган иланг-биланг сўқмоқдан юксак тоғ сари секин илгарилайверди. Хаёлини эса Райҳон қуршаб олганди:

«Қизиқ, қиз қанча ақлли бўлсаям, агар хунук бўлса, йигит унга қарамайди».

«Қизиқ, қиз қанча сулув бўлсаям, агар у толтув бўлса, йигитга у ёқмайди».

«Агар қизда ҳам чирой, ҳам ақл бўлса, йигит уни суяди. Райҳон ҳам сулув, ҳам эсли».

Бўронбек кўз олдида Райҳон билан кетган онларни келтирди:

Сап-сарик дўлана тати... Сават тўла дўлана... Муздек шамол... Сап-сарик дўланалар... япроқлар тўкилмоқда... У ёнаётган Райхонни ёниб қучмоқда... Райхон тузоққа илинган какликдек ти-цирчилаб, қаршилик кўрсатмоқда. Бўронбек қўйвориш ўрнига:

«Ох, Райхон, сени қанчалар яхши кўраман-а!» деб яна-да қаттиқ қучиб, ўшмоқда. Холсизланган Райхон: «Еб қўясиз-ей!» деб зорланмоқда. Хув этакда, шошқин сой бўйида «Райхон-ув»: деб дугонаси чақирмоқда. Кучли кўллардан бўшатган Райхон: «Сиз жуда ёмон йигитсиз, Бўронбек ака!» деб хумор кўзларини жовдиратмоқда. Ана, у тоғ оҳусидай сойга чошиб энмоқда. Ана, Райхон рўмолчасини силжитмоқда... Ана, икки сулув бошларига саватларини қўйганича, икки четини наъматаклар қоплаган тор сўкмоқдан кетишмоқда...

Ер юзини қоронғилик тумани чулғаганда ҳам Бўронбек хилват жойларда тентирамоқда эди. Момоқалдироқ ўкираётганини ҳам, битта-битта ёмғир томчилаётганини ҳам, сойнинг гумбирлаётганини ҳам. тун қушларининг қичқираётганини ҳам эшитгиси кел-мас, ўзини қандайдир ғаройиб бир оламда ҳис этар, гулларга ғарқ бу оламда бояги манзара Ер Қуёш атрофида айланаётгандек ай-ланарди.

У алламаҳада, ёмғир шаррос қуяётганда, шалаббо бўлиб, аммо кўнгли гўзал ҳисларга тўлиб, ғаройиб сайилдан қайтди. Ҳамма уйқуга кетган, фақат бир бўлма дарчасидан қизил шуъла кўзга ташланарди. Бўронбек шу нўрли, кенг, узун хонага кирди. Тўрға ётиш учун унга жой солинган, ўртаоқда — ноз-неъматларга ғарқ дастурхон атрофида Уйғоқбек, Раҳмат полвон, Қудрат тегир-мончи, Мирзабеклар гангур-гунгур гаплашиб ўтирардилар.

— Қаерларда мунча дайдиб юрдинг? — деди куйиниб Раҳмат полвон, — тоза ивиб кетибсан-ку.

— Э... ҳа... — Бўронбек дарҳол ўз бўлмасига ўтиб, уст-боши-ни алмаштириб келди. Полвон билан тегирмончи қўноқларнинг қа-дами қутлуг келгани, ёмғир ёғаётгани, дон, ўт мўл бўлиши ҳақи-да нича гап беришгач, қўзғалишди.

— Яхши туш кўриб ётинглар, — дейишди кексалар тун, ёмғир қўйнига сингиб кетишаркан.

— Сизлар ҳам яхши туш кўриб ётинглар, — дейишди кузатув-чилар ва ичкарига кирдилар.

Бўронбек: «Отам дўсти билан эртанги иш...» тўғрисида кен-гашадими дейман, тегирмонга эниб кетди», деб ўйлади.

— Ўрис арогидан яна оз-оз ичмаймизми, Уйғоқбек оға? — деди Мирзабек Бўронбекка сирли қараб, — Сулувтошдан совуқ-қотиб қайтгандир, исиниб олади.

У Райхонларнинг боғ уйларини назарда тутиб, Ўрдатошни Сулувтошга айлантириб, қочириқ қилаётганини Бўронбек англади ва Мирзабекка совуқ қараб қўйди.

Ота-оналари уларни гўдак пайтларида худони ўртага қўйиб, дўст тутинтиришган эди. Шундай бўлса ҳам, улар бир-бири билан юракдан гаплаша олмадилар. Бунга нимадир, балки, маънавий

қарашларининг бир-бирига терсроқ келиши тўсқинлик қиларми-ди?.. Хуллас, улар бир-бири учун қоронги чангалзор эди. Лекин ҳар иккови ҳам оталарининг беғараз дўстлигига ҳавас этардилар.

— Кўнглим бўлинг-э, Мирзабек ука,— деди Уйғоқбек яшил парда тутилган дераза раҳидан бир шиша ароқ олиб, ўртага қўяркан,— тўйларингизда ичармиз деган ниятда бир туя ароқ олиб келганман.

— Яшанг, Уйғоқбек оға, яшанг,— Мирзабек қизларникидек нозик, чиройли кафтларини бир-бирига ишқади,— бу сабил одамни анча сархуш қиларкан. Ўрганиб қолинса, бошга бало бўладими дейманда. Бунга ружу қўйган махлуқ имонини ҳам унутиб юбориши мумкин.

— Ҳаммаси одамнинг ўзига боғлиқ.

— Балки... Лекин продасиз кишилар оз дейсизми?.. Ҳаётда шундоқ нарсалар бўладики, истасанг-истамасанг урфга айланиб кетади. Уни куч ё ақл тўхтата олмайди.

— Қайдам, ука, келинг, яхшиси, ичайлик,— Уйғоқбек пиёлаларга ароқ қўйди. бўшаган шишани эса бурчакка юмалатиб юборди.

Бу Бўронбекка ёқмади. У отасидек озодаликни, ҳар нарсанинг ўнг, қулай, чиройли туришини ёқтирарди. У шишани ошхонага олиб чиқиб, қутига солиб қўйди.

Учовлон бир шиша ароқни ичгач, ечиниб ётишди: Уйғоқбек дарҳол ухлаб қолди. Фақат Мирзабек одатига кўра мана бу сўзларни пичирлаб айтиб, кейин уйқуга кетди:

Еттим ё олло,

Уйғотгайсиз иншоолло.

Уйғотсангиз иншоолло.

Оллога топширдим олло.

Бўронбек эса хона деворларига илинган дўлана гулли гиламлар, ранг-баранг хуржунлар, Самарқанд нонлари, милтиқ, қиличларга негадир бир-бир қараб чиқди. Ҳаммаси дид билан жой-жойига осилгани учун хона афсонавий бир тарзда ялпаб турарди. Лекин Бўронбекни бу қизиқтирмас, унинг хаёли Райҳонда эди. У ташқарида юз бераётган момақалдиروқ хуружини ҳам, деразаларга шатир-шутир урилаётган ёмғир товушини ҳам эшитмас, негадир фақат Райҳон тўғрисида ўйларди.

Бу аснода эса Райҳонларнинг боғ уйларида кўп ёмон ишлар бўлаётган эди:

Райҳонларнинг боғ уйлари икки тоғ орасида қарор топган эди. Ўрдатош деб аталувчи бу жой атрофини худди атайлабдай кўкимтир қоялар қуршаб олган, боғлари адоғидаги баланд тошдан оқ шаршара тушиб, оқ сой вужудга келган эди. Шаршаранинг шовқини узоқларга ҳам эшитилар эди. Райҳонлар бу хилват гўшага ҳар баҳорда енгил-елни кўчиб келишар, ўрик, олма, ёнғоқларини йиғиштиришгач, Каттабоғга кўчиб кетишар эди. Уларнинг

иккита қопогон итлари бўлиб, бундулари ёнгоқ тагида боғлаб қўйилар, кечалари эркинликда юрар эди.

Буни Ўнгар полвон билар эди. Шу сабабли у итлар кўрмайдиган жойдан — юксак, силлиқ қоддан узун жун арқонда пастга — шаршара ёнига осилиб туша бошлади. Ўнгар полвон сершовкин жойда итларни ўддиришни, кейин сездирмай Райҳон ухлаб ётган хонага киришни ва уни ўғирлаб олиб қочишни кўнглига тугиб қўйган эди.

У илк бор бундай ишга бел боғлаганиданим, оқ шаршарага яқинлашган сайин хаяжони ортар, юраги кўксини титиб чиқаётгандек дукуллар, бошида чакмоқ чақиб, момокалдироқ ўкириб, ёмғир шаррос куяётган бўлса-да, ҳарорати ошиб борар эди.

Ўнгар полвонни ортидан изма-из келган Қодирбек юқоридан уни қарчиғайдек серғаклик билан кузатмоқда эди. Дарвоқе, зийрак Қодирбек каттаотасининг гап-сўзи, ҳатти-ҳаракатидан кейин катта энасидан замоқланиб сўраб, Райҳоннинг кўнгли Бўронбекда эканини билган ва Ўнгар полвонни зимдан кузатиб юрган эди... Мана меваси... Қодирбек Ўнгар полвон ерга беш-олти кулоч қолганда, арқонни счиб юборди. Ўнгар полвон қанча эпчил бўлмасин, кутилмаган бу ҳолдан ўқ еган лочиндек сойга юмалади. Уни оч, ёввойи, совуқ тўлқинлар сүриб кетди.

Қоронғида яқин-йироқни яхши кўрадиган ҳамда шитир этган товушни эшитадиган баҳайбат итлар қаттиқ вовуллаб, қирғоққа отилдилар. Улар тошлоқ соҳилда чошиб, ер титиб, жон-жаҳдлари билан ақиллашаркан, Ўнгар полвон:

«Хаммаси тугади!» — деб ўйлаб, қирғоққа умидсиз ҳолда эмаклаб, ҳориб чиқди.

Итлар унга ташландилар. У ўзини бир сония ўнглолмай қолди. Баъзан, бир сония ҳам ҳал этувчи вазифани бажаради: бир ит унинг ўнг сонидан тишлади, иккинчи ит чап қўлидан...

Ўнгар полвон улоқ тортавериб, отдан йиқилавериб, пишиб, чиниқиб кетган эди. У ўзини қўлга олиб, итнинг бошига ханжар тикди. Шеригининг ер бағирлаб қолганини кўрган иккинчи ит дам қочиб, дам яқинлаб вобуллаб бошлади. Энди у ёмғир ва қоронғида ярақлаб кўринаётган ханжар эгасидан кўрқмоқда эди.

У бу ёққа келаётганида, оти бир нимадан чўчибми, тез-тез пишқирганини; ўзининг ҳам кўнгли нотинчлигини, талай марта ортига қараб қўйганини эслади. Эслади-ю, эти жимирлаб кетди:

— «Тўнғиз! — деди алам билан Ўнгар полвон, — тўнғиз! — дея такрорлади у. — Тошқанда ўқимоқ тугул Маккаю Мадинада ўқисанг ҳам ҳисоблашаман, сенга ўхшаб яширинча эмас, эркакчасига ҳисоблашаман!»

Ўнгар полвон эс-хушини йиғиб, энди шаршара томон қоча бошлаган эди, қоронғидан бир неча товуш амирона портлади:

— Тўхта, ўғри, итдек отиб ташлаймиз!..

Кичкина Қодирбек: «Булар Райҳон опамларнинг акалари», деб ўйлади ва Ўнгар полвоннинг қоя тагида қолдирган аргумоғини миниб, изига қайтди.

Бу хабар тонг билан қишлоққа тарқади. Тонг шаффоф, ос-

мон тиниқ эди. Худди афсоналардагидай майсалар яшнаб, қушлар сайраб турарди. Ҳаммаёқ аллақандай намхуш ислар билан тўлган эди. Ҳар жой ҳар жойда тиниқ қўлмақчалар пайдо бўлган, улар ҳам кўзни қувонтирар эди. Фақат Каттабоғсой суви бўтачага айланган, у янада кўпайиб оқмоқда эди.

Тонгнинг ғира-ширасида хотинининг қистови билан Қудрат тегиримончи хонакоҳ устидаги мачитга — ичи ковак тут танасига боғлаб қўйилган «Сув хотин»ни ечгани кетган эди. Раҳмат полвон унга ҳамроҳ бўлолмаган; «бехосдан» шамоллаб қолган сеvimли набираси — Қодирбекнинг ёнида қолган эди.

Уйғоқбек, Мирзабек, Бўронбеклар эса нонуштадан кейин ўғиртош этагига — ёввойи ва сариқ йўнғичқалар ўсиб ётган шудрингли ўтлоққа жўнашди. Тунги ёмғирни армонсиз симирган бу ўтлоқ ўртасида кўп асрлардан буён бир туپ чинор шохларини эгиб турарди. Каттабоғнинг қадимий одатига кўра ўғри (мол ўгрисими, қиз ўгрисими, фарқсиз) шу чинорга боғланиб калтакланиши лозим эди. Ўттиз йиллардан бери бундай воқеа юз бермаганиданми, бутун қишлоқ ларзага келганди.

Учовлон илонизи сўқмоқдан тизилиб, табиатдаги гулгун ўзгаришдан завқланиб бораркан, Бўронбек:

— Бир тун ичида ҳаммаёқ яшнаб кетибди! — деди. — Сув ҳам Онага ўхшайди, борлиққа жон беради, борлиқни ювиб, тарайди.

— Ростданам шундоқ, — Мирзабек феруза осмон билан қорли тоғ туташган жойдан кўтарилаётган қуёшга тикилди.

Бўронбек негадир бирдан хомуш тортиб қолди. У энди учбурчак шаклида учиб келаётган турналарга маъюс тикилар, болаларнинг:

Арқон бўл,

Гилям бўл!

деяётган қичқириқларини ҳиссиз эшитар эди.

Каттабоғ аҳолиси чинор атрофига йиғилди. Ўнгар полвонни эгарсиз эшакка тескари ўтқазиб олиб келишди. Бир кун ичида унинг кўзи ич-ичига ботган, жағ суяклари кўриниб қолган, сочи оқариб кетган эди. Ундаги бу ўзгаришлар қўрққанидан эмас «Ер ёрилсаю ерга кириб кетсам», деган номусдан эди. Аслини олганда у виждонли йигит эди. Лекин ҳар қандай баркамол деб билган одамимизда ҳам бир камчилик бўлганидек, унинг феъл-атворида ҳам бир қусур бор эди. У қизиққон ва сал кечки эди.

Бўронбек унинг эгилган яланг боши аралаш сарғайган юзига ачиниб тикиларкан: «Элдан сўрасам, гуноҳидан ўтармикан? — деб ўйлади. Ҳаётда адашмаган одам борми? Умрида бир гуноҳ қилибди. Наҳот уни эл кечирмаса? Йўқ, кечирмайди! Ўғрини кўрганда бу қайсар элнинг юраги тошга айланади».

Қишлоқ оқсоқоли — Ғойиб бобо амри билан уч йигит Ўнгар полвоннинг оёқ-кўлини кишанлаб, бўйнига арқон солди. Бу қишлоқда деярли ўғрилиқ йўқлиги учун жазо маҳкамаси ҳам, миришаб-

лар ҳам йўқ эди. Бу уч йигитни эса бонгина эл сайлаган эди. Жиноят қози уйда юз берганига ишни оқ салта, оқ камзулли, мулойим юз, меҳрибон кўз, кўкиш соқолли Ғойиб оқсоқол олиб бораётган эди. Ўғрилиқ сабабини эл билса ҳам, Ғойиб оқсоқол ўқиб эшиттирди. Сўнг уч йигитга буюрди:

— Каттабоғ аҳлининг келишувига биноан ўғрига олтмиш қамчи уринтлар!

Ўнгар полвон шундагина бошини кўтариб, кимнидир ахтаргандай, атрофга гамгин аралаш нафрат билан қаради. Унинг сўниқ нигоҳи Бўронбекка тушиши билан жаллоднинг кўзидек совуқ йилтираб кетди.

Лекин шу пайт уч йигит Ўнгар полвонни раҳмсизлик билан қамчилай бошлашди. У елкасига қарсиллаб теккан ҳар зарбдан силкинар, титрар, бироқ инграмас эди. Фақат томоқ жағларидаги метин безлар асабий бир йўсинда гоҳ юқорига чиқар, гоҳ пастга тушар эди.

Кўп ўтмай унинг аъзойи-бадани момоталоқ бўлди, оқ кўйлак, оқ иштони илма тешиқ йиртилиб, қора-қизил қонга бўялди. Чинор таги ҳам қирмизи тусга кирди.

Тоғдай қудратли Ўнгар полвон ҳамон оёқда турар, кетма-кет тушаётган қамчи зарбидан наша чаккан бангидек довдираб, чинор атрофидан айланар эди. Унинг эллик етти қамчидан йиқилмаганига, чинордек чидамли, кучли экаплигига эл ҳайрон эди.

Бундан тоғни урса талқон этадиган уч азамат газабга келди. Раҳмсиз кишиларнинг ҳаёсиз қичқириқлари ҳам уларнинг «Ўмганларидан ўтиб, ўнкаларини тешиб юборди».

— Сизларга пашшани савалатиш керак, хо-хо-хо!

Уч йигит алам, газаб, нафрат билан сўнгги, омонсиз қамчиларни урдилар. Ўнгар полвон чўккалаб қолди. Бироқ, йиқилмади.

Ғойиб оқсоқол одат бўйича сўнгги гапни айтди:

— Ота-боболаримизнинг удумига кўра шу бугундан бошлаб Ўроқбек ўгли Ўнгар полвонни: ҳамма: «Ўнгар ўғри», деб атасин!

Қиличдан кескир бу гаждан сўнг Ўнгар ўғри шилқ этиб йиқилди.

Ҳамма тарқади. Мирзабек уйига кетиш олдида:

— Дўстим, Ўнгар ўғри Сизга ёмон қаради, — деди, — ундан эҳтиёт бўлмоқ лозим.

— Кўрқадиган жойим йўқ! — Бўронбек кўрс жавоб қайтарди ва бирдан юзи оқариб, ваҳший тусга кирди.

— Кечқурун бизникида ўтиришни¹ давом эттирамиз, — Мирзабек Бўронбекнинг гапига эътибор қилмаган бўлди, — вақтлироқ келинглари-а?

Хайрлашдилар.

Бўронбек табибликка қизиқар, Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» китобларини талай марта ўқиган, қайси ўт қандай хастага даво экаплигини анча яхши билар эди. У Қодирбекнинг йўталини

¹ Ўтириш — меҳмондорчилик маъносига.

тўхтатишда бодом магзидан, бош огригини тузатиш, ҳароратини насайтириш ва уйқусини яхшилашда қора зиркдан фойдаланди. Шунгами. Қодирбек беш кун ичида соғайиб кетди.

Каттабоғ аҳли унинг дурустгина табиблигини билар, баъзилари унга эътиқод ҳам қўйган эди. Булар ичида Ҳроқбекдек бадавлат, мағрур, айёр киши ҳам бор эди. У Қодирбек соғайган куни ҳар қандай андишани йиғиштириб қўйиб, Бўронбекниқига келди:

— Бўронбек, иним, — дея мурожаат этди тоғ одати бўйича бир пйёда чойдан кейин Ҳроқбек кўпғир соқолини силаб, — ўғлимга муносабатингни биламан. Шунга қарамай, табиблигингга тап берганимдан олдингга келдим. Ўғлимнинг аҳволи огир. Унга ёрдам бер, яхшилигингни унутмайман.

— Майли, ака. Фақат бу ҳақда унга айтмайсиз.

— Эркакнинг гапи битта бўлади, иним, одамнинг гўшти ҳалол эмас, лабзи ҳалол.

— Бўлмаса гап бундоқ. Кўп асрлар бурун Иби Сино деган бир турк табиб ўтган. У киши жароҳатларга Чойўт япроқларини боғлаб даволаган. Сиз ҳам шундоқ қиласиз. Кейин зирк билан қовул илдиэларини қўшиб, қайнатасиз: шарбат ҳосил бўлади. У тапа сирқироғини қолдиради. Яна газакўтнинг гулидан қайнатма, қовулнинг илдиэидан малҳам тайёрлайсиз. Булар шишларни қайта ради, яраларни тузатади.

— Айтганингдек қиламиз, иним.

Бўронбек унга уйида бор дори-дармонлардан берди. Сўнг:

— Дунёда ўтлардан ўзаро дори йўқ, ота, — деди ишонч билан, — гап гиёҳларнинг қайсисини қандоқ дардга даво эканлигини билишда.

— Тўғри айтасан, иним, — У Бўронбекка раҳмат айтиб, уйига кетди.

Қодирбек соғайгандан уч-тўрт кун ўтгач, Раҳмат полвон Бўронбекни чакалақзорга бошлаб тушди. Унинг мардона чехраси очик эди:

— Сенга, ўғлим, тўрт хонали уй, қўниш, ҳаммом қураимиз. Хужраларнинг эшик-деразалари Оққоя учигаги муқаддас қатрағига қараган бўлади. Қурилишни бир ойда тугаллаймиз. Ҳамма нарса тайёр, — Раҳмат полвон йўниб, тахлаб қўйилган васса билан хариларига ишора қилди. — Келини янги уйга тушираимиз. Бу ишни тезлаштирмасак бўлмайди. — У қорли тоққа кенг ёйилиб ўрмалаётган оқ-кўк туманга тикилиб, ўйлашиб қолди. — Узинг ҳам биласан. — У ўғлига юзланмай гапида давом этди. — Қовун шишмагунча палакники, лишса, итнинг ҳам, битнинг ҳам узгиси келаверади.

—...

— Бугуноқ бошингни боғлаб¹ келамиз.

—...

¹ Бошини боғлаб, боши боғлиқ — унаштириш, унаштирилган маъносига.

У отасидан узоқ кутулган гапни эшитгач, уйига чиқди. Хеч кимга сездирмай, садотини белига боғлади, милтигини елкасига осди, нон, болға ва чўкич олиб, Оққояга жўнади. Шу тобда у тоғ-тошларни ёлғиз кезини истаб қолганди.

Кўёш қиялаганда Бўронбек қишлоқдан бир туپ какрадек кичрайиб кўринадиган, аслида тагига минг киши жойлашадиган қатрангига ўн бир қулоч етмай тўхтади. У биринчи галда Оққоядаги қадимги ёзув тагига кўздан ўйлаб юрган сўзларини чўкич, болға ёрдамида ўйиб ёзди:

«Ўтмишдан ҳазар қилувчи киши ўз эл-юртидан ҳам ҳазар қилишдан тоймайди».

«Ўз манфаатлари учун фақат имони ё эшини эмас, ҳатто эл-юртини сотувчилар бор. Булардан илон яхши».

«Ўз тилини билмайдиган, менсимайдиган киши ўз ота-онасини ҳам, ўз авлод-аждодини ҳам ҳурмат қилмайди. Винобарин, ўзгани ҳам, тўғрироғи ўзи сажда этаётган халқни ҳам севишга қодир эмас. Бундай кишини аросатда қолган дейиш хато, бундай киши лойдан ясалган ҳайкалга ўхшайди».

«Сохта ҳурмат кўнайган жойда, кураш бошланади».

«Ўзици ерга урувчи киши — илдизи чириб бораётган дарахтга ўхшайди».

«Инсон дўсти — инсон. Инсон қушандаси — инсон».

Бўронбек қалтис, силлиқ қоядан тирмаша-тирмаша муқаддас қатранги олдига чиқди.

Она қатрангининг жануби билан ғарбидаги тубсиз, қоронги даралар ва уларнинг алланечук бўғиқ шовуллаши Бўронбекнинг кўнглида ётлик, кўркув, соғинч ҳисларини уйғотди. Дараларнинг олис четларидаги Лўлиўлган, Отучган, Қизучган каби гушафшаранг қоялар ҳам, уларнинг шарқидаги ёввойи бодомзорлар ҳам унга сирли туюлади. У ҳар гал бу ерга чиққанида негадир шундай ҳислар унинг дилида уйғонар эди.

Бўронбек табиатнинг бу юксак жойида энг қийин, энг қалтис шароитда — қутурган бўронлар, жалалар, шамоллар, сувсизлик ва жазирамалар билан олишиб, асрларни кечиб яшаётган бу зийнатли, қудратли дарахтнинг ҳайбатли танасини қучиб ўйди, чайир, чиройли шохларининг учларини озорсизгина эгиб, силади; кетма-кет жойлашган, арра тишсмон, сарғиш-кўк япроқларини кўзига босди.

Шу лаҳзада у ўзининг азамат, чайир танасида ёшишиб, ярашиб турган қизғиш оқ яқтагининг, бошига танғиган пушти қийиқ-часи учларини очофатдек юлқилаётган шамол увуллашини ҳам эшитмаётгандек эди. Гўё узоқ йиллар кечган айрилиқдан сўнг волидагини бағрига босган ўғлондай сезарди ўзини.

У Муқаддас қатрангининг тўқ зангори танасига қайноқ юзини қўйганича, олис аждодларини ўйлаб кетди:

«Келишди... кетишди... келишади... кетишади... Дунё ҳеч нимани йўқотмагандай травереради. Унинг учун инсон мисли ўйинчок. У одам «ўйинлари»ни кўради, ютади... Дунё дегани анордай гап. Ичидаги доналар одамлар. У ҳеч қачон ўз қобигидан

нарини кўрмайди. Худо уни шундоқ яратган. Бу даҳшатли, гўзал кобик ичиди инсон бир-бирини еб, ғажиб яшайди; бирининг ўлими-дан, иккинчиси бахтли бўлади. Ким ақлий, жисмоний кучли бўлса; ким айёр, муттаҳам, мунофиқ, қабиҳ, қаллоб, разил бўлса, ўша дунё гаштини суради. Ким ҳалол яшаса, ҳаёти қийин кечади. Дунёнинг ўзи шундоқ қурилган: бир жой қорли тоғлар... бир жой қакроқ саҳролар... бир жой чексиз сувликлар... билан қопланган. Ҳаммаси бир-бирига зид. Инсон ҳам шундоқ... — У бу оромсиз юксакликдан катакдек-катакдек кўринаётган қишлоқ уйларига тикилди, — аммо одам яхши ният билан яшагани маъқул. Шунда кўнглинг тинч бўлади».

Бўронбек сира қутилмаганда шундай ўйга берилиб кетганига ажабланди: «Ё худо, одам ўз ҳаёлини ўзи идора қилолмай қолади, дея гудранди у, — уни қандайдир бегона куч бошқараётганга ўхшайди. Шу, худомикан? Худо! Оламда ундан бошқа илоҳий куч йўқ. Ҳар бир ҳаракатимиз худо амри билан бўлаётгандай туюлади. Эҳ, биз жуда ожиз бандалармиз. Бўлмаса ўз хоҳишимиз билан насал бўлармидик, қарирмидик, ўлармидик? Ҳеч қачон бунга рози бўлмасдик. Насалга ҳам, қаришга ҳам, ўлишга ҳам шунчаки одатланиб қолганмиз, тақдир деймиз, тақдиримизга тап берамиз, оддий сабаблар билан ўзимизни овутамиз, бошқа иложимиз ҳам йўқ, худо бизга маълум чегарадаги нарсаларнигина билишга имкон берган. Қолган томонлари бизга қоронғу, афсона! Э, худо, мени ўзинг кечир, мен хаёлга берилиб кетиб валдирайман. Менимча, дунёдаги ҳамма нарсанинг, жумладан, одамнинг эркини ҳам бўғиш мумкин. Аммо хаёл эркини ҳеч ким, ҳеч қачон бўлмас экан. Ё менга шундоқ туюлдими?!»

У айиқсимон тошга ўтирди. Милтигини ёнига қўйди. Тирсаларини тиззаларига тираб, узун, йўғон бармоқлари билан бошини сиққанича хаёлга толди:

«Кексалар ҳар бир нарсанинг вақти-соати бор, — дейишади. — Бугдой уруғи ҳам ёруғликка чиққунича, ер тагида узоқ ётади. Мана қанча замондан бери орзиқиб қутилган вақт ҳам келди».

Бўронбек ўргатилмаган саманни, йўқ, тўғрироғи, бахмал тоғларнинг зийнати бўлмиш — оҳуни эслатувчи Райҳонни кўз олдига келтирди ва қалбини илиқ ҳислар чулғаб олди:

Ана, у атлас қўйлақ, атлас лозимда бўйи боровар кўзгу олдида тим қора сочларини эҳтирос билан тараяпти. Сочлари беҳисмон кўкрак ва гўзал елкаларини тўсиб, белигача мавжланиб, ёйилиб тушган. Тўлқинли сочлар орасидан ўзига оҳанграбодай тортувчи ўтли кўзлари, тиниқ, ақиқ лаблари, гўзал ияги ва унинг учигаги қоп-қора холи булутни ёриб мўралаётган ойдек кўриниб, уйга бебаҳо файз, гўзаллик бериб турибди.

Бўронбек бошини секин кўтариб, осмонга қаради. Қуёш Қизучган қояси учига — қўрғонин ранг булутлар орасида қалқиб туради. Йироқлардаги тоғ ўрқачларини қорамтир туман қоплаган. Балаанд-баланд қияликларда парча-парча офтоблар ўйнар, сўнар, тагин ўйнар эди. Мағрибнинг овлоқ чеккаларида — занжирли чўқ-

қилар аро тўп-тўп олқарлар, ёввойи эчкилар; гоҳо-гоҳо эса қор-қора тўнғизлар-у бўрилар кўриниб қоларди.

Бу улуғ, беҳад секинлик ичра ястаниб, тўлғониб ётган манзаралар Бўронбекнинг дилини яна ҳам яйратиб юборди. У милтигини олиб, ўрнидан турди-да, уч тул кекса қайрағоч олдиға — аждодлари қабрини зиёрат қилгани энди. Чирпиш, нураши, ўзга жисмлар кўшилиши оқибатида оддий тошларга айланиб қолган мрамрларни ҳисобга олмаганда, мозорлар ҳам деярли билинмай кетган эди. Бўронбекнинг кўнгли эзилиб, «Йўларингиз абадий жаннатда бўлсин!» дея қафтларини юзига сийпади.

У қачон Қаттабоғга келса, шу муқаддас қабристон билан қатрагини зиёрат қилмасдан кетмасди. Ҳар гал гўристонни оралаганида, дилида икки хил фикр тугилади. Бу сафар ҳам шундай бўлди:

«Дунё ташвиш тортиб яшашга арзимади, — деди ичда у, — ўласан, сени шу кунгёқ қора, совуқ ер тагига тикшилади. Жасадинг юмронқозиқ, каламуш, қурт, яна аллақандай махлуклар учун ем бўлади. Вақт ўтиши билан сени энг азиз кишиларинг ҳам унутиб юборади. Сирасини айтганда, унутадими, унутмайди-ми, барибир эмасми? Қайтиб ҳеч қачон тирилмайсан-ку! Ҳамма нарсани ҳаётлигинда кўриб қолганинг маъқул! Оч ўлим бўззингдан олмасдан шошил, яшашга, шохона яшашга шошил! Қолгани бир тийин!

«Йўқ! Бўронбек, — унинг қалби тўридан бир нидо келди, — йўқ! Одам деган дунёга яхшилик уругини сешиш учун келади. Кимки, яхшиликка интилишдан тўхтаган кун, у жисмоний тирик бўлса ҳам, маънавий ўлади!»

Бўронбек қабрларни оралаб ўтиб, Қирққиз гори тагидаги қадимий тошқўтонга яқинлашганида, бир бургутнинг шиддат билан настга қуюлиб, какликни патирлатиб чанғалига олганини ва бояғидай шиддат билан осмонга кўтарилганини кўриб қолди. У ўйлаб турмасдан, бургутни мўлжалга олиб, тепкини босди. Қаноти мажақланган бургут ҳам, юраги ёриланган каклик ҳам чирширак бўлиб, тошқўтонга кулади.

У қизиққонлик қилганидан эзилиб, уйига қайтди. Уйдагилар уни севинчли хабар билан кутиб олдилар.

Туни билан ёмғир ёғиб чиқди. Тонгда Қудрат тегирмончи, Раҳмат полвон, Уйғоқбек, Мирзабек, Бўронбек, Ойгул, Хуморхонимлар Бухорога кетдилар. Бир неча кундан сўнг келини олиб қайтдилар. Бухоролик меҳмонлар орасида Қувкўз ҳам бор эди. Тўйга Музқудуқдан Валихон, Бўрибой ва бир қанча қозоқ оғайнилар ҳам келишди.

Тўй ўйин-кулгу билан ўтгач, Раҳмат полвон меҳмонлар шарафига зиёфат берди. Сахарларга бориб, суҳбат қизигандан қизиди. Шу пайтда шифти биланд, кенг, узун, ним ёруғ меҳмонхонада Раҳмат полвон, Валихон, Бўрибой, Қувкўз, Уйғоқбек, Мирзабек, Бўронбеклар қолишганди. Гап шунда эдики, Уйғоқ-

бекнинг Ислом дини ҳақидаги фикри Қувкўзнинг юрагига захар-
ли ўқдек санчилганди. У:

— Сизнингча мусулмон дини ёмонми-а? — деди илондай тўл-
ғониб, — ёмонми-а?!

— Сиз гапнинг моҳиятини тушунмаяпсиз, шекилли? — Уйғоқ-
бек мезбон эканини ҳам унутиб овозини баландлатди, — Қу-
тайбанинг қонхўрлигини элимиз ҳеч қачон кечирмайди! Урусия-
да ҳар хил диндаги кишилар билан мулоқатда бўлганимдан
кейин, Наршахийни, Берунийни, қадим тарихларни ўқиганим-
дан кейин бу ўлмас туйғум янада кучайиб кетди. Қани Му-
қаннамиз? Қани Тоғшодамиз? Қани Бухороохудотимиз? Қани
арабдан олдинги ёзувимиз? Қани санъатимиз? Қани адабиёти-
миз? Эҳ, қон қускурлар! Ҳаммасини ўлдиришди, куйдиришди,
вайрон этишди. Исломдан олдинги маданиятимиз, тарихимиз,
илм-фанимиз шу куйи йўқолиб кетди. Мана, қўноқ, Сиз сажда
қилаётган дин оқибати!

— Авф этасиз, жаноб Уйғоқбек, — Қувкўзнинг қонсиз юпқа
лаблари алам билан пирпиради ва ичида: «Қани энди Бухоро
якин бўлса-ю!» — деди кўзи оч бўрицинг кўзидай йилтираб, —
авф этасиз жаноб, — Қутайба бошқа, Ислом бошқа, тақсир. Тўғ-
ри, Қутайба босқинчи, юртимизни вайрон қилган. Бироқ исл-
лом — тирикликнинг жами ҳалоллигини ўзида мужассам этган
дин-ку. Халқимизнинг исломга тобинини тарихан зарур бўлган,
мадрасада ўқиб, нахот шуни билмасангиз, жаноб. Тарих гилди-
рагини ҳеч ким ўз ҳолича буролмайди. Тарих амри, худо
амри. Адолат, имон, одоб-ахлоқ, ор-номус каби фазилатлар ўз
асосларини мусулмонликдан топган. Буни зинҳор унутманг, жа-
ноб.

— Бу Сизнинг фалсафангиз, жаноб Муродбек, — деб гапга
қўшилди Бўронбек, — Унутманг, Қутайба Ислом туғи билан Тур-
кистонни босиб олди, бу дин бўлмаганда, Туркистон оёқ ости
бўлмасди, афандим. Тарихни инсоннинг ўзи яратади. Одамзот
тарихдан олдин пайдо бўлган. Исломдан минг йиллар олдин
халқимиз Самарқандда қоғоз ишлаб чиқарган. Бир неча хил ёзув-
ларимиз бўлган. Китоблар нашр этганмиз. Сиз айтган фазилат-
лар буларда аллақачонлар ўз аксини топган. Бизда илм-фан
ривожланганини, маданиятимиз ўз замонасига нисбатан юксак
даражада бўлганини шу далилларнинг ўзи ҳам айтиб турибди.
Лоақал буни тарихчи сифатида тан оларсиз, жаноб Муродбек.
Албатта, босқинчи давлат ўзининг босқинчилик сиёсатини, ёвуз
ниятини: «Адолат, тенглик, меҳр-оқибат, дўстлик» каби ғоялар
билан хас пўшлаб, зимдан иш юритади-да. Бу мендан кўра Сиз-
га кўпроқ аён, жаноб Муродбек. Ахир қайси аҳмоқ «Мен ёмон-
ман!» деб айтади, қайси аҳмоқ «Мен юртингни талашга, насл-
насабингни хўрлашга, тарихингни булғашга келдим!» деб айтади?
Ўлиб қолса ҳам айтмайди. Бу қора ният унинг ичида, юраги-
да бўлади, бунинг ўрнига у бояги «эзгу ғоялар» билан иш ту-
тади. Доро ҳам, Искандар ҳам худди шундоқ сиёат билан иш
юритган. Бўлмаса халқни жиловлаб бўладими? Бўлмайди. Босқин-

чиларнинг азалий шиори шундай: яхши гап билан аврайдди. Аврашларга учмаганларни кириб ташлайди. Қутайба ҳам шундоқ қилди: ким мусулмонликни қабул этмаса, уни ўлдирди, бола-чакаси билан кириб ташлади, еридан, сўвидан, мол-қолидан маҳрум қилди, оч-ялангоч қолдириди. Одамлар исломни қабул қилишди, қайтишди, қабул қилишди. тагин қайтишди, тагин қабул қилишди, бутун Туронга ўт қўйиб қабул қилдиришди. Экин майдонларимиз ўликларга тўлиб кетди, дарёларимиз қон бўлиб оқди. Мана энди шу динни. кўкка кўтариб мақтаймиз, бошқа диндагиларни «копир» деб ерга урамиз. Қани бу ерда адолат?! Ўз тарихимиз, маданиятимиз, эл-юртимиз билан гурурланишимизга, Туман, Муқанна, Тўмарис каби буюк аждодларимиз билан фахрланишимизга дин йўл қўймайди. Ўзининг улўелигини билан олиб қўяди, кейин бошга бало бўлади, деб қўрқади. Шунинг учун ҳам ўтмишимизни улўтлаган кишиларимизнинг тилларини ўзиб олади, номларини булғайди! Ўзини эса дин: «Мен муқаддасман!» «Мен тапҳоман!» «Мен улўтман!» Мен қудратлиман!» «Мен адолатлиман!» деб кеча-ю-кундуз мақтайди. чақалоқлигимиздан то ўлғунимизгача бу сўзларни миямизга қўрғошиндек қўйиб боради. Шу сабабдан ҳам туркистонликлар ўз эл-юрларига нисбатан исломни аъло кўрадилар. Ўзларини. ўз ўтмишларини «қолоқ» деб ёмонлаб, динни мақтайдилар: хар бир ишга, жумладан, жангга ҳам: «Муқаддас дин учун!» деб кирадилар, ўлаётганларида эса: «Муқаддас дин учун!» деб ўладилар. Қани бу ерда ҳақиқат? Қани, қаёқда қолди, Ватан, миллат туйғулари?! Энди, афандим, ўзингиз инсоф билан оқни оқ, қорани қора, деб айтинг.

Давра муз тагида қолган денгиздек жимиб қолди. Муродбек бу ҳақиқат олдида ўйланиб қолди, кейин:

— Хўп, майли жаноб Муродбек. Сизнингча ислом динини ёмон дейлик,— деди хирқироқ товушда,— бўлмаса халқни нима билан бошқарамиз. Ахир, жаноб, одамзот бирор динга эътиқод қўймаса, дунёни ағдар-тўнтар қилиб юборади-да.

— Қўрқманг, афандим, ағдар-тўнтар қилмайди. Худо унга ҳайвондан фарқли ўлароқ ақл берган, оламни эса бузилмас бир тартиб асосида қурган. Одамзот ёлғиз худога сизгинади. Худога сизгинади-ю, фарзандларини Ватанига, миллатига меҳр уйғотувчи туйғулар билан тарбиялаб, дунёвий илмлар билан ўқитиб боради.

— Бўронбекнинг фикрига қўшилса бўлади,— деди Уйғоқбек босиқлик билан,— бироқ, жаноб Муродбек, у Сизга тўла жавоб қайтармади. Сиз ўзингиз сезмаган ҳолда дилингиздаги «Сир»ни айтиб қўйдингиз. Гапингиздан: «Мусулмон дини халқнинг бўйнига солинган заنجир», деган маъно чиқди. Лекин, авф этасиз, афандим, энди бу заنجир ҳалқалари чириб қолди.

Муродбек алам билан тишларини ялтиратиб кулди, кўзларидан заҳар томмоқда эди.

— Ҳи-ҳи, жўражон, Сиз ҳам дилингиздагини айтдингиз:

«Энди, халқ бўйнига копир занжири солинади», демоқчисизда-а? Вой, шўрим, энди нима қиламиз-а? Вой, шўрим! Ҳи-ҳи!

— Майнавозчиликнинг ўрнимас, жаноб,— Уйғоқбекнинг овози қалтираб чиқди,— Туркистон жар ёқасида турибди.

— Бу тушингизни сувга айтинг!

— Йўқ, афандим,— Бўрибой Муродбекнинг гапни бўлди,— афсуски, Уйғоқбек жаноблари ой қандай мавжуд бўлса, шундай мавжуд ҳақиқатни айтди. Биз бўғизимизгача дин бидъати ботқонига ботганмиз. Холисона айтганда, бу, бизни ҳар соҳада Оврўпадан орқада қолиб кетишимизга сабаб бўлди. Оқибатда мислсиз қора кунлар қуюнига йўлиққаннимизни ўзимиз ҳам билмай қолдик.

— Менинг бояги ҳазилимни чинга айлантириб юбордиларку-а?— Қувкўз масхараомуз тиржайди,— биз илм-фанни яратиб қўйганимизда, оврупалик деганингиз ёввойи ҳолда яшамасиди?! Сизнинг хом хаёл сафсатангизга туядан бошқа ҳеч ким ишонмайди, жўражон.

Бўрибой чўлтоқ қўллари билан Қувкўзни бўғиб қўймоқчи бўлди-ю, андишага бориб, шаштидан қайтди. Валихоннинг ҳам афт-ангорига олмосдай кескир жаҳд билан нафрат тошди. Бундан Муродбекдаги таҳқирловчи ифода чўгга тушган муздай ғойиб бўлди.

«Одамнинг кучли, магрур бўлишида ҳам хосият бор,— дея дилидан ўтқизди Бўронбек, масалан, инглизлар Ҳиндистонни босиб олишди. Бироқ, унинг руҳини синдиришолмади. Чунки, ҳиндлар ўзларини севадилар. Ўзларини севганлар эса бош эгмайдилар. Валихон оғада ҳам шундай қувват бор!»

Даврага чўккан совуқ жимлик давом этди. Қувкўздан шубҳалангани учунми, Мирзабек бир марта ҳам гапга аралашмади.

— Бир юртни босиб олиш учун, аввало, у ернинг паст-баландини билиш керак, чамаси — Муродбек ўзини қўлга олиб, узилган гапни улади,— ғайридинлар эса бизни билишмайди.

— Билишади,— унга Бўронбек жавоб қайтарди.— Савдогарлар, элчилар, сайёҳлар, жосуслар, сотқинлар, дарвешу девоналар орқали билишади.

Бўронбек гапидан тўхтаб липиллаётган чироқ пилигини кўтарди, сўнг томоғини қириб, яна сўзлай кетди.

— Ҳар иккала давлат ҳам аввал бизни савдо-сотиқ баҳонасида ўрганишди. Кейин-кейин эса, ҳали айтганимдек, жосуслар, сотқинлар, элчилар, сайёҳлар, авомлар, сохта девона-ю дарвешлар орқали табиатимиз, феъл-атворимиз, тирикчилигимиз, ҳарбий кучимиз, дехқончилигимиз, ер ости, усти бойликларимиз, хуллас, бутун икир-чикирларимизгача ўрганишди. Натижада, Оқ подшо ҳукумати қозоқ туғишганларимизнинг ерларига Семипалатинск, Усть-Каменогорск каби бир юзу қирқ иккита ҳарбий қалъа қуришга эришди.

Ҳамма унинг нарсалар моҳиятини чуқур, тўғри таҳлил қилишига тан берди.

— Бўронбек, ўғлим, мабодо улар бизни эгаллашса, қандоқ фойда кўришади? — Қудрат тегирмончи соддадиллик билан савол берди.

— Ҳеч бир одам, ҳеч бир давлат ўз зиёнига иш кўрмайди. Ҳар қандай ҳаракат тагида манфаат ётади. Оқ подшонинг саноати, хусусан, тўқимачилик саноати ўсаётир. Бунга хом ашё керак, ҳа, хом ашё ҳаво билан сувдай керак. Дехқонларнинг ичида эса зиндиғи кучайган. Уларга ер керак. Бу талабларни улар Туркистон ҳисобига қондиришни мўлжаллашаётир. Гапнинг қисқаси, инглизни ҳам, Оқ подшони ҳам иқтисодий сабаблар Туркистонга юришда ундаётир. Бизнинг еримиз эса битмас-туганмас хазиналар макони! Қолаверса, Оқ подшонинг яна бир нияти бор: ҳам сиёсий, ҳам ҳарбий нияти бор. Туркистон Шарқнинг қудай ерида жойлашган. У инглизни йўлини кесмоқчи, иложини топса, Афғонистон, Покистон, Эрон орқали ўтиб, инглизни Ҳиндистон еридан ҳайдаб чиқариб, шарқ жимовини ўз қўлига олмақчи. Инглизнинг мақсади ҳам шундоқ. Ҳозир икковининг ўртасида Туркистон жанжали кетаётир. Юртимиз тақдири ҳал бўлаётганда, хонларимиз бемалол маишат қилиб юришибди!

Ҳамма унинг гапини маъқуллади. Фақат Қувкўз:

— Сиз гайридинларнинг Туркистонни эгаллаш сиёсатига қандай қарайсиз? — деб сўради.

— Масалан, мен уйингизга бостириб кирсам, топган-тутган нарсангизни олсам, ўзингизни, насл-пасабингизни хўрласам, қараб турармидингиз? — Бўронбек унга синчковлик билан тикилди.

— Й-ў-қ! — деди у чўзиб.

— Баракалла. Бундай ҳолда инглиз ҳам, ўрис ҳам, япон ҳам қараб турмайди, ҳар қайсиси ўз уйи учун курашади. Агар мен инглиз бўлганимда, уйимга ўзбек бостириб кирганида, унга қарши курашардим. Акс ҳолда яшашдан маъно йўқ! Лекин бир гапни Сизга айтсам, ўрис халқидан анча нарса ўргансак бўлади. Бизнинг миллий онгимиз, миллий маданиятимиз, миллий саноатимиз, ўрисникига қараганда, суст, кўз илғамайдиган даражада суст ривожланаётир. Афсуски, ўриснинг бошида подшо ҳокимияти турибти!

Мен савдо-сотих ишлари билан ҳар иккала давлатда ҳам бўлганман, — деди Муродбек норози оҳангда тўнғиллаб, — улардан фақат мунофиқликни ўрганиш мумкин.

— Аблаҳ экансиз! — Уйғоқбек унинг юзига тарсаки тортди.

Меҳмонхона тўс-тўполон бўлиб кетди. Бу пайтда тонг бўзарган эди. Уйғоқбек билан Муродбекни яраштиришгунча кеч кирди. Аммо, синган чинни коса қанча усталик билан чегаланмасин, барибир унда из қолади.

Меҳмонларни кузатишгач, Раҳмат полвон уй қуришга, Хуморхоним гилам тўқишга енг шимариб киришишди. Каттабоғ одатига кўра қишлоқ аҳли ҳашарга қатнаша бошлади. Бўронбек кун бўйи хом гишт қуяр, эл ухлаганда билагузук, сирға,

мунчок каби совгалар олиб Ўрдатошга қаллиққа¹ борар эди.

Бироқ тез орада бу ширин дамлар ўрнини гам-адам эгаллади. Амир амрига биноан миршаблар Бўронбек, Уйғоқбек, Бўрибойларни Бухорога олиб кетиб, зиндонга ташладилар. Раҳмат полвон:

«— Ғаламис, Қувкўз», — деганича қолаверди.

Улар узоқ йиллар зиндонда ётишлари мумкин эди. Хожидан Аълонинг Амирга қариндошлиғи билан тилланинг кучи жонларига аро кирди.

Раҳмат полвон билан Хуморхоним дарров тўй тараддудига тушиб кетишди. Бўронбек, от, эшакларда Ўрдатош устидаги Тўлиной довонидан оқиш тошлар келтирди, ёнғоқ, тут ўтинлар қаланган чуқурга ташлади, куйдирди, уч-тўрт кунга кўмиб қўйди, сўнг устидан сув қўйди: тошлар увоқланди ва оҳак вужудга келди. У уйини бошдан-оёқ оҳаклади. Кейин волидасига гул бошиш учун писта, зирк, чойўт каби ўсимликлардан яшил, оч пушти, қизил, сариқ... бўёқлар тайёрлаб берди.

Тўйга ҳамма нарса тахт бўлганда, Ўнғарбек ишқал чиқарди. У тонг бўзарар-бўзармас қизил саман миниб, Бўронбекникига келди ва уни бир четга чақириб:

— Бу дунёда иккимиздан биримиз яшаймиз!— деди қахр билан.

— Нечун?!

— Ғаламислигинг учун!

— Ҳим!— Бўронбек Қодирбекнинг қилмишидан тонгдагина хабар топган эди. Тушунтириб ўтиришни ўзига эи кўрмади ва:

— Қароринг қатъийми?— деб сўради.

— Қатъий!

— Биламан, сен ўктам йигитсан. Бироқ бундоқ куч айиқда ҳам бор. Гап ақлда Ўнғарбек! Ўйлаб иш қилайлик. Кейин пушаймон бўлмайлик. Сен билан мен ҳам эл-юртимизга керак бўлиб қоламиз.

— Қўрқаётирсанми?! Шаҳар жодугарликни ўргатдими?! Мени алдолмайсан, муллавачча! Бу дунёда ё сен яшайсан, ё мен!!!

Бўрондан қатранги силкингандек, бу гапдан Бўронбек титради. У Ўнғарбекни от-поти билан настга -- тегирмон томонга улоқтирмақчи бўлди-ю ўзини тутди.

— Мен тайёрман!— деди вужудидаги асов ғалаёнга зид бо-сиқлик билан.

— Бу эркакча гап!— Ўнғарбек саманни силтаб, ортига бурди.

Шу гап-сўздан уч кун ўтгач, туш маҳали эл ўша таниш Чинор атрофига йиғилди. Ўнғарбекнинг бу қилмишидан ҳамма, жумладан, ота-онаси ҳам норози эди. Лекин улар бу ерга қадимий одат бўйича келишга мажбур бўлдилар.

Қозил бонг урди. Ўнғарбек кўпқариларда шуҳрат қозонган чўғранг саманини ниқтаб, қилич-қалқонини ярқиратиб, шиддат

¹ Қалиққа — унаштирилган қизниқига маъносига. Қиз йигитга унаштирил-гач, йигит ҳар тунда униқига бориш ҳуқуқига эга.

билан хужумга кирди. Унинг мошранг кўзида қудрат, жасорат ифодалари ёнаётди. У: «Бўронбекнинг кучини шаҳар сўриб олиб қўйган», деб ўйлаб янглишмоқда эди.

Бўронбек туёқлари оқ-оқ, қора дўнанининг жиловини қўйиб юбориб, қилич-қалқонини маҳкам тутиб, ўзини қаттиқ химоя этган ҳолда баъзан хужум билан хужумга жавоб қайтарипти. Унинг ханжардек кескин юз-кўзида совуққонлик, ишонч белгилари зоҳир.

Қилич-қалқонлар бир-бирига шарақлаб урилишда давом этаверди. Отлар салчиб кишнашар, тишлашар, одамлар юракларини чапгаллаб қолишар эди. Фақат, Раҳмат полвон тетик эди:

— Кам ҳамла қилгани маъқул, — дея пичирлади Уйғоқбекка у, — Ўнгар ўғри бу ҳаракатида бот ҳорийди. Бироқ ўғлим унинг чарчашини кутаётгани йўқ. Агар истаса кутилмаган кучли ҳамла билан уни қулатади. Аммо ўғлим бундоқ қилмайди.

— Гапингизда жон бор, почча. Олишув шунга тақозо этаётдики, жияним йўлбарсга, рақибни қошлонга ўхшаётди.

— Тўғри. — Қудрат тегирмончи бошини эгиб кўтарди. Қонсиа гўзал чеҳрали Мирзабек унга индамай қаради. Унинг бу қарашидан бирор маънони ўқиш қийин эди.

Чинор сояси мағрибга қиялади. Бўронбекка нисбатан Ўнгарбек кўпроқ чарчади. Терлаган, қизарган юз-кўзига рақибни ўзидан кучли эканлигини тан олувчи ва руҳи тушганлигини акс эттирувчи кўланка ёйилди. Бўронбекнинг совуқ, босиқ ҳаракати унинг қонини қайнатмоқда эди. У ҳолдан тойиб йиқилишдан қўрқар, бундан ўлишни афзал билар ва бор кучи билан Бўронбекнинг боши узра қилич сермарди.

Бўронбек вақтини ортиқча чўзмаслик учун кутилмаган тез ҳаракат билан унга чап берди ва қиличнинг тескари томонида рақибини елкасига урди. Ўнгар ўғри чайқалиб ағдарилди.

Қийин дамлардан кейин келадиган бахт тотли, қадрли бўлади. Икки ёш зориқиб-зориқиб кутган кун келди: тўй-томоша билан бир ёстиққа бош қўйишди. Алла-палла бўлса ҳам ташқаридан иссиқ нон, зиғир ёғи, салқин тун ҳидлари, қозон-товоқларнинг тарақ-туруқлари, уй рўпарасидаги қўнишдан эса гўнғир-гўнғир овозлар-у, қаҳ-қаҳалар оқиб келарди. Лекин буни Бўронбек билан Райҳон сезишмасди, эшитишмасди. Улар чимилдиқ ичида, висол оғушида маст эдилар.

Шу тобда Райҳон ҳам, Бўронбек ҳам дунёда ўз севганинингнинг кучоғида ётишдан, ёниб, тўлғониб ётишдан ва унинг ўт-оловли бўсаларидан ширинроқ нарса йўқ, деб ўйлашарди. Йўқ-йўқ, ўйлашмасди, шу ҳис билан нафас олишарди, шу ҳис билан ёнишарди.

Райҳоннинг ёйилган, сочилган сочлари, қизғиш шуъла юритилгандай кўринган оқ юз, оқ бадани, жоду кўзи, гулбаргдай нафис лаблари, гўзал бурни, гўзал тишларини яна ҳам дилбарроқ қилиб кўрсатарди. Бўронбек тагин уни бутун эҳтироси билан қучоқлади. Икки ошиқ бир-бирига сингиб кетишди.

— Сени шунчалар севаманки, Райҳон, Райҳоним! Шунчалар!! — Бўронбек уни қайнаб, тошиб ўпа кетди.

Райҳон ўтли бўсалардан нафас ололмай қолди.

— Шоди Мулкхоним Ҳалил Султон¹ни қанчалар кучли севаган-э! — деди энтикиб ёниб Райҳон, — мен Сизни!.. Мен Сизни!.. — У ганини давом эттиролмай, Бўронбекнинг олов қучоғида оловга айланди.

— Мен сени ҳаммадан ортиқ севаман Райҳон, Райҳоним!

— Мен!.. Мен ҳам! — Райҳон қудратли эҳтирослар қуршовида ганиролмай қолди.

Селдай кучли, селдай тошқин, селдай бебошбоқ ҳиссиётлар уларни яна бир-бирига чирмаштириб қўйди.

Дераза оқармасдан, эр-хотинлик оламига илк қадам босишган ёшлар ювишиб-тараниб олдилар. Тун бўйи дарёдай тошқин эҳтирослар «исён»ида ухлолмай чиқишса ҳам, руҳлари бениҳоя тетик эди. Фақат Райҳоннинг юзлари оқ наъматак гули тусига кирган, кўзи чексиз бахт нури ила сузилган, ҳаракатлари майсадай майинлашган эди.

Райҳон гўзал назокат билан Бўронбекнинг кўксига бошини қўйди-да, ошпоқ, нафис қўллари билан унинг азамат елкаларини қучиб, эрталанди:

— Мен жуда бахтлиман!!! деди такрорланмас бир маъсумлик билан.

Бўронбек атлас нардани суриб қўйиб, деразани очди. Райҳоннинг қутлуғ қадами, тиниқ нафаси тегиши билан нурга, гулга йўғрулгандай туюлган хонага чакалакзор шовқини, тиниқ ҳаво, турли-туман ёқимли бўйлар оқиб кира бошлади.

Томирларида мусиқий куйнинг ҳаётбахш жилғалари жўшиб оқаяётган эр-хотин Оққоя учидаги бир туп қатрангага тикилиб қолишди. Гўё улар дил-дилларидан: «Биз бахтлимиз, Она қатранги» дейишаётгандай эди. Гўё улар муқаддас қатрангининг овозини ҳам эшитишаётгандай эди: «Илойим бахтли бўлинглар, болажонларим!»

Райҳон ҳовлини сунириб-сидириб бўлганда, офтоб Оққоя учида ялтиради. Мирзабек билан Шаҳрибону келинди.

Ёш эр-хотинлар қовушмайгина-қовушмайгина нонушта қилишаркан, мезбонлар ҳеч гап топишолмаганидан: «Олинглар, олдиларинг катилмаётир»² деган гапдан нарига ўтишолмас эди.

¹ Ҳалил Султон — Темурнинг набираси. У олим, шоир, мусаввир,⁷ адиб эди. Ҳалил Султон отаси Мироншоҳ ўринга Самарқандга тўрт йил ҳоким бўлади. Тахтга Мирзо Улуғбек келгач, у Рай ва Ҳамадон ўлкаларида ҳукмронлик қилади: 28 ёшида вафот этади. Бундан унинг маъшуқаси Шоди Мулкхоним қаттиқ ларзага келади, «Энди менга янаш ҳаром», деб ўзини нобуд қилади. Халқ икки охиқни бир қабрга дафн этади. Уларнинг бевақт ўлимидан халқ қаттиқ қайғуради, бир неча кун мотам тутади, кўз ёшлардан йўллар нам бўлади.

² Катилмади — камилмади.

Бирок тўрттови ҳам бир-бирларига билдирмайгина-билдирмайгина қараб-қараб қўйашарди.

Бўронбек озгин, рангнар, сарик атлае кўйлаги ўзига ярашиб турган зангор кўзли Шаҳрибонуга нигоҳ ташларкан:

«Сулув экан,— деб ўйлади,— бунинг устига тортинчоқ, соддадил кўринади. Негадир юз-кўзида дам севинч, дам гамгинлик ифодалари алмашилиб турибди. Қувонган пайтларида кўзи яшнаб кетаркан, хомуш тортганида, кишининг раҳмини келтираркан. Ўзи мунис, овози майин. Дўстим ўз тенгини топган».

Бу лаҳзада Мирзабек Райҳон ҳақида фикр юритмоқда эди:
«Қиёссиз! Унинг олдида Шаҳрибону хиралашиб қолаётганга ўхшайди. Ёхуд бировники кўзингга яхши кўринармикан?! Қизлигида менга Шаҳрибонудан сулув қиз йўқ эди, дунёда ягона эди. Уни бир кунни кўрмасам, ўлиб қолардим. Гўзалдан гўзал чиқарканда. Шошмаганимда!..»

Райҳон ҳам дам Шаҳрибонуга, дам Мирзабекка яширинча раам солар ва ўйлар эди:

«Иккови бир-бирига кўз билан қошдай ярашиб тушган. Мирзабек ака кўркам бўлсам совуқроқ кўринади. Ё менга шундоқ туюлаётганмикан?! Шаҳрибонудай сулув қизни биринчи кўришим. Одблители, нафислиги, назоқатлиги юз-кўзидан сезилиб турибди. Ўзиям меҳрибон кўринади. Худо ҳоҳласа, у билан она-сингил бўлиб кетамиз».

Шаҳрибону ҳам улар тўғрисида хаёл сурмоқда эди:

«Худо Райҳонни ҳусндан қисмапти. Ўзиям эс-хушли кўринади. Эрини чиройли деб бўлмайди. Аммо истараси иссиқ. Кўзи билан юзида сўнмас руҳий гўзаллик ҳам ўктамлик бор. Келба-ти девникидан қолишмайди, турган-битгани пай. Юзи тошдан тарашлаб ишланганга ўхшайди. Уткир кўзи мардона чехрасига мос яралган. Сўзлари маъноли. Овозидан момақалдироқ билан чақмоқнинг ҳиди келиб турибди. Ҳақиқий эркак шундай бўлади-да. Райҳон бахтли!»

— Иштаҳаларинг яхши бўлсин акалар, чечалар!— Болалик шод-шиддати билан Орузгул, Раъно, Қодирбеклар кириб келдилар.

— Раҳмат, раҳмат!— дейишди ёш эр-хотинлар.

— Сизларни отам чақираётир,— Раъно Бўронбек билан Мирзабекка мурожаат қилди,— кўноқларни Оққояга олиб чиқаркансизлар.

Қисқа вақт ичида ўзбекчани тушпа-тузук ўрганган Раънога эр-хотинлар ҳавас билан қарадилар.

— Ҳозир, Раъно, ҳозир,— деди Мирзабек қизлардай майин жилмайиб,— фақат бир шартим бор,— У Бўронбекка мугомбирона кўз қисди,— сулув чечаларингга қоровул бўлиб турасизлар, тагин дев-нев, ё айиқ-пайиқ олиб қочиб кетмасин.

— Мейли, мейли,— дейишди болалар севинишиб.

Йиғитлар кўзгалдилар.

— Ботроқ қайтинглар-а,— Райҳон эрига мунисгина термулди, иккиқат Шаҳрибону унинг қўлини меҳр билан сиқди.

Келинчаклар юзларини сув аралаштирилган сутга, сочларини ток сувига ювиб, тули билан янчилган хинани бошларига қўйишганда, ўзлари билан егулик, милтиқ, гилам, кўрпачалар кўтариб олишган эркаклар қўхна хонакоҳга етишган эди. Уларни, тўғривоғи қўноқларни ихтиёрсиз равишда ўлмас қоялар, қояларга тирмашиб ўсаётган сафсан, бодом, писталар; чипор, қайрағоч, ёнгоқлар, сап-сарик бўлиб гуллаб ётган хина, кўзиқулоқ, Момокурмаклар; майна, болтаютар, фотмачумчуқ каби қушларнинг тилимсим сайрашлари сеҳрлаб қўйди.

— Кўркам жойлар экан!— деди Ҳожи Аъло тўлқинланиб.

— Жудаям!— Валихон учлари оқ булутлар тўшига санчилган тизма қоялардан кўз узолмай қолди.

Улар анчагача шу азим қоялар мисол бир жойда қотиб турдилар. Кейин отларини Кўрбулоқ устидаги кўм-кўк ўтлоққа тушовлаб қўйишди-да, хонагоҳ жанубига, қаровсизликдан ёввойи тусга кирган боғ ўртасига қизариб, оқариб пишган олма тагига жой қилдилар. Раҳмат полвон тош ўчоқ қуришга киришди. Қудрат тегирмончи қўй сўя бошлади. Валихон, Ҳожи Аъло, Мирзабеклар номоз ўқишмоқда эди. Бўронбек, Бўрибой, Уйғоқбеклар Оққоя томон силжилдилар. Ҳадемай уларга Мирзабек етиб олди. У Бўронбекнинг номоз ўқимаганига хафа бўлди. Лекин бунга айтишга ботинмади.

Дарвоқе, тўйга кўп кишилар қатори Валихон, Ҳожи Аъло, Бўрибойлар ҳам келгандилар. Бундан фақат Мансур пучуқ мустасно эди. Ҳеч ким уни тўй-маракаларга айтмас эди. Мансур пучуқ тириклай ўлган ё бундай айтганда, яккамоҳов бўлиб қолган эди.

Йигитлар бўри, олқар, тўнғиз тезаклари сочилиб ётган ингичка сўқмоқдан тизилиб борардилар. Этақда самбиттоллар оралаб Каттабоғсон оқмоқда. У бутун атрофда бута шаклида ўсиб ётган, загоса, иргай, зараглар орасидан гоҳ кўришиб, гоҳ ғойиб бўлади. Сўқмоқнинг икки ёнида барглари йирик-йирик қиррали Шакарак, учи гўзаникига ўхшаш, аммо тиконли Гўзабош, майда-майда япроқли Чакида, ялпизни эслатувчи кийик-ўтлар сокин чайқалмоқда. Олтинда тигиз, мовий ўсимликлар қўйнида «отилиб чиққан» оҳактошли қиялар, улар узра учиб, сузиб юрган бургутлару сийрак туманлар кўзга ташланади.

— Оҳ, мундай суюк манзараларни тушингдаям кўришинг маҳол! Уйғоқбек ўнг қўлини чўзиб, йигирма қулочча юксақликдан тушаётган оппоқ шаршарани кўрсатди, — шу овлоқ, шу мунис жойга чодир тикиб, бир ойгина яшасанг, бундай хузур-ҳаловатни умрида бирор шоҳ кўрмаган бўлади. Узинг ҳам тозаланасан. Қадимги файласуфлар покланиш учун шунга ўхшаш табиат қўйнига чиқиб кетганлар.

— Тўғри, жаноб Уйғоқбек, — Бўрибой уни қизгин маъқулади, — мен ҳам бундай кўркам, бундай баҳаво жойларни кам кўрганман. Келинг, жаноб Уйғоқбек, шу ерда бироз яшаб кўрамиз.

— Розиман, афандим.

— Зеркиб қоласизларми, деб кўрқаман, — Мирзабек эътироз билдирди. — ҳар қандоқ сулув нарсаям жонга тегади, оғалар.

— Она ҳам жонга тегадими, дўстим, табиат — Она-ку, — Бўронбек унинг фикрига қарши чиқди.

Мирзабек индамади.

Сўқмоқ уларни арчали довонга олиб чиқди. Ҳар жой-ҳар жойда қулф уриб ўсаётган ёввойи райҳонлар бўйи димоқларига хуш урилди. Йигитлар кўкатларга ёнбошладилар. Бу шаффоф юксакликдан Каттабоғ этагидаги Бўғомбир деб ном олган қоя эртақлардагидек сирли, гўзал кўринарди.

Улар бу хилвāt оромгоҳда ҳийла дам олдилар. Сўнг қадимий қабристонни зиёрат этиб, Қирққиз гори томон юрдилар. Шунда, бехосдан белга урувчи ўтларнинг илонизи шаклида чайқалаётганини кўриб қолдилар ва бир зумда у ерда ҳозир бўлдилар. Мушукдек келадиган кўкиш ранг бўри боласи кўкатларни ёриб, элтак-телтак чопиб борарди. Мирзабек уни таппа босиб, бўйнидан бўғиб ушлади.

— Бу махлуқнинг онаси бошқа болалари билан шу яқин ўртада бўлса керак, — деди Мирзабек.

— Менам шундоқ фикрдаман, — Бўронбек жон-жаҳди билан тишланга уринаётган бўричанинг белидан чангаллаб олиб кўка кўтарди, — эркак экан. Балки онаси гордадир.

— Қайдам, — Мирзабек Оққояни ўйиб кириб кетган гўрдек қоронги горга тикилди.

— Қўйивор, жиян, — деди Уйғоқбек бўшалиш учун қаттиқ талпинаётган бўричага раҳми келиб, — нима қиласан қийнаб?

— Ҳозир.

— Йўқ, йўқ, — Мирзабек шошиб бўри боласини ўз қўлига олди, — Сизлар катранғига чиқаверинглар.

— Сиз-чи? — Бўрибой ажабланди.

— Менми?.. — Мирзабек сирли илжайди. — Мен... айтсам қизиғи қолмайди.

— Ихтиёрингиз, — деди Бўрибой, — фақат уни қўйиб юборинг.

— Мейли, — Мирзабек тагин сирли илжайди.

Учовлон негадир бир-бирига қараб, иккиланиб туришди-да, сўнг муқаддас қатранғи сари ўрлашда давом этишди. Мирзабек эса гор яқинидаги харсангтош панасига бориб, милтиғини ўқлади. Кейин:

«Ангилласа, онаси келади», деган ниятда бўричани қулоқларини буради, оғзини йирди, жунли баданини омбирдек ўйиб-ўйиб олди.

Бўрича ғингшимади.

— Барибир ангиллайсан! — деди газаб билан Мирзабек ва унинг олдинги ўнг оёғини бураб синдирди.

Бўрича ғингшимади.

Мирзабек даргазаб бўлиб, унинг чап оёғини синдирди.

Бўрича ғингшимади.

Мирзабекнинг хуноби баттар ошди. Чиройли кўзларига қон қуйилди:

— Ваҳший онангни сотгинг келмаётирми, жигарим?!— деди титраб ва бўричанинг бошига кетма-кет мушт туширди. У титро-тиқондек бузмайиб қолди. Мирзабек унинг икки оёғини қайириб, буқлаб синдирди ва уни майда-майда баргли ертезак ўт босган тош устига отди.

Бўрича гингшимади.

Фақат у заиф, ожиз тишларини шақиллатиб, Мирзабекка чексиз нафрат билан тикилиб қолди. Мислсиз нафратга, хайратга тўла бундай кўзларга Мирзабек қачон, қаерда дуч келган эди-а? Қачон? Қаерда? Эслолмади. Йўқ, эслади. Бухорода, шаҳарнинг ташландиқ ҳожатхонасида, қозининг ўглига: «Жўражон, Мен Сиэни жуда яхши кўраман!» дея илжайиб туриб, кутилмаганда, унинг юрагига ханжар тиқиб, чўнтагидаги тиллани олаётганида, сўнг уни ҳожатхонанинг қоронғи, бадбўй қаърига тегиб юбораётганида дуч келган эди. Бўричанинг кўзлари, хўрланган, аламли, қасоскор кўзлари!.. Гўё:

«Сен икки оёқли махлуқни бурда-бурда қилиб ердиму, ожизман!» дегандек мислсиз алам билан йилтираётганди кўзлари!..

Бу мудҳиш кўзлардан Мирзабекнинг аъзойи-бадани увушиб кетди. У пойнаги қумуш чарм қинидан пичоғини қалтираб-титраб суғурди-да, бўричанинг олдига секин келди ва:

— Сени ўлдираман!— деди бениҳоя хотиржамлик билан. Лекин бу хотиржамлик тагида ўлимдай ёвузлик яшириниб ётарди.— сени ўлдираман — дея такрорлади у,— ё ваҳший онанг ё бетайин оталаринг бурноғи йил қишда қўйларимизни қийратиб кетган. Шунинг учун сени ўлдираман! Йўқ, ўлдирмайман. Сенинг ўзинг азобланиб-азобланиб ўласан!

Мирзабек ярим ой сурати солинган пичоғини бўричанинг ўнг кўзига бураб тикди. Қон тирқираб оқа бошлади. Бўрича судралиб қочди.

— Хўи, жонгинанг огримас экан-а!— У бўричани типирчилатиб, қийнаб. думи билан қулоқларини кесиб ташлади. У қиш-қизил қонга бўялди.

Мирзабек уни бош териси аралаш жуни билан чўзиб ушлаб, гор оғзига олиб келди ва дўзахдек қоронғиликка улоқтирди.

Сўнг ўзи бамайлихотир Оққоя учига ўрлай кетди. Бироқ ярим йўлда муқаддас қатрангини зиёрат этиб қайтишаётган шерикларига дуч келди.

— Уй-бўй, не бўлди?!— Бўрибой Мирзабекнинг усти-бошига сачраган қондан таажжубга тушди.

— Бўри боласининг қулоқларини қирқувдим, шундан сачради.— Мирзабек Бўрибойга бўричанинг азоблаганини айтмади.

— Чакки қилипсиз, иним,— деди Уйғоқбек,— бўри — ўчакишадиган махлуқ, бироқ мард махлуқ, қувлик-шумликни билмайдиган махлуқ. Унинг бу одати биз туркларникига ўхшаб кетади.

— Ўзи Турк кўк бўридан тарқаган деган ривоятм бор-ку,— деди Уйғоқбек.

— Бор,— уни тасдиқлади Бўронбек,— бўрининг жаҳли чиқ-

са ўлса ўлади, ҳеч нарсадан қайтмайди. Бўрининг феъли қатъий, метиндек қатъий, лекин кингирликни билмайди у. Бироқ, Мирзабек афандим, унча гуноҳ иш қилмаган шекилли?— У дўстига ён босди,— ўзимизам кучукларимизнинг қулоқларини кесиб қўямиз-ку.

Улар тоғ-тошлар қорайганда, ўйларига қайтдилар.

— Оҳ, шунчалар куттирасизми?— Райҳон ошиқиб чимилдикка кирган Бўронбекка ўзини ташлади.

— Шундоқ соғиндим, Райҳон!— Бўронбек уни ингичка белидан маҳкам кучиб ўпди.

— Э-ней!.. Э-на-жон-эй!.. Ўлдирип қўясиз-эй!..— Райҳон унинг қатрангидек чайир бўйнига бор меҳр-муҳаббати билан чирмашиб, эркаланди.

Улар армонсиз ўпишдилар. Кейин Райҳон эрига:

— Илгари дўстингизни яқиндан кўрмаганимгами, дуруст одам деб ўйлардим,— деди кутилмаганда,— шумми дейман, менга ер тагидан кўп қаради.

Бирдан Бўронбекнинг ранги ўчди. У беҳад ҳиссиётли эди. Бироқ юрагига эрк беравермасдан, ақл ҳамда ирода билан иш тутар эди. У ўзини босиб, ўйлаб жавоб қайтарди:

— Энди танишаётганлар бир-бирларига қарашлари табиий ҳол.

— Қараш билан қарашнинг фарқи бор-да.— Райҳон ёй янглиг қошларини чимирди.

— Балки сенга шундоқ туюлгандир, Райҳон. Аслида худони ўртага қўйиб дўст бўлганлар ҳеч қачон бир-бирига хиёнат қилмайдилар. Ё Каттабoғда шундоқ воқеа бўлганми?

— Йўқ.

— Мен сендан ўтинаман, Райҳон: ҳеч қачон, ҳеч ерда ота-онамни, ака-укаларимни, қариндош-уруғларимни, ошна-оғайниларимни ёмонлама. Ўзимнинг ақлим оқ билан қоранинг фарқига етади, деб ўйлайман. Шундоқми, Райҳон?

— Шундоқ...— Райҳон қизарди.

Овлоқ қоялару қорли чўққилар элас-элас чалина бошлади. Бўрибой билан Уйғоқбек уч отга чодир, кўрпа-тўшак, озиқ-овқат юклаб, ҳалиги оқ шаршара томон йўл олишди. Валихон эса ўз овулига жўнади.

Бу пайтда ширин висолдан маст бўлган эр-хотин чимилдик ичида бир-бирига чирмашган ҳолда ухлаб ётишарди.

Ҳар куни тушдай гаройиб ҳол такрорланарди.

Ҳар қандай уруғ ҳам яхши ерга экилса, яхши парвариш кўрса, тез етилади. Яхши жойга тушган қизни ҳам шунга қиёслаш мумкин. Мана, Райҳон ҳам бамисоли гулдай очилиб кетди. Лекин балоғат ёшига қадам қўйгандан бери уни бир нарса қийнарди: у ҳамон ой кўрмасди.

Гоҳи-гоҳида Райҳон: «Балки бола кўрмасман?!» деб ўйлаб қоларди. Бундай онларда унинг бутун борлигини қайғу чулғаб оларди.

Она заминга қарчигаъдек қанот ёзиб, куз кўнди.

Уйғоқбек билан Бўрибой оқ шаршара бўйидан тўлишиб, тиниклашиб қайтишди. Углию келинининг бахтидан яшариб кетишган Раҳмат полвон билан Хуморхоним асалариларидан тагин хум-хумлаб асал олишди. Уйғоқбек чўлда боқилаётган туяларини ҳайдаб келтирди. Шундагина Райҳон эрининг тоғаси билан бирга Сибирга кетишига ишонди.

— Раънонинг айтишича, сариқ сочли қизлар сулув, шаддот бўлишаркан,— деди ярим ҳазил, ярим жиддий оҳангда у,— эҳтиёт бўлинг-а!..

— Мен фақат сеникиман, Райҳон!

— Мен фақат сиз билан тирикман!.. Бот қайтинг, бот қайтасиз-а?

— Бот қайтаман, Райҳон!— Бўронбек унинг сочини силаб, намли кўзидан ўпди.— Бот қайтаман! Билиб турибсан, сени ёлғиз қўйгим келмайди. Лекин тоғамни ўйлайман. Замон нотинч, йўл оғир, шунга Раънони Каттабоғда қолдираётирмиз.

— Сизларни худо ўз паноҳида асрасин!— Райҳон эрининг сержун кўкрагига бошини қўйиб, ҳиқ-ҳиқ йиғлади.— Худойим сизларни ўз паноҳида асрасин!— У кўкка ёлвориб қараб, оппоқ кафтларини юзига тортди.

Бўронбек оғир хўрсиниб, хонадан чиқди.

Йўлга тушдилар.

— Ой бориб, омон келинлар!— деб қолишди уйдагилар.

Асал, майиз, ёнғоқлар ортилган йигирма бир туя, икки туякаш, икки отлик — Уйғоқбек ва Бўронбек кечаю кундуз йўл босишарди. Фақат бирор сувли хилватда уч-тўрт соатгина мизгиб олишарди. Еттисув водийсига етишганда, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодиса рўй берди:

Қоронғи, салқин, жим-жит тун эди. Карвон ташландиқ қабристонни кесиб ўтган йўлдан бораётган эди. Қутилмаганда йигирма қадамча наридаги гўрдан оқ кафанга ўранган «жасад» секин бош кўтариб, қад ростлади:

— Ҳой мусулмонлар!— деди у тун сукунатини ёриб,— мен арвоҳман, тўхтаглар!

Ёзда қор ёғса карвон ажабланмас эди. Бу ҳодисадан тоғажиян билан туякашлар музга айландилар.

Туялар қулоқларини чимириб олишди. Фақат энг олдиндаги нортуя оғзидан кўпик сачратиб, пишқира бошлади.

— Мусулмонлар!— дея давом этди «Арвоҳ»,— Олдинда Сизларни фалокат кутмоқда! Охир оқибатда подшо ҳам, гадо ҳам келадиган бул муқаддас жой мусулмон учун хатарсиз паноҳдир.

«Арвоҳ»нинг овози таъсирчан, йўгон эди. Туялар пишқира бошладилар. Уйғоқбек билан Бўронбек ўзларини қўлга олиб, отлардан тушдилар. Туякашлар ҳам...

— Баракалла, Муҳаммад умматлари!— деди «Арвоҳ».

Кўпни кўрган Уйғоқбек «Арвоҳ»нинг гайри табиий қимирлаганини, гапи оҳангида алланечук ясамалик ва севинч зуҳурли-

гипи гира-шира сезді. Айниқса, унинг «Мусулмонлар» сўзига ургу бериб гапирини Уйғоқбекда хавотир уйғотди.

— «Арвоҳим», мабодё бизнинг ўрнимизда бошқа дин бандаси бўлганда, унга ўз паноҳингиздан жой берармидингиз?— Уйғоқбек ён чўнтагига қўлини тикиб, тўппончасини олди.

— Йўқ, банда, бул муқаддас жойни ул ҳаром этгайдир.

— «Арвоҳим», ахир, у ҳам худонинг бандаси-ку, — деди Уйғоқбек унинг «сир»ини билиб олиш учун атайлаб эзмаланиб.

— Куфур сўйлама, банда, копир дўзахга абадул-абад маҳкум этилгандир.

Уйғоқбек бу ерда ёвуз бир қабихлик зоҳирлигини сезді ва тепкини босди.

«Арвоҳ» қимирламади.

Уйғоқбек ҳайратга тушиб, кўрқиб, қалтираб қайта тепкини босди.

«Арвоҳ» қимирламади.

У оқ ҳайқалдек қад кериб, мағрур турибди. Уйғоқбекнинг юраги увушиб, боши айланди:

«Нахот «Арвоҳ» бўлса!» — деб ўйлади у.

— Эй, нобакор банда, — деди «Арвоҳ» тагин тилга кириб, — сен «Арвоҳ»га ўқ узиб, гуноҳи азим қилдинг. «Арвоҳ»га на ўқ, на қилч, на ўт қор қилгай!

Уйғоқбек билан туяқашлар тагин музга айландилар. От, туялар бу манзарага кўника бошлашди. Фақат Нортуя ҳамон пишқирмоқда эди. Бўронбек вужудини кўз-қулоқ этиб, «Арвоҳ»га тикилди. Ногоҳ «Арвоҳ»нинг овози оёқ томонидан чиқаётганини сезді. Буни тоғасига айтди. Уйғоқбек жонланди ва туяқашларига қуролланишни буюрди. Бўронбек ичиди:

«Ухлагайимизда осонгина тинчйтишарди, — деди, афтидан улар икки ё уч киши. Бўлмаса, бепайранг ҳужум қилишарди. Ана, унда ота-онамга қийин бўларди. Райхон куйишга куярди-ю, кейин кўникиб кетарди. Ёшлиқ қайғу-аламдан кучли».

— Агар ростданам «Арвоҳ» бўлсанг, олдимизга кел! — Бўронбек хаёлини шамол янглиг ҳайдаб қичқирди. Унинг момоқалди-роқли овозидан ўлик тун жонланди; от, туя, туяқашлар мадад олди.

Негадир «Арвоҳ»дан садо чиқмади. Уйғоқбек жиёнига:

— Мен уни чалғитиб тураман, сен орқа томонига айланиб ўт! — деб шивирлади.

Бўронбек тўппончасини тишлаганича дўппайган, чўккан, тигиз қабрларни оралаб, ўрмалаб кетди.

Бу режани «Арвоҳ» сезді шекилли, гумдон бўлди ва у ердан кетма-кет ўқ узди. Оқибатда от қаттиқ кишнаб, олдинги икки оёғини бандд кўтариб, қулади. Узини мазорга ташлашга улгурмаган Уйғоқбек кўкрагини чаңгаллаб йиқилди. Нортуя бўкириб, «Арвоҳ» сари отилди. Шу сония унинг хўжаси ер бағирлаб қолди. Нортуя «Арвоҳ» яширинган гўрга етай деганда, ағдарилди. Энг орқадаги туяқаш ёриқ қабрга ўзини ташлади. Бўронбек олдинга эҳтиёткорлик билан силжишда давом этди.

«Арвоҳ» Бўронбекни қайси тарафдан келаётганини пайқади шекилли ўққа тутди. Бироқ хушёр Бўронбек чуқур қабрга бекнишга улгурди. Ўқлар унинг боши узра визиллаб учмоқда, айримлари қабрга вишиллаб санчилмоқда эди.

Бўронбек «Арвоҳ»га ўқ узиш фойдасизлигини билиб, пайт пойлай бошлади. Охири «Арвоҳ» отишдан тўхтади. Анча вақт ўтди. «Арвоҳ» отмади, товуш ҳам чиқармади. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек зим-зиё тун ўз ўзанида жимгина оқаверди.

«Ўқлари тугаганга ўхшайди,— деди ўз-ўзига Бўронбек,— йўқ гўрдан чиқшиمنى кутаётир».

Бўронбек кийикча билан боғланган дўпписини ханжари учига қўндирди ва уни кўтариб, туширди. Боши узра иккита ўқ визиллаб учиб ўтди. Тагин атроф ўлик ҳолатга кирди.

«Икки киши экан,— кўнглидан ўтказди Бўронбек,— тўхтамаганимизда, мунча овора бўлмасдик. Довдираб қолдик-да».

— Яхшиликча гўрдан чиқ!— «Арвоҳ» бор овози билан қичқирди.— Елғиз ўзинг тирик қолдинг!

«Тушингни сувга айт!— Бўронбек кавланаётган хаёлини ҳайлади.— Улар тирик».

У тагин ханжарга қўндирган дўпписини кўтариб, туширди. Қабрга бир ўқ келиб, санчилди. Яна борлиқ тош қотди. Осмонни қора булут қоплаб олган эди: на ой, на юлдуз кўринарди.

«Битта ўқи қолди,— деди ичида Бўронбек,— янглишмасам, улар бизни узоқдан кузатиб келишганга ўхшайди».

Бўронбек яна дўпписини кўтарди. Унга бир ўқ келиб урилди. Бўронбек жўртгага:

— Вой!— деб инграб юборди. У ёқдан гўлдилр-гўлдилр овозлар эшитилди. Кейин икки одам аста бош кўтарди. Бўронбек отмади: икковини бир йўла тинчитиб маҳол эди. Улар: «Ўлдимми?... Ўлмадимми?..» деган ўй-ваҳмда пича тургач, гўрдан чиқиб, эҳтиётлик билан олдинга юрдилар. Қўлларидаги ханжарлар совуқ ялтирамоқда эди.

Бўронбек брига зарб билан ханжарини отди. У бўйнига чуқур санчилган тигдан «вой» ҳам деёлмай кулади. Бўронбек иккинчисига тепкини босди. У ҳам ер тишлади.

Бўронбек умрида биринчи марта одам ўлдирган бўлса ҳам, негадир сесканмади, қайтага ўзини енгил ҳис этгандай бўлди. У ҳар эҳтимолга қарши хийладан сўнг қабрдан чиқиб, «Арвоҳ» «яширинган» жойга эҳтиёткорлик билан борди. Чуқур гўрда одам шаклига ўхшаш ёғоч кафанга ўралганча ётарди.

Кўзи қоронғиликка ўрганиб қолганига қарамай, қоқила-сури-ла карвон олдига келди: тоғаси билан туякаш аянч аҳволда инграб ётишибди. У довдираб қолди. Сўнг, ногоҳ, карвон ортидаги туякашни эслади. Эсладию жонланиб, уни чақиришга тушди:

— Ҳўй, Холбек оға! Холбек оға, ҳўй!..

У томондан жонсизгина овоз келди:

— Мен... мен... Бўронбек иним!.. Мен!..

— Тез бу ёққа келинг!— Бўронбек пича енгил тортгандай бўлди.

-- Ҳозир... Бўронбек яшим!.. Ҳозир... — Холбек туякаш «оёғи-ни кўлига олиб» етиб келди.

Бу аснода Бўронбекнинг кўлида Уйғоқбек жон бераётган эди:

-- Улиш... осон... экан... жигарим!.. Бола-чақамга... эгалик қил!.. Уларни... Каттабоққа... кўчириб... кет!..

Бўронбек отаси — Раҳмат полвонга ўхшаб йиғлолмас эди. Селдай тошиб келган йиғси томоғининг қаеригадир қадалиб, тўхтаб қолар: у бутун қайғу-аламини ичига ютар, узоқ вақтгача қаттиқ эзилиб юбар эди. Бўронбек бевақт айрилиқдан ларзага келди, хўнграб юборди. Бирок, қалби тўридан жўшиб чиқаётган йиғи кўзларидан оқмади.

Азонда, совуқ ёмғир шағиллаб ёғаётган бир пайтда Норбек туякаш оламдан ўтди. У ўлими олдидан биргина сўз айтди:

— Дунёга келиб, йўл азобидан бошқа нарсани кўрмадим!

Лой, сувга қорилган рутубатли қабристонга улар ёнма-ён дафи этилди.

«Бу ўлимдан дунё ҳеч нарсга ютқазмайди, -- деди ичида куйиб Бўронбек, — боягина тириклик учун курашаётганлар, энди йўқ. Бундоқ ўйлаб қарасанг, омонатлигингни биласан, шунда ҳамма нарсга бехудага ўхшаб кўринади, шунда бошингни чапгаллаб додлагинг келади!»

Қарвон йўлга тушди.

Улар азоб-уқубатлар чекиб, озиб-тўзиб, қор бўрони қутуриб ўқираётган зулмат тунда олис манзилга — Омскка етидилар. Машғум воқеадан хабар топган Уйғоқбекнинг хотини — Татьяна Сергеевна Волкова қорайиб кетди. Фарзандлари — Алишер, Азаматлар ҳали бола ёшида бўлганликлариданми, кўпам қайғурмадилар.

Татьяна Сергеевна қора кийиниб, зор-зор йиғлади. У христиан динида ўлган кишига қандай расм-русм қилинса, мархумга ҳаммасини қилди.

Бир куни, одатдаги нонуштадан кейин Бўронбек Уйғоқбекнинг васиятини Татьяна Сергеевнага айтди. Шўрлик аёл сўлгин лаблари алланималар дея пичирлагандай, юмилиб-очиhib, ранг-ранг чехраси бўз тусига кирди ва худди телбалардек Бўронбекка узоқ тикилиб қолди. Сўнг у хаста кишидек оғир турди-да, лом-лим демай, кўшини хонага ўтиб кетди. Шу-шу Бўронбек бу ҳақда оғиз очмади. Татьяна Сергеевна ҳам ўзи билан ўзи бўлиб, жавоб қайтармади. Лекин, Бўронбек унинг муҳим қарорга келолмай, иккиланиб, эзилиб юрганини ҳис этарди.

Ҳозир Туркистонда куз ҳукм суряпти. Сибирда қиш... Бундай пайт йўл юриш хавфли эди. Бўронбек билан Холбек туякаш Каттабоққа қайтишни баҳорга қолдиришди. Улар бошқа-бошқа хужраларда яшардилар. Холбек туякаш ўз хонасида ёлғиз қолган кезларда юракни тилкаловчи ҳазин оҳангга мана бу кўшиқни айтгани-айтган эди:

Оқ илон, ошпоқ илон,
Ойдинда ётганинг қани?
Мен ёмовдир айрилиб,
Яхшини тоғанинг қани?

Туйкаш кирқ ёшларда эди. Ўзи увоқ, озгин эди. Қора, юмалоқ юзи суви қочган нондек қаттиқ эди. Унинг кичкина кўк кўзи оламга кўрққандай, ялингандай боқарди. У куйлаётганда кўзи ғамга, ёшга тўларди. Бўронбекнинг деразаси уникига бурчак шақлида рўбарў бўлганидан, у буни кўп марта кўрган эди.

Сабабсиз кўшиқ, йиғи, дард тўғилмайди. Бўронбек «Нечун доим шул кўшиқни айтасиз, оғай?» деб ундан сўрарди. У ҳар гал ганни бурқди.

Ташқарида бўрон кўпиб, еру кўкни зулмат қуршаган тунда Бўронбек бир шиша рус ароғини кўтариб, туйкашникига кирди. Икковлон каравот, стол ва уч студ тўрдан жой олган ҳужрада оз-оздан газақсиз ичишаркан, у Бўронбекнинг қистови ҳам ароқнинг таъсири билан ёрилиб қолди:

— Эшитгандирсиз, асли мен Анжонликман. Отам ўзбек, онам қирғизлардан. Йигирма уч ёшимдан Жаннатхонга уйландим. Уни чиройли деб бўлмасди, у қорагина, қотмагина эди. Аммо кўзи чаросдан эди. Қурмагурнинг тили ҳам, қилиқлари ҳам ширин эди. Ё менга шундай туюлармиди?

— Узр, Холбек ога, — деди Бўронбек тоқатсизланиб, — Жаннатхоним сизни суярмиди?

— Ахир, гапди бўлмангда, иним; эмаса айтмай қўяман. Албатта суярди-да, иним! — Унинг ароқдан қизарган кўзлари бир яшнаб, сўнди, сўнг оғир уҳ тортди ва бўрон гувиллаб урилаётган деразага тикилганча, жим қолди. Бўронбек уни бўлганига пушаймон еб, пиёлаларга ароқ қуйди. Индамайгина ичишди. Холбек милтираб ёнаётган шамга тикилганча, ҳикоясини давом эттирди:

— Шундай қилиб денг, иним, тинч-тоғув яшай бошладик. Ярим соат бир-биримизни кўрмасак, ўлиб қолардик. Кейин... шайтон уни йўлдан оздирди! — Холбекнинг кўзлари ёвузона йилтираб, қинғир-қийиқ тишлари гижирлаб кетди ва икки қўли билан бошини чангаллаб олиб, «Оҳ! Лаънати!» деди.

— Нега бундай қилди? Нега?! — У анчадан сўнг ўзини босиб олди. — Етти йил яшадик ҳам фарзандимиз бўлмади-да.. Ўзингиз ҳам биласиз, фарзандсизлик — туркда айб саналади. Уни эл одам ўрнида кўрмасди. Шу кўргуликлардан кейин унинг ўзи элдан бевади, қоцади.

Биз одам қадами кам етадиган Олой тоғларига кўчиб кетдик. Бу ерда йилқи боқиб, кун кўра бошладик. Бир неча марта Жаннатхон менга:

— Бошқага уйланинг... умригизнинг хазон этманг... Мени кўйворинг... Ахир, қачонгача бу тоғ-тошларда биқиниб юрамиз?! деб айтди.

Мен унамасдим. Ҳали айтганимдай, уни яхши кўрардим-да, иним. Баъзан қонимга ташна бўлиб кетган пайтларимда:

«Уни қўйворсам, айб унда бўлмаса-чи?!— деб ўйлаб ўзимни ўзим ағовлардим,— у бошқага тегиб, тугса-чи?! Унда эркак бошимни қандай қўтариб юраман?! Эл: «Айб ўзида экан!» деб айтмайдими?»

— Куйинг, иним!— Холбек туюқаш гапдан тўхтаб, паяласини тутди. Бўронбек қолган арокни унга қўйди. У маза қилгандай, симириб ичди: худди рус мужигидай ух-ухлаб, енги билан оғзини артди ва Бўронбекка синчков нигоҳ ташлаб олиб, сўзлай кетди:

— Биз бир қизил қоя тагидаги сой бўйида, қора ўтовда турардик. Хеч ким ҳодимиздан хабар олмасди. Фақат замон-замонида ота-оналаримиз келиб, кетиб туришарди. Мен довонма-довон ошиб, йилки кетидан юрардим. Тундагина қайтардим. Кўзлари тўрт бўлиб кутиб ўтирган хотиним менга пешвоз чиқарди. Аммо, кейин... кейинчалик у кўзимга тик боқолмайдиган бўлиб қолди. Гапимиз — гапимизга уланавермасди ҳам. Бунинг сирини билишга қанча уринмай, беҳуда эди; у ерга қараб, «чурқ» этмай ўтираверарди. Назаримда унинг кўзида дард, алам, қўрқув, яна алланималар яшириниб ётгандай эди.

— Ота-онангни соғиндингми, Жаннатхон?..

— ...

— Анжонга тушиб, кўнглингни ёзиб кел, Жаннатхон.

— ...

— Агар сенга бу ер ёқмаса, кўчиб кетайлик, Жаннатхон.

— ...

Хуллас, у битта саволимга ҳам ё «ҳа», ё «йўқ» деб жавоб қайтармасди.

Йилки ичида бир оқ байтал бўлгучи эди, бир кун и тушда денг, савил қулинлаб қолди. Тойчоғи тушмагур онасига ўхшарди. Фақат, унинг туёқлари, думи, ёли қора эди. Уни хилватда қолдириш хавфли эди, бўрими, айиқми, ишқилиб бирор йиртқич еб кетиши мумкин эди. Шундан ҳам уни отимнинг олдига ўнгариб олиб, ўтовга олиб кетдим. Тойчоқни авайлаб ерга қўйишим билан энаси бош-кўзидан ялашга тушди. Уларга бошқача меҳр билан қараб тургандим, ўтовдан ўзини бутунлай йўқотган ҳолда мурдадай оқариб Жаннатхон чиқди. Илон-пилон чаққанми, деб ўйлаб, унинг олдига бордим. Худди шу пайт, ҳа, шу пайт, ўтовдан, қора ўтовдан девдай баҳайбат бир кимса чиқди. Биз томонларда эркаксиз уйга эркак кишининг кириши уят саналади, иним. Мен гап нимадалигини гира-шира англадим у таёқдек қотиб қолдим. Соқол-мўйлови қол-қора, кўзлари одам сўйган кишиникидек қип-қизил барзанги «салом» бериб, қўлимни сиққандагина ўзимга келдим. Унинг қўллари тошдан, тошдан ҳам қаттиқ эди, чинқириб юборишимга сал қолди. Ўзимни қандайдир куч билан ушлаб, унга мислсиз нафрат билан тиклдим. Иним, тан бериб айтсам, у серчандиқ юзига мос тушган қўрқинчли, ҳа, ишонаверинг, жуда қўрқинчли кўзларини олиб қочмади, балки «сенам одаммисан?» дегандай чап қўлида ов пичоғини ярақлатиб, ўйнарган, бутунлай, менсимаган ҳолда менга таҳқи-

рона тиржайди. Сизга айтсам, иним, унинг важоҳати ўлимдан кўрқинчли эди. Шу тоғда унинг ўрнида аждаҳо бўлганда ҳам кўрқмасдим: ха, кўрқмасдан олишардим. Аммо бу махлуқнинг ёвуз кўзидан дунёдаги энг йиртқич ҳайвон ҳам кўрқарди. Авзойи-баданимга совуқ тер чиқиб, қалтираб кетдим. Шунда ўзим-ўзимга арзимас нарсага ўхшаб кўриндим. Назаримда хотиним ҳам: «Сенам эркакмисан?!» деб устимдан кулаётгандай эди. Аммо унга қарашга юрагим бетламади. «Ўч оламан! — деб ўйладим. — энди мен тирик ўликман. Ўч оламан. Ўч!!»

Одам одамни биладимми, иним? Билмадим, аммо мен ўзимни билмас эканман. билсам ҳам кам билар эканман. Менимча, қачон ўлган кишини тирилгириш иложи топилса, ўшанда одамни билиб бўлар. Одам дегани умрини бойинга сарфлайди, ўзини ўрганмайди. Бундай фикр миямга ўшанда келганди. Чунки мен ўзимнинг мунофиқлигимни ўшанда сезувдим, жигарим. Кўрққанимдан, пайт пойлаб ўч олиш истагида ёнаётганимдан эркакча иш тутмадим, етти ухлаб, тушимга кирмаган ишни қилдим, қиёфамни ўзгартирдим, ҳеч нарса сезмаган кишидек кўзи қонга ботган тўнғизни ўтовга таклиф этдим. Унинг серчандиқ юзи сал ёришди. Аммо кўзида «йилт» этган учқун кўринмади. Ўшанда у бизникида тунаб қолди. У мутлақо хавфсирамаган ҳолда:

— Менинг отим Турғун жаллод, — деди, — Қўқон холигида жаллод эдим. Одам қонини сув ўрнида ичганман, албатта қабих одам қонини!.. Шундан лаззат олганман. Ҳозир ҳам шуни кўмсаб тураман. Одам сўйиш менга қуш сўйишдай гап. Мен хон амри билан ўз отамни ҳам сўйганман. Лаънати чол ўз ҳўстининг қизини бузиб қўйган-да. Бундан бир ярим йил бурун хон саройидан энг гўзал қизни олиб қочганман. Ишонасанми, йўқми, менга барибир, у мени жон-дилидан суярди. Мен унга қулдай садоқатли эдим, бир гапини икки қилмасдим. Яширмайман, жаҳлим чиққанда, урганман, аммо хўрламаганман. Мен учун дунёда муқаддас нарса йўқ. На динга, на худога, на одамга ишонаман. Аммо хотинимга сизинардим! Шўрлик яқинда туғолмай ўлди. Боя сенга одамларни сўйиб лаззат олганман дедим, аммо хотинимнинг ўлимидан хўнг-хўнг йиғладим. Уни Айиқли дарага — ертўламит ёнига кўмдим.

Ўзим ўғрилиқ, овчилик билан кун кечираман. Ўғрилиқ менга ёқади. Заиф тўғон дарёга бардош бермайди. Бўш одам ҳаётда қул бўлади. Табиат кучли кишиларни ёқтиради. Кўнгил хоҳиши фақат шафқатсизлик билан амалга ошади. Тоғ кўчкўсидай босиб, янчиб яшаш қандай ширин! О, мен хавф-хатарли ҳаётдан лаззат оламан!

Кўрққанимдан юрагим ёрила ёзди, иним. Тун бўйи мижжа қоқмадим. Турғун жаллод бизникига тез-тез келадиган одат чиқарди. Бора-бора баччагаар Жаннатхонга ўз хотинидай, менга ўз югурдагидай муомала қиладиган бўлди. Одам ҳамма нарсага чидақан, иним. Мурдадай судралиб юрган Жаннатхон ҳам, адоютамом бўлган мен ҳам унга қулдай итоат қилардик.

Кўксимдаги мислсиз алам, нафратни босиб, пайт пойлардим. Хар куни гинмай қайроқтошга пичогимни қайрардим. Охири у олмосдек ўткир бўлди.

Турғун жаллод бизникида тунаган куни, тонг бўзараётган чоқда, юрагим така-пука бўлиб, у ётган жойга оёқ учида юриб бордим, уни кўйдаи бўғизлаб ташладим. Тигим кекирдагини узиб ўтганига, ҳеч бўлмаганда ярим узиб ўтганига аминман. Қон тирқираб отила бошлади. Турғун жаллод жон ҳолатда сакраб турди. Мен танамдан жоним чиқиб кетар даражада қўрқиб қочдим. У чап қўли билан иягини пахта босганича, кетимдан чопди. Ўтовдан юз қадамча этакдаги сойга учиб эндим-у айқирган сувга ўзимни отдим. Турғун жаллод сохилдаги тошларга чалишиб ағдарилди. Қўли иягидан чиқиб кетди. Жон талвасасида турганича, анча қон йўқотди. Шунга қарамай у иягини маҳкам ушлаб, эгиб, мен томонга ўзини отди. Мен жон ҳолатда қўшни қирроққа чиқиб олдим-у, йўсинлар босган чўққига ўрмалай кетдим. Турғун жаллод бир қўли ҳамда оёқлари ёрдамида кучли тўлқинлардан зўр-базўр сузиб ўтиб, сирпанчиқ сохилда ҳолдан тойиб йиқилди. Қон-қора йўғон бўйнидан қон тизиллаб оқмоқда эди. Ёвузининг ўлиги ҳам дахшатли туюларди.

Умиримда бировни чертмаган, ҳатто чумолига ҳам озор бермаганман. Унинг ўлимидан телбадек севиндим.

Бехосдан хотишимга кўзим тушди. У осма ёғоч кўприк устида арвоҳдек қотиб турар эди. Ё худо! Қувониш ўрнига, менга мислсиз нафрат билан тикиларди у. Қонсираган қоллондай унинг олдига чопиб бордим:

— Жалаб!!! Қанжиқ!!! — деб бақириб, унинг қорнига пичоқ тирадим. — Чавақлаб ташлайман, жалаб!!!

Мен уни оёгимни ўшиб, ялинади, деб ўйлагандим. У ҳатто кипригини ҳам қимирлатмади.

— Сен эркак эмассан! — деди менга бўғиқ овозда. Аммо унинг ранг-рўйи кафан тусига кирган эди. — Ўлди! Илойим, қорнимдаги боланинг уволига қол!

Билмадим, нимага, шундан кейин мен пичоқни сойга улоқтирдим-у, ҳеч ёққа қарамасдан қуйга чопиб эниб кетдим... Сахрода раҳматли тоғанғизга дуч келдим...

Холбек туякаш серқадоқ кафтига нос солиб отди. Кейин тақир бошини чангаллаганича, ерга тикилиб, қотиб қолди. Бўронбек чўнтагидан Райҳоннинг нозик дид билан қизил ипакдан четларига ҳашам берилган ва «Райҳон-Бўронбек», деб битилган рўмолчасини олди, бўйни, юзи ҳамда пешонасидаги терларни артди. Сўнг қариб-чириб қолган чолдек, оғир қўзғалди, шарпадек судралиб хонадан чиқди. Уни борлиқни зор қақшатиб, қорға, музга кўмиб ўқираётган бўрон ўзининг совуқ комига ютди.

«— Шўрлик! — Бўронбекнинг хиёл очилган оғзига қор, бўрон, рутубат қутуриб кирди. — Набодо, мендан ҳам фарзанд бўлмасачи?! — У ўзининг беихтиёр айтган гапидан ўзи музлаб кетди. — Йўк, мен Туякашнинг гапидан васвасага тушдим, шекилли?»

У ўзининг Оврупача жиҳозланган хужрасига судралиб кирди.

Бундан уч йил бурун ҳам Бўронбек шу хонада икки йилча яшаган эди. Ушанда рус хаёти билан танишган ва Юрий Федорович Корякин деган киши ёрдамида рус тилини бинойидай ўрганиб олган эди.

Ногоҳон Бўронбек эти увишаётганини ҳис этди: кўрпага ўранди. Саҳарда ҳарорати ошди, ота-онаси билан хотинининг номларини атаб, алаҳсирай бошлади.

У ўзининг шиддатли феълига хос шиддатли оғрир ва тез соғаяр эди. Унинг касалидан Татьяна Сергеевна ташвишга тушди. Бундан тўрт кун бурун хотини ва сафдоши билан мехмон бўлиб келган Эдуард Михайлович Евсеев аввал таажжубланди, кейин очикдан-очиқ қолди:

— Мен Сизга айтсам, Татьяна Сергеевна, унга жинам урмайди, — деди у ўзига қос ингичка овозда сичқондай чийиллаб, — Мен Сизга айтсам, қоровойларнинг жони қаттиқ бўлади.

— Бўлди, бас, Эдик, — Анна Сергеевна эрини бўлди. У хотинидан тили қисик одамдай кўрқарди, жим қолди.

— Кечирасиз-у, Эдуард Михайлович, одам ўз оғзига мунча эрк беравермайди. — Анна Сергеевна емакхонага чиқиб кетгач, Татьяна Сергеевна унга ер тагидан ўқрайиб қаради. — Қоровойми, оқвойми, худонинг бандаси. Кек сақлаш гуноҳ ҳисобланади, — у ўтган тунда Эдуард Михайлович билан Бўронбек ўртасида бўлиб ўтган баҳсга ишора этди.

Буни Эдуард Михайлович дарҳол тушунди. Унинг хамирранг, ажинсиз юзи шолгом тўсига кирди, илон тилидай ингичка мўйлови диккайди, қовоқлари учиб, лаблари пирпирай бошлади:

— Ўзлари мунча қоровойнинг тарафларини олиб қолдилар-а? — деди таҳқиромуз иршайиб. — Ҳар қалай эрларининг уругларида-а?

— Синглимнинг эри бўлмаганингизда-ку, Сизга нима дейшимни билардим-а, Эдуард Михайлович, — Татьяна Сергеевна газабини ичига ютди. — Фақат, эримга тил теккизманг, у гўрида тинч ётсин.

— Ўша, қора, кофир, калтафаҳм эрлари шунчалар азими-ди-а? — Эдуард Михайлович атайлаб кўзойнагини тузатиб, захарли илжайди.

— Сиз!.. Сиз!.. — Татьяна Сергеевна бўздай оқариб кетиб, гапиролмай қолди. — Сиз... Сиз эримнинг тирноғигаям арзимайсиз!

— Мен Сизга айтсам, Татьяна Сергеевна, Сиз сотқинсиз! — У ичидан зил кетса ҳам сир бермай, хотиржамлик билан наштарини санчди. — Акс ҳолда ирқи, дини бошқа қимсага эрга тегмасдингиз; русга хиёнат этиб, рус қонини бузмасдингиз!

— Русга тил теккизманг, Эдуард Михайлович, — Татьяна Сергеевна ўзини мардона тутди. — Мен русни Сиздан ортиқ севаман! Сизники тилингизда.... Дилингиз қозон куясидай қора. Сиз русдан кўра, ўзингизни кўп ўйлайсиз. Бўлмаса: «Осиёликни қириб, генерал бўламан; бойлик орттираман!» деб мақтанмасдингиз?!

— Мақтанганда нима?! Пишириб ейсизми? Мен Сизга айтсам, мен писмиқ одам эмасман, мен юрагимдагини айттим. Ўз вақтида Петр I ҳам: «Шарқ билан алоқада қайсақ ерлари калит, дарвоза ҳисобланади, — деган, — шунинг учун кўп миллион сўмлар сарфланса ҳам қайсақни бўйсундириш ё бўлмаса ў ерда Россия таъсирини ўрнатиш зарур», — деган. Тушиндингизми, энди, Татьяна Сергеевна.

— Мен-ку тушундим-а, Эдуард Михайлович, аммо ўзингиз тушинмабсиз. Бундан «Осиёликни қириш» деган фикр келиб чиқмайди-ку.

— Мен Сизга айтсам, менга ақл ўргатишга ожизлик қиласиз.

— Хафа бўлманг-у, Эдуард Михайлович, — дея эътироз билдирди майор Степанов, — назаримда, Татьяна Сергеевнанинг гапи жўяли. Ҳар ҳолда Туркистонга мунча тиш қайрашингиз, адолатдан эмас. Ҳар қалай улар бизга ёмонлик қилганмас. Биз маданиятли халқмиз, кўп ишларни тинч йўл билан амалга оширсак бўлади.

— «Ёмонлик қилганмас»миш-а?! Сиз ўзи шарқшуносиз, Виктор Борисович? Мен Сизга айтсам, қасоскор дунё бу. Уч аср жабр-зулм қилган бу ярим ёввойи Осиё бизга. Буни Сиз била туриб, билмасликка оласиз-а, Виктор Борисович? Энди навбат бизга келди! Қон қустирамиз туркларни! Энди улуг рус даври бошланади!

— Сиз Чингизхонга шама қиялсиз чоғи? Тўғри, Чингизхон турк наслидан, мўгул ҳам туркдан келиб чиққан. Бирок, Эдуард Михайлович, Чингизхон Туркистониям оёқ ости қилган-ку. Шундай экан, «Қон қустирамиз!» дейишингиз, инсофданмас, дўстим.

— Мен Сизга айтсам, Виктор Борисович, Сиз шарқшуносмисиз, ўзи? Мен Сизга айтсам, Чингиз, Жўжи, Батуларнинг қўшини асосан бу ярим ёввойи турклардан бўлган-ку.

— «Ярим ёввойилар?..» Ахир, инсоф билан айтганда, бу гапингиз Туркистонга нисбатан тухмат, дўстим. Сиз билан танишганимга хали бир ойам бўлмади. Аммо мени турк тили бўйича мутахассис эканимни биласиз, ва демак, менга ишонасиз, — Майор Степанов тиниқ мовий кўзига тушган тилла ранг сочини қулоғи орқасига оҳистагина суриб қўйди, — Туркистон халқи ҳам қадим маданиятга эга халқ. Уни тарихда ўзига яраша ўрни бор. Ал Хоразмий Алгебра билан Алгоритмнинг отаси ҳисобланади, бу фанлар унинг номи билан боғлиқ. Беруний дунёда биринчи бўлиб, ер шари глобусини яратган, Колумбдан кўп асрлар бурун узоқ океанлар ортида қуруқлик борлигини фараз этган, аниқроғи, ҳозирги, Американи кашф этган. У оламнинг тортишиш қонунини назарий аниқлаган, Ньютондан тўрт юз йил олдин аниқлаган. Ибн Синони табиб сифатида дунё биледи. Улугбек Самарқандда ҳисоблаш марказини яратган, тенгсиз расадхона қурган. Коперник, Кеpler, Брагелардан кўп йиллар олдин «Юлдузлар жадвали» асарини ёзиб тугатган. Навоийнинг назми, Бехзоднинг тас-

вирий санъат асарлари ҳам жаҳонга маълум. Хуллас, дўстим, Эдуард Михайлович, Туркистондан ҳам кўп улуг кишилар чиққан, бу Сизнинг «ярим ёввойилар» деган фикрингизни рад этади. Туркистонлик Темур 1402 йилда Анқарада ўзи билан туғишган. яъни дини, миллати, тили бир қариндоши — Боязидни тормор этиб, Оврупани Турк истеълосидан сақлаб қолган. Ҳатто бизга ҳам улуг хизмат этган, яъни Темур 1395 йилда Терак дарёси бўйида буюк Русга не-не жабр-зулмлар ўтказган Олтин Ўрда хони Тўхтамишни енгади, хонлик маркази Саройни, яъни ҳозирги Астрахани, Азов, Қирим қалъаларини вайрон этади.

— Мен Сизга айтсам, Виктор Борисович, бу алмисокдан қолган гаплар. Ҳозир Туркистон ботқоққа ботиб ётибди. Мен сизга айтсам, энди Шарқ бизга сажда қилади! Сажда қилдирамай!

Евсеевнинг кўзи совуқ ёна бошлади. Бундан Виктор Борисовичнинг эти жимирлаб кетди. Сўнг ўзини босиб олиб, Карл Маркснинг қуйидаги фикрини айтди:

— «Бошқа халқни асоратга солувчи халқ ўзига кишан ясайди».

— Менга Виктор Борисович, иккинчи марта салтанатга қарши турган кишининг фикрини айта кўрманг. Акс ҳолда!.. — У гапини тугатмай, хунук илжайди.

«Бундай кишидан эҳтиёт бўлмоқ керак», — деб ўйлади шарқшунос. Татьяна Сергеевна меҳмонни ноқулай аҳволга тушганини кўриб, Евсеевга ўқрайиб қаради ва:

— Ўз миллатини севган киши ўзга миллатни ерга урмайди, — деди муздай совуқ оҳангда, — бўлмаса ўз миллатиниям камситган бўлади.

— Мен Сизга айтсам, айниб қолибсиз, Татьяна Сергеевна, алақандай осийлик эшакларга бизни тенглаштиряпсиз.

— Ўтган кунни Сиз ўзимизнинг Петро деган мужикни чўчкага тенглаштирдигиз, шекилли, Эдуард Михайлович.

— Мен Сизга айтсам, ойлаб, йиллаб чўмилиш нималагини билмайдиган мужикни тагин нимага тенглаштирай?

— Бу саволингизга Бўронбек: «Сиз мужикнинг қора қўли туфайли оксиз», деб жавоб берган эди чамаси.

— Мен Сизга айтсам, унинг ўзи нимаю гапи нима бўларди?! У бир чаласавод осийлик-да!

Тагин баҳсга майор Степанов аралашди:

— Добролюбов: «Инсониятга муҳаббат билан қарашнинг хусусий кўриниши сифатидаги ҳақиқий ватанпарварлик, айрим халқларга адоват билан қарашнинг душманидир», — деган дўстим. Сиз бўлсангиз...

— Нима мен бўлсам?! — Унинг гапини бўлиб қичқирди Евсеев, — мен ўзимга ҳалол одамман. Тупурдим, Долролюбовингизга!

— Ҳалол одам ўзидан бошқани ерга урмайди, Эдуард Михайлович, — деди унга жавобан Татьяна Сергеевна, — бундай киши ҳеч қачон юқори поғонага кўтарилмайди, аксинча унинг ўзи бошқанинг таҳқирига йўлиқади.

— Файласуф бўлмайсан, хоним, энди шу миянгиз билан яшаб ўтасиз.

— Э. қўйинг, Эдуард Михайлович, сизга гал уқтиргандан кўра тўнгизга қўшиқ ўргатмоқ осон.

— Нима-нима?!— Евсеев ўрнидан туриб кетиб, дераза раҳига зарб билан мушт урди.— нима дединг... нэ?!

— Ўзингизни тутинг, Эдуард Михайлович.— Степанов ҳам ўрнидан санчиб туриб, ўртага қўндалайг бўлди.— ўзингизни тутинг. Ҳар қалай, биз ҳарбий кишилармиз, босиқроқ бўлганимиз маъқул. Кейин, умуман, дўстим, бўлар-бўлмаста бировларни камситиш, маданиятли кишиниш иши эмас. Яна бир ҳақ гапни айтганда, майда миллатчилик қилишимиз ҳам ярамайди. Ҳар бир халқнинг ўзига яраша гурури бор, бунга зинҳорлой чапламаслигимиз керак. акс қолда ўзимиз ҳам хурматсизланиб қоламиз. Ҳали сиз «Туркистон ботқоққа ботиб ётибди», дедингиз? Бу гаингизга қўшиламан, дўстим. Лекин уни сиз айтгандай: «Қон қустириб» эмас, иложки борича тинч йўл билан ботқоқдан чиқариб олишга кўмаклашишимиз керак. Шундагина давлатимиз шаънига доғ туширмаймиз, тарих лаънатига қолмаймиз. Ахир, биз юксак маданиятга эга халқмиз, улуг халқмиз. Жаҳон олдида шунга яраша иш тутишимиз лозим, иним.

— О, о, қайчалар баландпарвоз гаплар-а? Қанчалар баландпарвоз гаплар!..

— Қачон новушта қиламиз а, худо ёрлақагурлар?— Емакхонадан Анна Сергеевна чиқди.

Баҳс тивди. Татьяна Сергеевна синглиси сари юрди. Эдуард Михайлович унга эрганди. Унинг тўнгиз қулоғидай юшқа, консиз лаблари титрамоқда эди.

Етти кун деганда Бўронбек соғайди. Шундан икки кун бурун Степанов билан Евсеев Туркистонга ичкарилаб бораётган ўз сафдошлари олдига жўнаб кетинган эди. Аслида уларнинг таътиллари тугашига ҳали бироз вақт бор эди...

— Ойдинли кун, азизим Бўронбек!— Ҳар куни тонгда айтадиган гапни такрорлади хонага енгил қадамлар билан кириб келган Анна Сергеевна унга чиройли кўзларини тикиб.

— Раҳмат, Анна!— Бўронбек ўзини аввалгидек яхши ҳис этса ҳам ошшоқ, юмшоқ иссиқ тўнақдан кўзғолгиси келмай, бўроннинг гувуллашини эринчоқлик билан эшитиб ётарди.— Ойдинли кун!

— Ранг-рўйингиз яхши,— Анна ҳар галгидай тўшакнинг бир четига охистагина ўтириб, унинг пешонасига оқ, нозик кафтларини босди.— Ҳа, соғайибсиз. Овозингиз ҳам тиник.

— Сизнинг дори-дармонларингиз шифо берди, Анна Сергеевна.— Сиздан миннатдорман!

— Раҳмат. Аммо ҳаваскор табибнинг қўлидан нима ҳам келарди дейсиз, азизим.

— Меҳр табибдан кучли бўларкан, Анна!— Бўронбек бу куй-

дирмажон, кўнғироқдай овози билан гўзал ҳаракатлари ҳар қандай эркакининг ҳам ҳиссиётларини қўзғатувчи, мовий кўзлари алланималарини қўмсаб, нозик ишва билан боқувчи жувонга беихтиёр тикилиб қолди:

«У нимаси биландир Райҳонга ўхшаб кетади. — Кўнглидан кечирди Бўронбек. — Нигоҳимикан ё қадди-қоматимикан? Шўрлик, тирноққа зор-да!..»

— Ўйланиб қолдингиз? — Анна қўзғолишга тушди.

— Яна бироз ўтиринг, — Бўронбек унинг сўлим билагидан ушлаганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Икки жуфт кўз жазиллаб тўқнашишди. Анна Сергеевна аёллик ҳаёси устун келибми, қўлини оҳиста бўшатиб, ўрнидан турди:

— Чиқарсиз, Бўронбек, бирга нонушта қиламиз, — Анна Сергеевна Бўронбекнинг жасорат билан йўғрилган кўркам, чайир юзқўзидан ўтли нигоҳини аста узиб, газақўт гулли кўйлагининг узун этакларини судраб, ортига бурилди. Унинг икки ёққа ажралган таранг, катта орқасига Бўронбекнинг беихтиёр кўзи тушди.

Рости, хотинлар масаласида Бўронбекни отаси — Раҳмат полвондек деб бўлмасди. У ёш, гўзал аёлларни ҳуш қўрарди. Бироқ ўз ҳис-туйғуларини жиловлай билар, пайт келганда эса уларни мўл-кўл соча олар эди. Бўронбек Райҳонга уйланишдан олдин ҳам Тошкентда қизлар билан юрган эди. Аммо Райҳоннинг васлига етгач, «Энди ҳеч ким билан юрмайман», деб кўнглидан ўтказган эди. Бироқ, ҳозир, ҳали сўлишга юз тутмаган, аксинча, тоғ гулидай яшнаб турган бу жувонни кўрганда, юраги алланечук ўйнаб, ўзини туюлмаб қолганига таажжубланди: У: «Дунёда илк марта кўрган нарсанг сирли ҳам қизиқ туюлса не ажаб?» деб ўйлаб, ўзига тасалли берди. Аммо ўзини-ўзи алдаётганини ҳис этиб турарди. Бўронбекнинг кучли жисми аёл баданини, унинг қайноқ сийналарини ширин сўзларини соғиниб қолган эдики, бунини у тан олгиси келмас эди.

«Аннанинг ҳуснидан довдираб қолдим шекилли, — Бўронбек одатига кўра муздек сувга ювиниб, артинаркан, хаёлидан кечирди, — ахир гўзаллик олдида ҳамма ҳам бош эгади-да. Хон ҳам, девона ҳам, улуғ-разиллар ҳам гўзаллик қаршисида тиз чўкадилар. Қўй, Бўронбек, сен ўзингга баҳона қидирма, сен Аёлни соғингансан!»

Нонуштадан сўнг опа-сингил Бўронбекни карта ўйнамоққа қисташди. У бу таклифни кечқурунга қолдирди. Негадир ўзи бугун туякаш билан шаҳар айланишни истаб қолган эди. Аммо Холбек саҳарда чўлга — қозоқ ошноларини кўргали ҳам туяларидан хабар олгани кетган экан.

Бўронбек одамларнинг кўзига ташланавермаслик учун Оврўпача кийиниб, ўзининг қадрдон дўсти — Юрий Федорович Корякиннинг иш жойига борди. Корякин оддий темирчи бўлса ҳам, ўқимишли, меҳр-оқибатли киши эди. Бўронбек алаҳсираб ётган-

да. уни кўргани икки марта келиб, кетган эди. Бу тўғри сўз одами Татъяна Сергеевна ҳам хуш кўрарди.

— Салом, Юрий Федорович!

Корякин ўзининг азамат гавдаси-ю, серпай қўлига мос катта болға билан учи чўғ темирни тақ-туқ уриб, аллақандай шаклга солмоқда эди. Бўронбекнинг товушини эпитиб тўхтади.

— Салом, салом!— У қўлларини этагига алли-балли артиб, ўнг қўли билан Бўронбекнинг қўлини сиқди, чап қўлини елкасига қўйди, — қалайсан, қадрдоним, соғайиб кетдингми?

— Отдекман, отахон, шаҳар айлангани чикувдим. Йўл-йўлаккай Сизга мана буни бериб ўтай деган ниятда...— У гапини тугатмай, майиз, асал, ёнгоқ, қовунқоқи, мағиз ва нон солинган халтани тўрт бурчак темир устига қўйди.

— Раҳмат, қадрдоним, раҳмат. Фақат бекор ташвиш қилиб-санда.

— Ташвиши борми, отахон, кўнглим тусади-да.

— Раҳмат, — Юрий Федоровичнинг юзи билан ним кўк кўзида минватдорчилик ҳисси балқиди. — раҳмат. Бугун бозор шекилли, бирга тушлик қилиб, кейин айланамиз, розимисан?

— Розиман, отахон.

Корякин тагин бироз ишлагач, Бўронбекни уйига бошлади. Унинг ёлғиз ўзи бир мўъжаз кулбада турарди. Етти йил бурун хотини силдан кетган эди. Икки қизи ҳам турмушга чиққан, ўғли эса уйланган эди. Маша билан Нина отасидан хабар олиб турар, Николай эса Киевда ишар, уйлангандан бери ҳали келолмаган эди. Корякинининг ўзи олтмиш ёшларга бориб қолган бўлса ҳам, ҳали тетик, соғлом эди. У меъёрини билиб ичар, чекар, аммо бўш вақтларини деярли китоб билан ўтказарди.

Икки дўст торгина хужрада тушлик қилишди. Корякин кийингунча, Бўронбек тоқчалардаги қат-қат китобларни кўздан кечириб чиқди.

«Китобдан бошқа ҳеч нарсаи йўқ, отахоннинг» — деб кўнглидан ўтказди Бўронбек.

— Қадрдоним, халтанга «Современник» журналининг ўзимга ёққан сонлари билан бирга бир тахлам газета солиб қўйдим, — деб қичқирди қўшни хонадан Юрий Федорович ва ҳаял ўтмай ўзи пайдо бўлди. — ма, вақт топганинда ўқийсан.

— Раҳмат, отахон.

Улар шаҳарнинг қор босган, тор, совуқ, тунд кўчаларида узоқ тентиб юрдилар. Ҳар қадама ёғоч кулбалар, жулдурвоқи болалар, тиламчи-ю, маст-аластлар учрар, бундан икки дўстнинг бағри хун бўлиб, жуда ночорларига хайри-эҳсон кўрсатар эди.

Ногоҳ Бўронбекнинг эътиборини бир ғариб аёл тортди. У йўлнинг шундай четида, ёғоч кулба тагида, қор устида уч гўдагини пинжигга олганича, дилдираб ўтирар, алланималарни пичирлаб, ўтган-қайтганларга қўлини чўзар эди. Аёлнинг ҳам, болаларнинг ҳам уст-бошлари тўкилиб тамом бўлган, ўзлари эса қоқ суяк бўлиб қолган эди. Бу аянчли ҳол Бўронбекни ларзага солди, кўзига ёш қалқиб чиқиб, юзига юмалади. У чўнтагидаги бор рус пулини чиқариб, аёлга берди:

— Манг, она!

Корякин огир, жуда огир «ух» тортди. Сўнг:

— Ҳамманьям бошини силаш кўлимиздан келмайди-да, Бўронбек, кадрдоним. — деди чуқур алам билан, — Россия оч, яланғоч. Крепостной ҳуқуқ¹ни бекор этиш керак! Халқ ҳукуматдан норози! Унинг зулмига узок чидаш мумкин эмас! Бояги газета-журналларда шуларга имо-ишоралар бор, уларни ўқиб, ўзинг мағзини чақиб оларсан.

Бўронбек бошини эгиб, кўтарди. Қорда музлаб, мунгайиб ўтирган аёл билан гўдаклар унинг қалбини шунчалик вайрон этган эдики, шу тобда кўнглига бошқа нарса сизмас эди. Корякин ҳам жим бўлиб қолди. Устини қалин муз қоплаган Эртўш дарёсига етганда, кўзлари қорга ағнаб, туролмаётган маст кишига тушди. Бўронбек унинг қўлтиғидан тутиб, кўтариб, тургазиб қўйди. Корякин:

— Шунчаям ичасанми, огайни? — деб койинди.

— И-и-ич-мас-дан ни-и-ма қи-и-лай-а? Тў-ў-йиб ке-т-тим! — У кўлини жонсиз силтаб, олдинга чалкаш-чулкаш юриб кетди. Бўронбек билан Корякин изига қайтишди. Корякин ўзича мастнинг гапини такорлади:

«Ичмасдан нима қилай-а? Тўйиб кетдим!»

Бу гап Бўронбекка ҳам таъсир этди. «Ҳа, буларнинг ахволи ночор! — деди ичида, — бироқ барибир буларнинг мактаб-маорифи яхши, — у ўтган гал келганда Корякин билан бирга шаҳар марказидаги мактабга борганини, ўқувчи-ўқитувчилар билан гаплашганини эслади, — асосан аниқ фанлар билан дунёвий илмлар ўргатади. Таълим-тарбия бериш усули ҳам бизникидан яхши: динга садоқатдан кўра ўз миллати билан Ватанига садоқатни кўпроқ ўргатади. Нашриётлари бор, китоблар босишаётир. Саноати тез ўсаётир. Газета-журналлар чиқаришаётир. Биз бунини орзу қилишимиз мумкин. Газета-журнал чиқаришни ўрисдан ўргансак, ўриснинг саноатидан, илму фанидан, ҳарбий кучидан... намуна олсак бўлмайдами? Бўлади. Аммо бизнинг фожеамиз шундаки, биз ўзимиздан бошқани тан олмаймизда. «Биз дунёда энг кучли халқимиз, динимиз кучли, имонимиз кучли», деб мақтанишдан нарига ўтмаймиз. Биз қуриб бораётган дарахтга ўхшаймиз. Шохларимиз синиб ётибди, илдизимизни қурт-қумурсқалар кемираётир».

Чана-арава товуши Бўронбекнинг хаёлини бузди. Уни бир қора от тортиб кетаяпти. Чана-аравада ояти киши юзма-юз ўтирибди. Ўртада тобут турибди. Йўловчилар тобутга гамгин-гамгин қараб қўйишмоқда.

¹ Крепостной ҳуқуқ — Феодал деҳқон, ишчи, уй хизматчилари устидан мутлақо ҳукмрон деган фикрни билдиради. Деҳқон, ишчи, уй хизматчилари ўз хўжайинларидан бесўроқ бирор иш қилишлари, мол-ҳолларини сотишлари, мол-ҳол сотиб олишлари, бошқа ерларга кўчиб кетишлари, рухсатсиз уйланишлари ҳуқуқидан маҳрум этилган. Феодал ўзи истаган пайтда деҳқон, ишчи, уй хизматчиларини сотади, уради, қамайди, аскарликка беради, сургун қилади.

« — Ҳамманинг бошида бор-да, ўлим». — деди куйиниб Бўронбек.

Чапа-арава ўнг томондаги кўчага бурилиб, тўйиб бўлди. Ўйловчилар тагин ўз йўлларида тўхтамай давом этдилар. Бўронбек ён-атрофига қараб бораверди. Чап томонда бир киши қийшайиб-роқ қолган томини кураб, бозор тарафдан кимдир чўчка хайдаб келар. Ўнг ёқда, похол томли кулба олдида уч-тўрт кампир навбатма-навбат қудукдан сув тортар эди.

« — Ҳамма ўз таъвиши билан овора, — деб ўйлади Бўронбек. — бировга ёмонлик қилишни булар ўйлашмаётир ҳам... Булар оддий кишилар. Булар урушни истамайдилар. Ҳамма бало ҳукмдорлардан чиқади. Эҳ, лаънатидлар! Юрий Федорович: «Халк ҳукуматдан порози!» деб бекорга айтмади. Бу ерда Оқ подшога қарши қандайдир яширин кураш кетаётир. Бизда-чи? Биз мудраб ётибмиз!»

Еруғлик ўрнини қоронғулик эгаллаётганда, икки дўст Татьяна Сергееваларшиқига келинди. Бўронбек палов тайёрлади. Емакхонага ҳамма жамул-жам бўлди. Оқсоч қиз дастурхонга икки чинни лаганда ош келтирди. Катталар оз-оздан ичдилар. Бу — Аннанинг рангшар чехрасига қон югуртирди, кўзларини суздирди, гўзаллаштирди. Ҳар замон ҳар замонда Бўронбек унга қарар ва ҳар гал исчундир унинг кизғиш, ҳарир кўйлагининг очик ёқасини хиёл ёриб чиққан сийналарига кўзи тушиб қолар эди.

Тўғриси, биринчи кулар у Аннага эътибор ҳам бермади. Анна ҳам уни менсимай юрди. Ҳамма гап Бўронбек шамоллагандан сўнг бошланди. Анна опасининг илтимосига кўра икки-уч марта уни кўргани, дори-дармон билан даволагани кираб, шундай кезларда истаса-истамаса унга гап қотар ва бу ҳол қуюқ суҳбатларга туртки бўлар эди. Аста-секин у Бўронбекнинг ақлий, руҳий, жисмоний кучли эканлигига ишонч ҳосил қилди ва унга моҳир боғлаганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Татьяна Сергеевна бир карта ўйинига қатнашди, холос. Кутилмаганда асал, майиз ҳамда Туркистон матоларини харид этишга савдогарлар келдилар. Булар ичида қумиқ, бошқирд, татар, кўкўғизлар (гагауэлар) бор эди. Айримлари рус тилини деярли билмасдилар. Татьяна Сергеевна Бўронбекни ёрдамга чақирди: «Таржимонлик қилсангиз, қийналиб қолдим», деди. Бундан Анна Сергеевна ҳайрон бўлди ва онаси билан Бўронбек чиқиб кетишгач, Корякиндан сўради:

— Юрий Федорович, булар бошқа-бошқа халқлар-у, бир-бирларини қандай тушунадилар?

— Сиз билан мен украин, славак, белорус тилларини қандай тушинсак, булар ҳам бир-бирларини шундай тушунадилар. Булар қадимда бир халқ бўлган. Хитойлар қирғинлар деворини шулардан сақлашни учун қурганлар. Урушлар, қирғинлар натижасида улар дунёнинг турли томонларига тарқаб кетинган. Буни менга Чўқон Валихонов айтувди.

— Чўқон Валихонов?

— Ҳа, шундай, Анна Сергеевна. Бу турк қайсағи ўғлим билан бирга Санкт-Петербургда ўқиган. Бизникида қўноқ ҳам бўлган. Билимдон йигит. Ўзи хон ўғли. Ҳа, майли, Анна Сергеевна, мен уйга кетдим. Хайр. Хайр-аҳсошимни Татьяна Сергеевна билан Бўронбекка ҳам айтиб қўйинг.

— Ҳўн. Юрий Федорович, хўн. Хайрли тун.

Ўн-ўн беш дақиқалардан сўнг Бўронбек келди. Корякинни кетиб қолгани учун афсусланди. Анна Сергеевна уни қайта карта ўйнашга таклиф этди. Бўронбек жон-дили билан рози бўлди. Татьяна Сергеевна савдогарлар билан овора бўлиб, Аннанинг ним ёруғ, серхашам ҳужрасига қайта киролмади.

— Туз!..— дея Анна Бўронбекнинг қўлини босди. Қайноқ кафтдан йигитнинг бадани ғалати жимирлади. У ўйлаб ўтирмай, Аннани енгил кўтариб, қайноқ бағрига олди ва ўтли лабларидан антикиб ўна кетди. Жувон оппоқ, нафис қўллари билан йигитнинг чайир бўйнига чирмашди. Ўзи билибми, билмайми, Бўронбек уни кўтарганича хона тўридаги тўшак сари юрди. Анна:

— Қўйиворинг!.. Қўйиворинг ахир!..— дея гўзал оёқлари билан қўлларини силкитиб ялинар эди.

— Керакмас!.. Керакмас!.. Керакмас!..— Аннанинг лола лаблари мислсиз бир истак оғушида очилиб, юмилар, жоду кўзлари худди шундай хоҳишда ўртаниб ёнар, ўтли қўллари йигитни ўзига жазиллатиб тортар эди.

— Керакмас!.. Оҳ, керакмас!.. О... О... Оҳ-эй!!!

Тун чекунгунча улар яхлит вужудга айландилар.

Ўша куни Бўронбек Райҳонга илк бор хиёнат этганидан эзилиб юрди. Жувонда ҳам шундай кечинма юз берди. Бироқ қоронги тушиши билан ҳар иккови ҳам бир-бирини кўмсаб қолдилар.

Бу хол баҳор ўрталаригача чўзилди. Анна Сергеевнанинг бўйида бўлди. Энди у ўзини жуда бахтли ҳис этарди. Бундан Бўронбек ҳам севинар, ҳам бегона юртларда зурриёти қолаётганидан қайгурарди. Энди у:

«Одам йўлдан бир адашмасин экан, кейини тўғри йўлга тушиб олиши қийин бўларкан», деб ўйларди.

Татьяна Сергеевна ўйлай-ўйлай охири, Каттабоққа боришга жазм этди. Уй-жой, ошиқча анжом, мол-қолларини сотди.

Анна Сергеевна йиглай-йиглай Санкт-Петербургда жўнаб кетди.

Карвон Туркистонга йўлга тушди. Табиийки, бундан ёш бўлганликлари учун Алишер, Азаматлар севишдилар. Татьяна Сергеевнанинг лаблари титраб, кўзлари ёшга тўлди...

Бу оғир жудолик ёшлари эди.

Ҳорғин карвон Каттабоғда кувонч билан кутиб олинди. Одамлар Бўронбек баҳона «Ўрисни кўрамиз», деб келишар, кетишларида: «Ўрис ҳам ўзимиздай одам экан, фақат малла, тили бошқа экан», деб айтишарди.

Татьяна Сергеевнага ҳам бу ёт ўлканнинг ўзгача манзаралари, содда, бир қадар кўпол одамлари, галати урф-одатлари... эртақлардагидек сирли, ҳатто кўрқинчли ҳам ёқимли туюларди. Ойилари каби Алишер, Азаматлар ҳам бошида кўза кўтариб кетаётган жувонни ё эшакка хала босиб бораётган болани ёхуд тандирдан нон узаётган аёлни кўриб ажабланардилар:

— Тушга ўхшайди бу ерлар!..

Омскдан келганда Хуморхоним билан Раънони ўйлаб, уч-тўрт кунгача Уйғоқбекнинг ўлимини яшириб юрдилар:

— «Савдо иши билан қолди, тез орада етиб келади».

Бироқ Хуморхоним: «Лабим тортаётир», «Қовғим учаётир», «Кўнглим гаш, чироқ ёқса ёрмайди», дея кўз ёши қилавериш, ўглини эзиб юборди. Алҳол Бўронбек бевақт ўлим сабабини айтди.

Хуморхоним билан Раъно қоп-қорайиб кетишди. Уйни мотам булути чулғади. Ҳамма кўк кийди. Раҳмат полвон қайғусини ташига чиқармади.

Элга эшиттирув қилишди.

Бўронбек Татьяна Сергеевна оиласига ўз уйининг учта хонасини ажратиш берди. Райҳон норози бўлса ҳам эридан ўтолмади. Бироқ, буни ички бир туйғу билан сезган Бўронбек оғринди:

— Бу дунёда одамнинг кўнглини олишдан азиз нарса йўқ, Райҳон, — деди, — қолгани тошлади.

— Уэр, бегим, — Райҳон уялиб, қизариб эрининг кўксига юзини бекитди. Бўронбек унинг гўзал бўйли сочига лабини босди. Улар бир-бирини қаттиқ соғиниб қолган эдилар, бир-бирига икки томчи сувдай сингиб кетдилар. Буцай онлар адоғида Бўронбек Омскдаги воқеани эслаб, ноқулай аҳволга тушар, эзилар, юзи ловуллаб ёнар, кўзини яширар эди...

Раҳмат полвон табиатан сахий эди. Бу гал фавқулодда хотамтойлик кўрсатди: ўз томорқаларининг учдан бирини — тўққиз ботмонини Татьяна Сергеевнанинг фарзандлари — Раъно, Алишер, Азаматларга совға этди ва уларни етарли мол-қол билан таъминлади. Шу билан бирга Татьяна Сергеевналар учун эшик-деразалари Оққоя учидаги бир туш муқаддас қатрангига қараган уй-жой қурилишига ҳам бошчилик қилди. Албатта бул иш эски одат бўйича Каттабоғ аҳли кўмағида битди.

Фақат янги уйга кўчиб ўтиришларидан олдин ҳали бегона жой, бегона одам, бегона урф-одатларга кўникишга улгурмаган Татьяна Сергеевнани кексалар қўярда-қўймай мусулмон динига қабул этишди ва унга ўзбекча уст-бош кийдиришди. Лекин шўрлик хотин ҳеч кимга, ҳатто фарзандларига ҳам сездирмай, ҳар кун тунда ўз хужраси бурчагига яшириб қўйган бутга чўқинар эди.

Татьяна Сергеевнани кўчириб келгани учунми ёхуд «Уни қийнаманглар, ўз динида қолсин» дегани учунми, Бўронбекни эл: «Бўрон ўрис», деб атай бошлади.

Уйланганларидан бери Бўронбек ҳам, Мирзабек ҳам мадраса-

ларга бормаи кўйишган эди. Каттабоғ кексалари кенгашиб, Жиззах беклиги билан маслаҳатлашган ҳолда Мирзабекни (қорини кўтаролмай қолган қози ўрнига) қози, Бўронбекни (илон чақиб ўлган тоғбеги ўрнига) тоғбеги қилиб тайинладилар. Аста-секин Мирзабекда кибр-ҳаво пайдо бўлди; у семириб, қорин кўйди. Бўронбек озди, ихчамлашди. У тоғдаги ёввойи ҳайвон, парранда, дов-дарахтларни муҳофаза этиш ҳамда кўпайтириш учун жон куйдирарди. Унга Алишер, Азаматлар ёрдам бериб борардилар.

Бўронбек ишга астойдил киришиб кетганидан одамларга кам кўшилар, ҳатто севимли хотини билан ҳам ёзилиб гаплашолмас эди. Тондан кеч, баъзан тунда қайтарди. Райҳон овқатланмай, ухламай, кўзлари тўрт бўлиб, эрини кутар, у келиши билан олди-га пешвоз чиқар, юз-кўлига сув қуяр, сўнг бирга-бирга овқатланишар эди. Райҳон Бўронбекка сира зорланмасди. У яхши, талбирлар онлада тарбия тошганди.

Аммо, йиллар элкени Райҳоннинг сабр-қосасини гина-қудратларга тўлдириб борди. У эри ишдан кеч қайтган бир тунда:
— Бегим, мен назарингиздан қолаётганга ўхшайман,— деганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Бўронбек Алишер, Азаматлар билан бирга тоғда ёнғоқ, иргай, арча, қатранғи, садалар сонини кўпайтиришаётганини, ҳудабехуда ҳайвон, паррандаларни отаётган кимсаларга қарши курашаётганини айтиб, ўзини оқламади. У индамайгина хотинини бағрига олиб, сочини, юзини силади.

— Кечир,— деди,— кечир мени.

Эркалашлардан Райҳоннинг кўнгли бўшаб йиғлади, унсизгина йиғлади. Бунга, қисман, эрга текканига уч йил бўлса-да, ханузгача тугмаётгани ҳам сабаб бўлди.

Фарзандсизлик — аёл кўнглини яримта қилиб кўяркан.

Бора-бора Райҳон қайнона, қайнотаси, эри, ҳатто Орзугул, Қодирбекларнинг сўз ҳаракатларидан ўзича маъно ахтарадиган, қош-қовоқларига қарайдиган одат чиқарди.

Буни Бўронбек сезар, бир кезлари минилмаган саманни ёхуд оҳуни эслатган Райҳони, энди мунгли, муштипар бўлиб қолганидан эзилар, сўнг ногаҳонда, Аннани эслаб... Райҳоннинг кўнглини кўтарар эди:

— Кўп қайгураверма, Райҳон. Турмуш қурганларига ўн-ўн беш йиллар ўтгандан кейин туққанлар бор. Ҳали ёшмиз, фарзанд кўрамай.

— Худо хоҳласа деб айтинг, бегим, худо хоҳласа, деб айтинг.

— Худо хоҳласа, Райҳон, худо хоҳласа!

Бундай онларда Райҳоннинг юз-кўзлари ёнар, қиз пайтларидагидай ялпаб кетар, яна бир мунча вақт ўргатилмаган саманга ёхуд оҳуга ўхшаб юрар эди. Бундан Бўронбек чексиз қувонарди.

Худди шундай кезларда у анчадан бери кирмай кўйган шахсий кутубхонасидан Фозил Хировийнинг «Дехқончилик илми ва экин экиш йўриқлари» деган китобини ахтариб топди. Бўронбек бу китобдан Амир Темур ҳам фойдаланганини билар эди.

У китобни сивчиқлаб ўқиб, ўрганди. Сўнг иложи борича қадимий қондага риш этган, ўз имконият ва жўгрофик шароитларини ҳисобга олган ҳолда уйлари юқорисида боғ яратишга киришди. У сахарлари, кечқуруялари (кундузи тоғда ишларди) қуш хўкиз қўшилган омонда қўйиб-пишиб ер хайдарди. Унга Раҳмат полвон, Қудрат тегирмончи, Холбек ўрис (эндди уни эл Татьяна Сергеевнага уйлангани учун Холбек ўрис, деб атарди), Хумор йигичи, Райҳон, Татьяна Сергеевна, Алишер, Орзугул, Раъно, Азаматлар узлуксиз ёрдам бериб борардилар.

Шубҳасиз, қучли, оқил одамни эл ҳурмат этади. Бироқ, дилининг қоронги бурчагида унга нисбатан кўролмаслик учқуни бўлиши ҳам мумкин. Бўни унинг (ҳурмат этувчи кишининг) ўзи ҳам гоҳ сезиб, гоҳ сезмайди.

Бўронбекнинг янгича боғ яратаётгани қивлоқда ўт олай деб турган гапга сабаб бўлди:

«Ҳожикиз кимга мунча ташвиш қилаётар ўзи?»

«Лайлақнинг юришини қиламан деб, чумчуқнинг пути йиртилибти».

Пичинлар Раҳмат полвоннинг мағрур бошини эгар, Хуморхонимни юм-юм йиглатар, Райҳонни адоий-тамом қилар эди.

Одам ўз оғирлигини ўзи кўтаради. Акс ҳолда ота-онасига ҳам оғирлик қилади. Бўронбек ўз ёғига ўзи қовурилиб, бутун дард-аламини ичига ютиб юрар эди. Аннадан фарзандли бўлганини қайси юз билан элга айта олади?

Бўронбек «Иш кўпайиб кетти» баҳонаси билан тоғда тунаб қоладиган одат чиқарди. Тўғриси, уйга келишга, хотини билан ота-онасининг хазин чехраларини кўришга юраги безилларди. Одамлардан эса ўзини олиб қочарди.

«Элга қўшиллолмай қолдик!..» — дерди ўз-ўзига Бўронбек. — бизни ўйлай-ўйлай энамнинг кўзи хиралашди. Отам асаб касалига чалинди. Э, худо!»

Қудрат тегирмончи, Татьяна Сергеевна, Холбеклар уларнинг қайғу-гамларига юрак-юракларидан шерик эдилар. Бироқ, уларга раҳм-шафқатлар ҳам малол келарди.

Бўронбек меҳмондорчиликка бормаи қўйган эди. «Коса, коса тагида ним коса» гаплардан кўрқарди.

Бу сафар уни ва оиласини Мирза қози (эндди уни ҳамма Мирза қози деб атарди) таклиф этди. Бўронбек «иситмам бор» деган баҳонани қилди.

— Бухоройи шарифдан Шаҳрибонунинг ота-онаси билан қаридошлари келишди, бормасангиз бўлмайди, ҳам кўнгил ёзиб келасиз,— деб у оёқ тираб туриб олди.

Мирза қозини Хуморхоним ноилож қувватлади:

— Борақол ўғлим, қиёматли дўстингникига бормасанг, кимникига борасан.

— Полвон отам билан ўзингиз ҳам таширф буюришни унутманг, эпажон,— деди Мирза қози қувониб.

— Мейли, болам, — Хуморхоним синик жилмайди.

Тун қушлари қичқириб, кўршапалаклар уча бошлаганда, улар Мирза қозиникига бордилар. Хали ёз ҳукм сурса ҳам, ҳаво салқин эди. Эркаклар боғ тўридаги сўрида эмас, меҳмонхонада ўтиришга мажбур бўлдилар. Хотин-халаж Шаҳрибонунинг келинилик ҳужрасини эгаллашди.

Ўтириш давомида эркаклар Оқ подшо аскарлари Тошкентга яқинлашиб қолгани ҳақида суҳбатлашардилар. Аёллар тилла мушчоклар ҳақида суҳбатлашишарди. Ҳовлида эса ўғил-қизлар қийқириб ўйнардилар. Бундан Бўронбекнинг ўксик кўнгли таскин топиш ўрнига яллиғланар эди. Шу паллада Райҳон ҳам ўйлар гирдобига кўмилган эди:

«Э, худо, бошқалардан қаеримиз кам? Биздан кейин турмуш қурганлар ҳам ували-жували бўлиб кетишди. Э, худо!..»

Хонага Мирза қозининг икки яшар ўғилчаси — Шукурбек чинқириб йиғлаб кирди. Унинг уст-боши чанг эди. Афтидан у тошга қоқилиб йиқилган ё акаларидан қалтак еган эди. Онаси уни бағрига босиб, овуттишга тушди:

— Йиғлама, кўзичоғим, йиғлама.

Она эркалашларидан боланинг ўпкаси тўлди. Энди у хўрсиниб йиғлай бошлади.

— Манга бер ўглигинамни, — Шаҳлобону неварасига нисбатан қизи — Шаҳрибонуга раҳми келгандай, Шукурбекни олиб, унинг манглайдан ўчди.

— Қон тортади-да, қудоғўй, — деди Ойгулхоним, — ётсирама-ёттир.

— Ўз энасиданам ётсирайдимиз? — Шаҳлобону болани ўпиб эркалади.

Райҳон билан Хуморхоним ўзлари билмаган ҳолда ер синглаб қолишди.

Шу дафъа меҳмонхона деразасига сигир жунидан ясалган тўп келиб урилди. Ойна синди.

— Ярамаслар! — деб ўрнидан қўзғалди Қудрат тегирмончи.

— Қўйинг, қуда, болалик уй бозорда, — дея унинг тирсагидан тортди Ҳожи Аъло. У Бўронбекнинг фарзандсизлигидан хабарсиз эди. Давра ер тагидан Раҳмат полвон билан Бўронбекка қараб жимиди. Ота-бола гўё ерга сингиб кетинди. Олқинди башара, дукки пешона, сумак бурун Нурҳез (асли оти Нурмат бўлиб, уни эл шундай атарди) жиянини маъноли туртди. Ўнғар полвон қизариб кетди, аммо тоғасига қарамади.

Нурҳезнинг ўзи Туяқаш қишлоғида яшарди. У Ўнғар ўғрига тоға бўлиш билан бирга почча ҳам эди. Унинг Қорасоч исмли опачасидан фарзанд кўрмагач, Нурҳез қариндош-уруғлари билан маслаҳатланган ҳолда Мирзабекнинг Санам деган синглисига уйланди. Озгина вақт ўтмай, ундан қизли бўлди. Асли бу норасида Эргаш ўғридан бўлиб, онасининг қорнида келган эди. Буни эл биларди. Нурҳез ўзини ҳеч нарсадан хабарсиз кишидай тутарди. У баъзан даврада «Худого шукр, қиз бўлсаям фарзандимиз бор, тирноқда зор ўтаётганлар ози?!»

бу одамларни. Бу буни хотинли кишининг бир қизли бўлганини билдириб берган эди.

Нурхез лавони туфайли Бўронбекка кек сақлаб юрарди. Ай-вакка, бу Овчи қишлоғида яшовчи Элбекнинг тўйида яккол соғинди: Элбек элга бир ҳафта кўпқари берди. Улоқда асосий совринларни Бўронбек олди. Шунда Нурхез аламига чиқолмай: «Кучини мегажинига сарфламаганидан кейин бўрдоқига боқилаётган ҳўкиздек кучайиб кетади-да»,— деб Бўронбекни орқаворотдан ўйиб олди.

Бундан Овчи оқсоқоли Саврон ога жуябушга келди:

— Дунёда шундай кимсалар бор,— деди тап тортмай,— улар энг тоза одамларниям булгайдилар. Ё тангрим, шундан лаззат оладими дейман бу маразлар.

— Бор гапни айттим-да, Овчи оқсоқоли.

Нурхез «Овчи оқсоқоли» деган гапни таҳқиромуз бир тарзда айтдиким, бу Саврон огадан кўра унинг бўласи — Тўқсон полвонга огир ботди. Дев келбатли бу йигит қингирликни кўрса газабини ютолмайдиганлар тоифасидан эди:

— Аввал хотинларингга ничинг қилишни ўргансанг жақши бўлармиди, Нур! — Тўқсон полвон «ҳезалак» сўзини айтишдан ўзини тийди,— Ўзи ҳамisha нас одамлар оқти қора, деб кўрсатишга уринадилар.— У Эргаш ўғрига беихтиёр қаради.

У буни сезса ҳам сезмаганга олди; қулоқларигача ўрлаган мўйлови учларини чинчалоқларида бурашда давом этди. Бу кўзи қонталаш барзангининг «Эргаш ўғри» дейилишига сабаб, у мол ўгриси бўлган: зиндонларга тушган, калтак, пичоқлар еган. Бирок, бу йўлдан уни ҳеч ким қайтаролмаган. Фақат ёши олтинини қоралаб, неварали бўлганида, «одати»ни ташлаган. Шунда ҳам «Буқрини гўр тузатади», дегандек, қулай пайт топиб, бировнинг от, эшак, сигирларини пана жойларга кўчириб боғлаб қўяр, қўй-қўзиларини қўшиб олар эди. Эгаси жиғибўйрон бўлиб келганда эса: «Менга шу додланинг ёқади, жигар»,— деб хоҳолаб кулар эди.

Эргаш ўғри аёлларга ўч эди. Шунданми, қишлоқ аҳли уни ўтиришларга қақришавермас эди. У Қудрат тегирмончининг тўнғич қизи — Тошгулга уйланган эди. Тошгулнинг синглиси — Санам опачасини кўргани келиб турар эди. Шу пайтларда у ўзидан ўттиз бир ёш катта бўлган, ҳаммаёғини жун босган, хуник ва дағал одамни ёқтириб қолади. Бунинг эвазига у ҳамманинг нафрат, қарғишига йўлиқади. Бирок буларнинг ҳеч бири, ҳатто опаси — Тошгулнинг оҳ-нолалари ҳам уни аҳдидан қайтаролмайди.

Эргаш ўғри ёши қайтган бир пайтда, дунёда муҳаббат деган куч борлигига ишонади.

Оиласи эл орасида бош кўтариб юролмай қолганда, бунга Мирзабек даво топади: тунда синглисининг оёқ-қўлини боғлаб, Нурхезга бериб юборади.

Мана, ҳозир Нурхез яйраб ўтирибди. Унга Ҳожи Аълонинг гапи қўл келди. Жиянининг ўчини олишга вазият туғилди:

— Тўғри айтдингиз, домла, — Нурҳез Аълога мушук кўзларини тикди. — Боболар: «Болалик уй бозор, боласиз уй мазор», деб бежиз айтмаганлар.

Давра музга айланди. Нурҳез Бўронбекка зимдан қарамоқчи бўлди-ю. юраги бетламади. У ўзини ҳеч нимадан хабарсиз кишидай тутишга уринса ҳам бармоқлари титрамоқда эди.

— Менимча, ичимизда фарзандсиз одам бўлмаса керак, — Нурҳез ўзини гўлликка солганича гапида давом этди, — бизнинг Туятошда Турди, Тошхон деган бадавлат эр-хотин бўлгучи эди. Худо уларни фарзанддан қисган эди. Ёши қайтавергач, Турди шўрлик йиғлаб, дардини менга ёзиб қоларди:

«Қани энди бир тирноқ кўрсак, жигар! Аввал олдин худо уни биздан кўп кўрмасин, мабодо кўп кўрса... шўр тақдиримизга тап берардик, жигар! Ахир, шунда одамлар:

«Турди билан Тошхон фарзанд кўришди?».. деб айтишмас-миди? Шунда мен дунёдан оёгимни ёзиб кўз юмардим! Оҳ, пешонам шўр экан!..» — У манглайига муштлаб йиғларди.

— Бўлди, тоға! — деди титраб Ўнгар ўғри, — оғзим бор деб, ҳар нимани валдирайверасизми?!

Нурҳез жиянига ажабланиш билан бирга хўмрайиб қаради. Даврага тоғдай зил сукунат чўкди. Шундан сўнг гап-гапга қовушмади.

— Дўстим! — деди Мирза қози қузатиш пайтида Бўронбекни бир четга тортиб, — кўнглингизга олсангиз ҳам айтишга мажбурман, зеро дўстлик бурчим мени шунга даъват этади, — ҳаммаёғи тилладан бўлсаям қўйиб юборинг. Ё устига хотин олинг. Одам деган бу дунёга фарзанд орттириш учун, фарзанднинг роҳатини кўриш учун, зурриёт қолдириш учун келади.

— Мирзабек, бас!

Мирза қози насихатини давом эттирмоқчи эди. Бироқ Бўронбекнинг авзойи бўзилганини, ўзини зўр-базўр босиб турганини кўриб, тилини тишлади.

Тун нотинч ўтди. Тонгда чол-камшир ўғлини ўртага олишди:

— Кўзимиз очигида невра кўришни истаймиз, болам, — деб гап бошлади Хуморхоним, — Райҳонойни ёмон демаймиз; у ҳамма ишни эплайди; ҳамма ишни ўзи билиб қилади. Аммо, болам, хотин киши минг пазанда бўлсаям, минг сулув бўлсаям, агар тугмаса, умрни беҳуда ўтказмаган маъқул. Отанг билан ўйлашиб кўриб, сенга, болам, сулув қаллиғ топиб қўйдик. Унинг ўзиям, онасиям сени ёқтиришади... Хотининг билан маслаҳатлаш, тушунтир; икковинг бир ечимга келинглар; бўлмаса ўзларингчи — ўзларинг еб қўясизлар.

Бўронбек гап Раъно ҳақида кетаётганини фаҳмлади. Раъно табиий гўзал бўлиши билан бирга руҳий гўзал ҳам эди. Унга ўз-луқсиз совчи келар; у ҳеч бирига унамас эди. Татьяна Сергеевна қизининг райига қарши боришга ботинмас эди. Бу заковатли қиз онасини қанчалик севмасин, ўзининг эркин феълига зид ишни

ўйла ҳам қилмас эди. Раънога Бўронбекнинг нигоҳи тушиши билан у тандирдан узилган нондай қизарди; дарҳол ўзини четга тортар; бундан Бўронбек: «Тоғамнинг қизи бўлатуриб, нега ўзини олиб қочади?» деб таажжубланар эди.

— Балки, айб ўзимдадир, она, — ўйлай-ўйлай ишончли баҳона топди Бўронбек, — шундоқ экан, тагин бир гулдек қизнинг умрини ҳазон этмоқдан не фойда?

Чол-камбир: «Энди нима бўлди?» дегандай, бир-бирига тикилиб қолишди.

— Янаям ўйлаб кўр, болам, — деди бўшашиб Хуморхоним нонлоғ бир оҳангда, — отанг билан мен бахтли бўлишингни истаймиз.

Бутун гап давомида Раҳмат полвон лом-лим демади. Фақат ўткир кўзлари билан ўғлидаги кечинмаларни кузатиб турди. Лекин у ҳамма гапни Хуморхонимнинг оғзига пишириб солиб кўйгани кўришиб турарди.

Гаплар Райҳоннинг ҳам қулогига етди. У тақдирдан, пешонаси шўрлигидан нолиб йиғлади; эзилиб, куйиб, йиғлади. Алҳол бир тунда, хира шам ёруғида, тўшакда эрига ёрилди:

— Айб менда, бегим... Бошқага уйлансангиз, фарзанд кўрасиз. Энди, мен розиман, уйланинг. Сиз бахтли бўлсангиз, мен бахтли бўламан, бегим. Сизларнинг фарзандларингиз, менинг фарзандларим бўлади. Сизларга умр бўйи чўрилик қиламан, бегим!

Райҳон юм-юм оқаётган кўз ёшларини яшириш учун юзини ёстиққа босди. Бироқ ўпкаси дардга тўлиб кетганидан елкаси тез, қаттиқ кўтарилиб тушарди. Бўронбекнинг кўнгли вайрон бўлиб, кўзларига ҳалқа-ҳалқа ёш қалқиди. Райҳонини, бир кезлари ўргатиб бўлмайдиган саманин эслатган Райҳонини ўзига қаратиб, унинг юз-кўзларидаги ёшни кафтига артди, сочини силади, ўпди, чексиз меҳр билан ўпди. Сўнг:

— Йиғлама, Райҳон, йиғлама, — деди пичирлаб, — сен ўзингни сира хор қилма, аввалгидек мағрур бўл! Меңга сендан бошқа ҳеч ким керакмас!

Эр-хотин анча-анчагача жимгина ётишди. Негадир ҳар икковининг ҳам кўзига уйқу келмас эди.

— Эсимга тушган сайин алам қилади, бегим, — ниҳоят Райҳоннинг дилидаги тилига топди, — Энам билан отамдан ҳафа эмасман. Уларнинг ўринларида бошқа ота-оналар бўлганда ҳам шу гапларни айтишарди. Мен дўстингиздан хафаман, унинг сизга айтган гапи жон-жонимдан ўтиб кетаётти. У тилёғлама одам!

Райҳоннинг хотирасида Бўронбек Сибирга кетган пайтдаги воқеа жонланди: Мирзабек ҳовлида ҳеч ким йўқ вақтни атайлаб топибми, Райҳонга йўлиққан ва унга:

«Қачон келаркан, жўрамиз?.. — деб гап бошлаган эди, — Сиз у билан бахтлимисиз?.. Ишқилиб бахтли бўлинг-да... Мана, мен адашган банда ҳам персийен хотин билан бир амаллаб яшаб юрибман. Худо Каттабоғ сулувини насиб этмаган экан...»

«— Бундай гапларни айтишга уялмайсизми? — деб совуқ жавоб қайтарган эди Райҳон, — Қолаверса, эркаксиз уйга номаҳрамнинг келиши одатимизга ёт».

«— Назаримда дўстнинг уйи — ўз уйингдай гап».

«— Бўлмаса тўғри келиб, тўғри кетинг»,

«— Сиз тескари тушунсангиз не қилай?.. Ахир мен соф кўн-гил одамман; йўл-йўлакай дўстимнинг уйидан бир хабар олиб ўтай, деб келгандим... Хайр!»

Райҳон бу гапларни эрига айтмоқчи бўлди. Лекин Мирза қозининг тоғишидан, ўртада жанжал чиқишидан қўрқиб, тилини тийди.

— Нега уни тилёглама дейсан?— деди Бўронбек мийгида кулиб.

Райҳон дилидагини тўкди:

— Шум одам у, бегим. Тавба деб айтай, у истаган кишига хиёнат этишдан тоймайди. Унинг учун муқаддас нарса йўқ. У дунёдаги энг сулув қизга уйланса ҳам, барибир унга хиёнат этади.

Омекда суюкли хотинига хиёнат этгани бирдан эсига тушди. Терлаб кетди. Беихтиёр кўзини олиб қочди ва анча пайтгача жимиб қолди. Сўнг охири:

— Оширвордингми, дейман, Райҳон,— деди гани-гапига қовушмай. — бошқага билмадим-у, Мирзабек менга ёмонлик қилмайди. Бундан ташқари, мен хотинимга ишонаман!

Райҳон индамай, кўз юмди.

Юлдузлар сўнаётган маҳалда Бўронбек занжирли тоғларнинг энг баланд жойида, қайси бир замонларда табиат қудрати билан яралган Фозилмон кўлига жўнади. У Яшнарбулоққа етмасдан, уч отликқа дуч келди.

Ҳар сафар Бўронбек бегона одамлар билан учрашганда: «Ҳозир бола-чақа ҳақида сўраб қолади», деб ўйлаб юраги безиллар ва шунга илжи борича кишилардан қочар; ўзини ҳам, уларни ҳам ноқулай аҳволга солишни истамас эди. Ҳозир ҳам отлиқларга салом бериб, жадал ўтмоқчи эди, бироқ йўловчилар тўхтадилар.

— Авф этасиз, ўғлим, янглишмасам сиз, биз йўқлаб келаётган йигитга ўхшайсиз?— деб мурожаат қилди қора от устидаги қора соқол киши.

— Эҳтимол?— Бўронбек унга савол назари билан қаради ва уни танигандай бўлди.

«Ёвқочти огага ўхшайди,— деди ичида — бундан ўн беш йил илгари Челакдан қайтаётиб, уникига қўниб ўтгандик. Анча қартайиб қолибти».

— Сиз, Бўронбекмисиз, ўғлим?— деб сўради қорасоқол,— Раҳмат полвонга ўхшаб турибсиз-да.

— Ҳа, шундоқ, Ёвқочти ога,— Бўронбек бегона отларга кишнаб талпинаётган аргумоғининг жилловини тортди.

Ёвқочти оганинг юз-кўзига таажжуб ифодаси ёйилди:

«Мени қаердан танийсан, ўғлим?»— деб сўрамоқчи бўлди-ю, ноқулайлик сезди. Бунинг ўрнига:

— Отангизга тортганга ўхшайсиз,— деди Бўронбекнинг ҳайбатли бўй-басти-ю, ўктам чехрасига тикилиб,— балли, ота ўғли,

омон бўлинг. Чол-кампирларнинг ахволи қандоқ? Теткми? Ўзингизга уйланган кўринасиз: жўжиқлар чопқиллашиб юришиб-тими?

— Шу..кур... ях...ши...и... — Бўронбек дудукланиб жавоб қайтарди.

Ундаги ўзгаришни Ёвқотчи оға бошқача тушунди:

— Чол-кампир соғми ўзи? — дея шошиб сўради.

— Шукр, соғ-саломат, — Бўронбек ўзини бир қадар қўлга олди ва қанчалик аччиқ бўлмасин, яна саволга ўрин қолдирмаслик учун изтироб билан деди. — шу, Ёвқотчи оға, худо бизни фарзанддан қисган.

Ёвқотчи оға «санамай саккиз», деганига пушаймон еди.

— Хафа бўлманг, ўғлим, — деди Ёвқотчи оға ноқулай ахволдан кутилишга интилиб, — ҳали ёшсиз, Тангрининг қарами кенг, кўп жўжиқлар беради!

Бўронбек бундай насиҳатларни кўп эшитгандан, унинг юз-кўзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Фақат:

— Раҳмат, оға, — деди синиқ бир оҳангда, — қани, уйга юринглар, — у отлар билан искашиб, ер тепинаётган уловининг жилловини тортди. Бироқ йўлдан қайтгани учун кўнглига негадир гашик чўкди.

Раҳмат полвон кўноқларни очиқ чеҳра билан қарши олди. Меҳмонхонада улар билан бироз гурунглашгач, сойга энди. Қудрат тегирмончига «кўй сўямиз» деди.

Бўронбек меҳмонлар билан ёлғиз қолди. Ёвқотчи оға гап бошлади:

— Бўронбек, ўғлим, Сиз тоғбеги бўлгандан бери Юлдузли бинойидек ўзгарди.

Унинг гапини ҳамроҳлари Қаршичўлоқ билан Саримсоқ тасдиқлашди:

— Тўғри.

— Тўғри.

Шу пайт Тўрткўзнинг қўйма занжири қаттиқ шақиллаб қолди. Бўронбек «Биров келди-ёв», деб сагчиб турди-да, ташқарига чиқди. Остонада Мирзабек илжайиб турарди. Одатда таниш кишиларга ювош Тўрткўз Мирза қозини кўриши билан не сабабдандир ер титиб, санчирди.

— Шу итни ўзингизга эл қилолмадингиз-да, дўстим, — дея Бўронбек уни ичкарига бошлади.

Мирза қози меҳмонлар билан ҳол-аҳвол сўрашгач, Бўронбекка жавоб қайтарди:

— Шу замонда одам-одамга эл бўлмайди-ю ит эл бўладими азизим?

— Ўртада бурун бўлмаса, у кўз бу кўзни ейди, — Қаршичўлоқ кесатибми ё чинданми, Мирза қозини маъқуллаган бўлди. Қаршичўлоқнинг ўнг оёғи букилмас, қўлтиқтаёқда юрар, лекин соғлардан тез юрар ва ҳаракат қилар эди. Унинг юзи бир қадар тунд, асабий эди. У ҳар бир сўзини мўлжалга уришга уринувчи серзарда, қув ва тадбирли киши эди.

— Шундоқ, Мулла,— деб гапга аралашди Ёвқотчи оғанинг Саримсоқ деган ҳамроҳи. Ингичка сариқ юзини қат-қат ажин босган. озгин, камшиқ, овози чийилдоқ бу киши бир нимадан ҳаяжонланганда кўзлари ўз-ўзидан юмилиб-очилаверар эди.

— Шу кунларда, биз томонда қандайдир чўлоқ қашқир пайдо бўлиб қолди,— яна гап тизгинини Ёвқотчи оға олди,— у бир тўда бўриларга етакчи бўлиб, тоғда ё даштда якка-ёлғиз келаётган кишиларга ташланаётир. Кўрганларнинг айтишича, чўлоқ қашқирнинг ўнг кўзи кўр эмиш, думи, қулоқлари қирқилган эмиш.

Мирза қозининг юзи лов этиб қизарди. У бу ҳолатини яширишга уринди; бир сиқим қора майиз олиб, ей бошлади. Буни Бўронбек сездии ва:

«Анча йил муқаддам Оққоя учидаги муқаддас қатрангига чиқётганимизда, Мирзабек бир бўри боласининг қулоқларини кесувди.— деб кўнглидан ўтказди,— бу, ўша эмасмикан? Ўшанда раҳматли тоғам унга: «Чакки қилибсиз, иним, бўри — ўчакишадиган махлук», деб айтувди.

У Мирза қозига синчковлик билан тиқилди. Бироқ, энди, унинг юз-кўзидаги оний безовталиқ сўнган, ўрнига аввалги хотиржам ҳолат қайтган эди. Ёвқотчи оға эса унга қараган бўйи сўйламоқда эди:

— Ўша чўлоқ қашқирни одамлар «Дўлти бўри», деб аташмоқда. Эшитгандирсизлар, шу ўтган қишда у ўзининг тўдаси билан Жумадан келишадиган ҳамқишлоқларимизга — Ўриш билан Қуролга ташланган. Ўришни от-поти билан еб қўйган. Қуроғаламис шеригини ташлаб қочган.

Ёвқотчи оғадай эл оқсоқоли, обрўли киши унга қараб гапирётганидан Мирзабек севинди ва:

— Атанг, атанг! — деди.

Тунда, зиёфат қизиган маҳалда Ёвқотчи оға Бўронбекнинг қулоғига:

— Ўғлим, бир салқинлаб келмаймизми? — деб шивирлади.

— Мейли, Ёвқотчи оға.

Улар очиқ ҳавога чиқдилар. Бу аснода олам муздек шабада, чакалакзор шовқини, ит ҳуриши, бўри улиши, тун қушларининг қичқиряқлари билан тўлган эди.

— Фақат кўнглингизга олманг, ўғлим,— деди Ёвқотчи оға меҳмонхонадан узоқлашишгач,— мен азиз-авлиёларни зиёрат этишларингизни жуда истардим. Худонинг марҳамати кенг, «Ол қулим!» деб юборса ажаб эмас. Яна келинимизни муллаларга ўқитиб, табибларга қаратсангиз, фойдадан холи бўлмайди.

Бир гапни ҳадеб эшитаверсанг, у ўз таъсир кучини йўқотади. Бундай маслаҳатлар Бўронбекнинг жонига тегиб кетган эди. Бироқ ҳозир Ёвқотчи оғанинг самимийлиги унинг эҳсосини қотирмади.

Улар аллақачонлар Шоҳимардон, Нурота, Подшоота каби жойларни зиёрат этган эдилар. Райҳонни табибларга ҳам кўрсат-

¹ Жума — Ҳозирги Ғаллаорол туманидаги бир қишлоқнинг номи.

ган эди. Муллаларга эса Бўронбекнинг кўнгли йўқ эди. Лекин у «Буни Ёвқочти огага айтишдан не фойда», деб кўнглидан кечирди ва қуруққина жавоб қайтарди:

— Маслаҳатингиз учун раҳмат, ога.

Ёвқочти ога «Бўронбекка оғир ботди», деб ўйлади ва мавзунни ўзгартирди:

— Хабарингиз бор, ўғлим. Оқ подшо Туркистон, Авлиёта, Чимкентларниям эгаллади. Энди Тошкент қолди. Сўнг бизларга қараб юради.

— Ҳамма ерда шу гап, Ёвқочти ога. Бироқ яқинда Амирқул¹ кўшини Чернаев аскарларини Чимкентда. «Жинан» қабристонини олдида ҳолини танг қилган, у Туркистонга чекинган.

— Мен учун бу янги хабар, ўғлим. — деди.

Тўрткўз занжирини шақиллатиб (меҳмонлар билан Мирзабек борлиги учун у занжирланган бўйи турарди) узук-юлуқ гингшиди. Унинг бу гингшишида қандайдир аламли, қандайдир мунгли, қандайдир азобли дард бордек эди. Бўронбек «Бўшатмаганимизга гингшиётир», деб кўнглидан ўтказди.

— Ҳа, энди нима бўлсаям ўз бола-чақаларимизни ўйлашимиз керак, — деди Ёвқочти ога оғир ўйга ботиб, — ҳар қишлоқда кўнгиллилар рўйхатини тузайлик. Ахир, улар бир қора кунимизга яраб қолишар.

Бўронбек: «Ёвқочти ога Каттабоққа шу мақсадда келган», деб ўйлаб, хаёлга толди:

«Халқларнинг дўстлигига нима етсин? Ўрусия билан оғанини бўлсак, фан-маданиятимизда бурилиш бўларди. Аммо, Оқ подшо ҳокимияти бунга имкон берармикан?

Эл ҳам хондан, ҳам Оқ подшодан жабр кўрмасмикан? Йўқ, ўрус халқи бошқа, Оқ подшо бошқа».

— Ёвқочти ога, — деди охири Бўронбек синиқ оҳангда, — гўдаклар фиғонини эшитиб ўлгандан кўра, курашиб ўлган маъқул. Қолаверса, Чернаев Оқ подшонинг руҳсатисиз ўзбошимчалик билан бизга бостириб келаётир.

— Балки, Оқ подшо унга кўзини қисиб қўйгандир.

— Қайдам, буёғи қоронғи.

Осмон қаъридан кетма-кет юлдуз учди. Улар яна бироз гаплашиб, изларига қайтдилар. Суҳбат давом этди. Охири Ёвқочти оғанинг фикри Раҳмат полвон, Қудрат тегирмончи, Мирзабек, Саримсоқ, Қаршичўлоқларга ҳам маъқул тушди.

Алла-паллада ётишди. Тўрткўз ҳамон ўқтин-ўқтин гингшимоқда эди.

Мавжудотлар фарқланаётганда, меҳмонлар қайтдилар. Раҳмат полвон билан Қудрат тегирмончи Музқудуққа — Валихоннинг набира тўйига кетишди. Бўронбек, Алишер, Азаматлар Фозилмон кўлига жўнадилар. Улар ортидан Райхон мунгайиб қараб қолди.

¹ Амирқул — Қўқон хонлиги лашкарбошиси.

Бўронбек кўкраги кенг, тўрт туёғи ва тумшугидан манглайига оқ қолган жойлари қора отда эди. У қаршисидаги қоятошлар узра учиб юрган қузғунларга қараганда олдинда кетарди. Унга изма-из ака-ука боришарди. Алишер оқ аргумоқда, Азамат уч туёғи оқ, қора қашқа уловда эди. Тик қияликлар аро минг бир буралиб осмону фалакка ўрлаган ёлғизоёқ бу йўлда ҳар хил жониворларнинг тезаклари билан бирга онда-сонда от, эшак тақалари ҳам учраб қоларди. Сўқмоқнинг шундай икки томони аллақандай буғдойсимон ёввойи ўсимликлар билан қопланган эди. Гоҳо кутилмаганда йўловчиларнинг оёқлари тагидан — ўт, тош, ораларидан қарғасимон зогча, томоғи сариқ чумчуқ, биғиз тумшуклар пир-пир учиб, осмонга кўтариларди.

— Тоға, қаранг, қаранг-а!.. — деб қолди бир пайт Азамат.

Бўронбек отини тўхтатиб, жияни кўрсатган томонга — ер бағирлаб ётган харсангтошлар орасидаги дўлана тагига қаради: бир ярим қаричча келадиган эчкиэмар билан рақибидан уч марта узун чипор илон олишмоқда. У вишиллаб, тилини биланглатиб, эчкиэмарнинг бошини ўрамоқда. Эчкиэмар рақибининг бўйнидан тишлашда давом этипти. Илон аста-секин думини ёзишга мажбур бўлди. Аммо эчкиэмарнинг ўзи ҳам ҳолсизланиб қолди. Шунданми, у ўзидан сал наридаги исириққа бориб ағанади ва ундан қандайдир куч олиб, тилини чиқариб, вишиллаб, тагин душман сари отилди. Илон ҳам деярли шундай алфозда унга ташланди.

Яна бояғи манзара такрорланди.

Шунда Бўронбек Азаматга:

— Жиян, исириқни юлиб ташла! — деб буюрди.

Азамат отдан сакраб тушиб, топшириқни бажарди. Эчкиэмар исириқ ўсган жойга келиб ағанаб, ўлди.

Бу ҳолдан тоға-жиянлар хайрон бўлдилар. Бўронбек:

— Менимча, эчкиэмар исириқ исидан ўзига қувват олган бўлса керак, — деди, — халқимиз бежиз уни тутатиб, ҳидидан фойдаланиб келмайди.

— Қайдам? — Азамат отга минаётиб, елкасини қисди. Алишер эса:

— Тоға, балки исириқда илоннинг захарига қарши қандайдир модда бордир, — деди.

— Билмадим, жиян.

— Э, тоға, қаранг, қаранг, — Алишер қизғин камчисининг сони билан эчкиэмар ўлган жойга чоғиб келаётган митти-митти эчкиэмарларни тоғасига кўрсатди, — ўлган эчкиэмарнинг болалари бўлса керак-а?..

— Қайдам? — Бўронбекнинг қош-қовоғи уйилди ва: «Худо шундоқ махлуқларни урчитади-ю?» деб ўйлаб, кўнгли гашиланди. — Чу! — У отининг жиловини силтади. Бўронбек ўзини чалғитиш учун этакка қаради: аллақандай тунд ҳам бўғиқ шовуллаётган дара бошида майсаларга кўмилиб сурув ўтламоқда. Чўнон кўринмайди. Аммо қайси бир тош қавагидан унинг хазин овози эшитилади:

Кўрғавларим менинг ёруғ дунёда
Ғамим сени сочингдан ҳам зведо.
Агар ундан қутилмоққа уринса,
Ғамим олиқ: қочолмайман пиёда...

— Тоға, нега доим Раҳим бобо шу қўшиқни айтади? — деб сўради Азамат.

— Дарди бор-да, жиян, — Бўронбек яна қовоғини уйди.

— Қишлоқнинг бир четидаги кулбада, ҳеч кимга қўшилмай яшаганига қараганда, дарди борга ўхшайди? — Алишер тоғасидан аниқ жавоб олмоқчи бўлди.

Бўронбек қуриб, қовжаираб қолган, бироқ ўз илдизларини тарқ этмаган татран, кўварак, ровоч-баргларига маънос тикилганча жавоб қайтарди:

— Э, жигарларим, бу чолнинг дарди оғир, — у бужур тош қавагидан мўралаётган оқ сичқонга бепарво қараб, давом этди, — Раҳим бобо асли хоразмлик. Ўзи таг-туғли оилада униб-ўсган. У Хивада Мадрасада ўқиётганида, вазирнинг қизини олиб қочади. Вазир номусга чиқолмай, ўзига қарашли беш йигитнинг қулоғига алланамаларни пишшиydi... Улар Туркман даштида ошўқ-маъшуқларни қўлга туширишади. Сўнг Раҳимни бичишади-да, орқасига қозиқ қоқиб, қизни олиб кетишади. Унинг жонига бир туркман чўпон аро кирган.

Раҳим соғайгач, бир тунда яширинча маъшуқасиникига боради. Аввал Султонпошша унинг бўйнига осилиб йиғлайди, кейин ўзгариб: «Оға, энди... кетинг...» дейди.

Бўронбек сўқмоқда сочилиб ётган жайра дугларига ўйчан қараб олиб, жиловни эгар қошига олди-да, этиги қўнжига қамчисини тикиб, тагини улади:

— Ўшанда Раҳимнинг оёқ-қўлига кишан уриб, зиндонга ташлаганлар... У ўн беш йил қоронғи, зах ерда ётиб, ёругликка чиққан. Раҳим энди ўттиз еттига кирса ҳам, соч-соқоли оқариб, қадди букилиб, қариб қолган.

Шундан кейин Раҳим Хоразмдан бош олиб кетган. Йўл-йўлакй бировларнинг ишини қилиб, тентираб-тентираб, Каттабобга келиб қолган.

Раҳим бобо қиссасидан йигитлар маҳзун бўлиб қолдилар. Энди сўқмоқда олқар, кийик қумолоқлари, гоҳо шохлари, гоҳо аллақандай жониворларнинг суяклари учрар эди. Ҳар замон-ҳар замонда наstda, дара томонда кўкраги оқ, бўйни йўғон, жуни қалин қўнғир айиқлар кўриниб, йўқолар эди. Қор ҳиди келаётган юксакликда, хўмрайган қоялар узра ғамдан бегона бургутлар сийрак булутларни кесиб қанот қоқардилар. Гоҳо сўқмоқнинг икки четида оқ, сариқ, қизил мевалар солган дўланалар, гоҳо ғарқ пишган ёввойи олмаю, бодомлар, гоҳ арчалар бўй чўзиб турардилар.

Тоға-жиянлар шу алфозда йўл босиб, жонли, жонсиз нарсалар рангини, шаклини, ўзлигини йўқотиб, қора тусга кирган бир маҳалда Фозилмонга етдилар ва қўлнинг шундай юқорисидаги булоқ қошига ўтов тикдилар. Тоғ бошидаги бу ғаройиб текис яйлов-

да уюрлар кўн бўлса керакки, бегона уч отни кўрибми; хидини сезибми ёхуд дунурини эшитибми, ўқтин-ўқтин қишнардилар. Ўнлаб ботмон жойни эгаллаган қорамтир кўлга туман-туман юлдузлар ёғилаётгандек туюларди. Қурбақалар тинмай вақиллашарди. Баъзан узоқ, баъзан яқиндан бўрилар улирдилар.

Йигитлар гулхан ёқдилар. Ўтов олдида қайтариёқлик турган аргумоқларнинг кўланкалари афсонавий йириклашиб кўрина бошлади. Залварли сукунат таъсирими, ҳайтовур, тоға-жиянларнинг дилларида ёғлик аралаш роҳатланиш ҳислари аралаш-қуралаш бўлиб кетди.

Улар тоғ оралари-ю этакларида сирли милтираётган чироқларга тикилиб узоқ ўтирдилар.

— Анави Сенгоп, ундан наридаги Можорум, ҳув анави эса Ўхум, унинг ўнг томондагиси Фориш қишлоқлари бўлади, — Бўронбек ўнг қўлини чўзиб кўрсатди, — гўё бу ерларда замону макон тўхтаб қолгандек туюлади. Гўё вақт ўз ҳукмини ўтказолмагандек бу ерларга.

— Ҳамма нарса ривожланган ҳолда ўз аслини сақлаб қолгани маъқул, тоға.

— Балки гапинг тўғридир, жиян, — Бўронбек ўйланиб қолди. Сўнг зил-замбил қўлини Алишернинг елкасига қўйиб, муддаога кўчди. — Жиян, қўл атрофидаги текисликларга ёнғоқ экамиз. Бу ерда булоқ кўп, сув мўл. Шунга анави қишлоқлардан одамлар йиғиб, уларни маблағ билан таъминлаб, бул ишга жалб этамиз. Бунга Бек рози.

— Маъқул, тоға.

Мовий қўл юз очди. Унда сон-саноксиз ёввойи ўрдақлар, оқ-қушлар, гозлар сузишмоқда. Қўл теварагида бир-бирларидан узоқ-узоқ масофаларда уюрлар ўтлашяпти. Ҳар ер, ҳар ерда, қайси бир замонларда, кимлар томонидандир йирик-йирик тошлар билан эгрилган жойлар кўзга ташланади. Ана, қўл узра чинқириб учта қарчиғай учмоқда. Қурбақалар жимиб қолишди.

Тоға-жиянлар бу ранг-баранг манзаралардан яйраб нонушта қилдилар. Сўнг ложувард тоғ тепасидаги афсонавий текисликларни кўздан кечиргали отларига минишди. Уларга уюрлар бўйинларини чўзиб, хезланиб қарадилар.

— Йилқибоқлар қўринмайдими, тоға? — деб сўради Азамат.

— Улар ойда-йилда бир хабар олишади. Ҳар тўққиз юз, мингта бияни бир айғир боқади, йиртқич ҳайвонлардан ҳимоя этади, урчитади. Аммо ўзида бўлган бияга тегинмайди; уни бошқа уюрга ҳайдаб юборади, — Бўронбек қуруқ суякларигина сақланган от жасадларига, аллақайси замондан қолган, эндиликда бузилиб вайрон бўлган тош уйларга ғамгин назар ташлади ва сўнг тушунтиришда давом этди, — уюр тўп, аҳил бўлиб юргани учун улардан бўрилар кўрқишади. Аммо ўз уюридан орқада қолган, нимжон, касал байталларни еб кетишади. Мана бу тош уйлар эса Абдуллахон замонидан қолганмиш. У бу жойларни обод этган.

¹ Жиззах Беклиги назарда тутиляпти.

дейишади; унинг ўлиmidан кейин эса харобага айланганмиш. Абдуллахон бу тоғнинг жанубида — Оқчобсой, шарқида Бөгдонсой сув омборларини қурдирган. Эндиликда булар Хонбанди¹ деб аталади. Баъзи бир гапларга қараганда, бул харобалар Амур Темур замонидан қолганмиш. Жаҳонгир бу ерлардан алақандай қазилма олганмиш...

Тоға-жиянлар сирли текисликлар ва шошқин сойларни кезиб, Бешбармоқ чўққисига чиқишганда, кеч кирди. Бу қалтис, гўзал ошёндан-ғизма қоялар этагидан бошланиб, қозоқ овулларига туғашиб кетган сахро осмон янглиг тубсиз ҳам зангор кўринади. Улар бу шаффоф жойда мириқиб овқатландилар; седана сепилган нон, яҳна қўй этини едилар, устидан қимиз ичдилар. Сўнг хийла дам олишгач, пастга — Сентоп қишлоғига эва бошладилар.

Бу пайтда Каттабоғда разил воқеа содир бўлаётган эди. Утган куни Мирза қози бир бурда гўшт орасига захар ҳам игна солиб, (тўрткўз боғланмасдан олдин) итнинг ёлогига ташлаган эди. Бугун кечқурун ит қийналиб ўлди. Қози эл уйқуга кетган бир паллада, белига ханжар осиб, қўлига кишан олиб, тулқидек хушёрлик билан Райхон ухлаб ётган хонага кирди. Бека сезмади. Мирза қози дағ-дағ қалтираётганига қарамай, пухта тайёрлангани учун ўзига ёт бир эңчиллик билан Райхоннинг қўлига кишан солди. Райхон уйғониб кетди. Аввал тушими, ўнгги эканини билолмай довираб турди, кейин, ногоҳ, Мирза қозини кўриб, эсхонаси чиқиб кетаёзди ва бўри тўдасига йўлиққан кимсадек чинқириб юборди. Мирза қози жон ҳолатда уни маҳкам босиб, оғзига дўнши тикди: «Биров эшитиб қолмадимикан?» — деди жонини ховучлаб қози. Сўнж, хийладан сўнг қаттиқ типирчилаётган Райхонни маҳкам босганича:

— Тинчигин! — деб шивирлади титраб-қақшаб, — ўзингга ёмон бўлади. Тинчигин. Сени сира банди этмасдим, аммо шундай қилмасам, мени юлиб, еб қўярдинг, тинчигин!

Жон-жаҳди билан типирчилаётган Райхон Мирза қозини устидан ағдариб юборди. У юмалаб турди-да, Райхонни қайта тагига олди.

— Жимигин! — деди захарханда аралаш ялиниш оҳангда, — бўлмаса менда иккита йўл қолади. Ё сени ўлдираман! Ё «Ўзи ёпишди», деб туҳмат қиламан! Шундан сўнг қанча уринма, беҳуда, сента ҳеч ким ишонмайди, аксинча, «Туғмас хотин, туғиш учун ёпишган», дейди. Мен қозиман, менга ҳамма ишонади!

Ой, юлдуз шуълалари кизгиш парда тутилган деразадан ўтиб, Райхоннинг ҳадсиз нафрат билан ёнаётган кўзини хира ёритди. У чарчаб, пишнаб, нафаси бўғзига тиқилиб қолганига қарамай, бор кучи, имони билан олишарди. Унинг устига ўз «ўлиги»ни ташлаб олган Мирза қози уни қимирлатмасликка уринар ва тинмай вайсар эди:

¹ Ҳозир ҳам бу Хонбандилар бор.

— Биламан, сен эриггни суясан. Аммо дунёда абадий севги йўқ. Одам фақат ёлғиз ўзини суяди. Ёлғиз одам интилган мақсад ҳам абадий бўлади. Қолган ҳамма нарса ни вақти билан одам эмиради. Шундоқ экан, уруғи пуч эрингни суюшигдан не мурод?! Ахир, ундан ҳеч қачон фарзанд кўрмайсан-ку! Минг афсус, сенга етолмадим; оёғимга персиён тушов бўлди. Бўлмаса сенга уйландим, сен бўлсанг «бедов» деган ном олмасдинг. Энди сени бу шармандалиқдан қутқазаман: мендан бир ўғил кўрасан! Буни икковимиздан бошқа ҳеч ким билмайди; ёшиғлик қозон ёшиғлигича қолади. Шундагина дунёдан очиқ кўз билан кетмайсан; шундагина эринг қўйиб юбормайди! Сенга ачинганим, сени суйганим учун шу қалтис, шу қабиҳ ишга киришдим.

У зўр сабот билан қаршилик кўрсатаётган Райҳоннинг кўкрагини сиқимлаб ушлаб, очқўзлик билан ўпа кетди. Райҳон қаттиқ тишириллаб, тўлғониб, уни ағдарди. Бироқ у чарчаб қолган эди. Қози шу заҳоти Райҳоннинг устига қайта чиқди. Уни томоғидан бўғиб олиб қорнига, биқинига муштлади. Райҳон ҳушидан кетди...

Қози Райҳоннинг оғзидаги дўшмини олганда, шўрлик аёл беҳуш ётарди. Мирза қози шум мақсадни кўзлаб, бир неча марта шамни ёқиб, Райҳоннинг сутдек оқ, сулув баданига синчиклаб кўз югуртирди ва разилона тиржайди.

Райҳоннинг узун-узун кичриклари керилди.

Қози мой иси келаётган бадбўй оғзини унинг қулогига тутиб, валдирай бошлади:

— Гуноҳсиз қушча, дунёда сендан ширинроқ хотин йўқ! Мен бахтлиман! Сенга етишдим! Орамиздаги сирни фош этмоқчи бўлсанг, ўзинг носоққа қоласан, қишлоқ одатига кўра сени отнинг думига боғлаб судрашади. Мен эса сени бадном этиб, қутилиб кетаман. Ўзи: «Туғишни истайман!» деб айтти дейман; қиш-ялаңгоч бўлиб ялинди дейман; мен ўзимни олиб қочдим; шунда тасодифан, киндиги тагидаги ҳамда эмчаклари орасидаги қора холларини кўриб қолдим дейман! Ана ундан кейин ҳолингга маймунлар йиғлайди! Шундоқ экан, сен «Оқ туя кўрдингми, йўқ» қабалида иш тутгин, умр бўйи мен билан юргин!

Аста-секин ҳушини йиғиштираётган Райҳоннинг юраги музлаб қолди:

— Разил!!! — деди бениҳоя алам билан. — Оқ сут... берган... онангдан.. ҳам... қайтмайсан!!! Разил!!

Мирза қози тагин унинг оғзига дўши тиқиб, биқинига кетмакет мушт туширди.

«Агар менга ўлгудай ёқмаганида, Бўронбекка хиёнат этмасдим! — деб кўнглидан ўтказди қози. — шунга юрагим буюрганини қилдим. Ўлар дунёда кўнглинг хоҳишини бажармасанг, яшаб нима қиласан?! Аҳмоқ шоирларгина «Хаёт абадий», деб ўйлайдилар; иштонга ёлчимай ўтадилар. Ўлдингми, тамом, ёруғликни қайта кўрмайсан! Шундоқ экан, номинг қолди нима-ю, қолмади нима? Яхшиси, еб-ич, айш эт, даврингни сур! Хаётнинг асл фалсафаси шу! Қолгани уйдирма! Қолганига тунур!»

Қози шочиби кийиниб, Райҳоннинг оғзидан дўшқини, қўлидан кишани олди. Шу лаҳза ташқарида Хумор йиғичи йўталди. Қози шарт ханикарини сугирди-да, эшик ёнидаги бурчакка бориб турди. Лекин уйга яқинлашиб келган оёқ товуши қайта узоқлашди. Қози мушукча қадамлар билан қоронғиликка чиқди. Аммо ховли адоғига етмай, Хумор йиғичининг товуши портлади:

— Ким у?!

— ...

— Ким деёттирман?! Тўхта!!!

— ...

— Ўтримсан, каззобмисан, тўхта!!

Бироқ оёқ товушларини сой, тегирмон, чакалакзор шовқинлари ютиб юборди. Тиш оғриғидан милк ва луижлари шишган Хумор йиғичи ҳеч нарсага тушунолмади, турган жойида тош қотди.

Бу товушдан Райҳон хушига келди. У судралиб бориб, эшик илгачини илди, сўнг шу зайлда изига қайтиб, дераза раҳида турган гугуртви олдида кўрпа-тўшагига ўт қўйди.

Ҳалигача Хумор йиғичи бояги қодисадан эсанкираб турган эди. Туйқусдан унинг кўзи деразалардаги ёлқинга тушди. Тиш оғриғи таққа қўйди. У боласи қоядан юмалаган аёлдек жон талвасада чопиб, ўзини эшикка урди. Ёнғоқ дарахтидан ўйма безаклар бериб ишланган эшик «шиқ» этдию очилмади. Шу зумда унинг кекса-лиги йўқолди: у бир-икки сакраб, дераза олдига борди, ойналарни тегиб синдириб, ўзини ичкарига олди. Кўрпа-тўшак аралаш Райҳон ёнмоқда эди. Хумор йиғичи тўшалган гиламни ёнғинга қайириб ёпиб, ўчирди. Кейин сочи, елкалари хиёл куйган Райҳонни остона тарафга — тақир жойга судраб чиқди. Ўзи эса ошхонадан икки пақир сув олиб келиб, тутаб ётган кўрпа-тўшакларга селди ва деразаларни очиб, чироқ ёқди. Сўнг аянчли инграётган Райҳоннинг олдига келди:

— Нима қилиб қўйдинг, келин?— деб сўради.

Райҳон ҳўнграб йиғлаб юборди.

Кампирнинг шубҳаси ортти:

«Бояги қора шу уйдан чиқдимикан?! Йўқ-эй, келиним ўлсаям эрига ҳиёнат қилмайди. Бўлмаса у нега қочиб кетти?! Е кўзимга кўриндимикан?! Е ўғлимнинг душманмикан?!»

— Ўз жонингга ўзинг қасд қилгинг келдими, келин? Е?!— Хумор йиғичи жумбоқни ечиш учун гап давомини айтмади.

— ...

— Мум тишлаб олганмисан, келин? Е бир балонг борми?— Кампирнинг зардаси қайнади.

Юраги қон Райҳон: «Бор гапни айтсам, шарманда бўламан!— деб ўйлади,— у ёвуз, у маккор ҳамма айбни менга юклайди. Туғмас хотинга кимам ишонарди?! Ҳозир ёниб кул бўлганимда, ҳаммасидан қутулардим! Ох, худо, художон, менга ўлим бер! Омонат жонингни ол!»

— Жавоб бер!— Хуморхонимнинг жазаваси тутиб, уни силтади.

— Раҳм қилинг, эна...— У машъум ҳақиқатни айтиб юборай дедию тилгини тишлади.

— Үт қаёқдан тушди? Осмонданми?!— Камшир Райҳоннинг кўзига синчковлик билан тикилди.

— Билмасам, эна...

— Нега қип-яланғоч ётибсан?

— Нима қиларимни билмай, талвасага тушиб қолдим, эна. Ёниб кетмай деган ўйда уст-бошимни ечиб ташладим, эна.

Соддадил кампир иккиланиб турди-да, сира ёлғон сўйламаган; рўзгор ишларини доим ҳалол эплаб келаётган келинига ишонди; унинг бошини бағрига олиб, йиғлади.

— Мени кечир, қизим,— деди изтироб билан,— мен шумғия камширни кечир! Тишим оғриғига чидолмай, ташқарига чиқувдим; ҳовли адоғида бир қорага кўзим тушиб қолди. Мени Тангри-нинг ўзи кечирсин, уни Мирзабекми деб ўйладим. Яна қайдам. Ҳар қалай у ўғлимнинг дўсти бўлади; ўғлим ўрнида ўғлим бўлади. Мен шубҳаланган қора, Ўнғар ўғрими, дейман, қизим. Эркак йўқлигини билиб, ўч олгани келган бўлса ажабмас. Яна ким билсин? Ушлаб олмай, бировни айблаш қийин, болам. Ким бизга ёмонлик қилса, илойим уни қора ер ютсин!

Хумор йиғичи жой солиб, унга Райҳонни кийинтириб ётқизди. Ўзи уйни саранжом-сарихта этди.

— Райҳоной, буни ҳеч кимга айта кўрма!— Кампир унинг ёнига келиб ўтирди.— Оғзига кучи етмаганларга баҳона йўқ!

Хуморхоним ёришаётган деразадан кўриниб турган Оққоя учидеги бир туп муқаддас қатранғига қараб, ўйга толди. Сўнг Райҳонга юзланди:

— Худо сени бир палакатдан асради, болам,— деди,— э, эсим қурсин... Мен ҳозир...— Хумор йиғичи жадал ташқарига чикди ва хиёл ўтмай қизилпойча япроқлари билан қайтди.

Шу он сойнинг нариги томонидаги йўлдан Азиз айтувчининг ўткир овози эшитилди:

— Осмонсойга жанозага, Холйигит сўпи қазо қилди!

— Вой, бечора, яхши одам эди!— кампир кафтларини юзига тортди.— Илойим жойи жаннатда бўлсин!— У Райҳоннинг куйган жойларига кўк япроқларни қўли қалтираб қўйди,— бу дунё ўзи бевафо дунё!— деди мунғайиб,— фақат ҳеч ким ёш ўлмасин!— Кампир яна жим бўлиб қолди. Кейин нечундир руҳи тушиб кетди.— Мен ўлганимда йиғлайсан-а, қизим! Савоб бўлади, йиғлагин, мазоримгаям бориб тургин. Мен сени яхши кўраман, болам! Эртаю кеч Тангрига ялиниб, тоат-ибодат қилиб, Сизларга фарзанд тилайман! Ух!.. Бирдан ўзимни омонатдай сезиб қолдим, болам!.. Ух!..

— Қўйинг, ундоқ деманг, эна. Қўрқиб кетаётирман, эна! Кўпга кириинг, эна, орзу-ҳавасларингизни кўринг!

— ... Хумор йиғичининг кўзига ёш келди.

Муқаддас қатранғи қуёш нурига йўғрилди. Хумор йиғичи Осмон сойга таъзияга кетди. Тушга яқин чарчаб, руҳсиз қайтди: «Ух, жоним-эй!— дея кўрпачага ҳолсиз чўзилди,— худди ўлиб қоладиганга ўхшайман-а, ух!..»

У пинакка кетди.

Мирза қози уни деразадан кузатиб турган эди. Сабаби — тунда: «Таниб қолди...» деган хавотирда уйига қочиб борган, боши мажақланган илондай тўлғониб, ухлалмай чиққан эди. Шунда қоқшолдай қақшаётган миясига бир фикр келган эди:

«Тушда мизгиб оладиган одати бор... Тиши оғриётар...»

Пайт пойлади...

Мана, энди, қабиҳ ниятини амалга оширишга вақт етди. Орзу-гүл билан Қодирбек сойда маржон (маймунжон) теришаётир. Райҳон пон ёпмоқда. Мирза қози деразадан илондай судралиб хонага кирди. Шунда ўзидан чап томонда, кимвингдир пишиллаганини эшитди. «Қўлга тушдим!» — деган ўй унинг миясини қирқиб ўтди ва шошиб-қалтираб ёнига қаради: кўзи думини гажак қилиб, оғзи-бурнини ялаб турган катта таргил мушукка тушди.

«Худога шукур-эй!.. — деди ичида Мирза қози кўкрагига тушириб, — Пишак экан!»

У дир-дир титраб, олдинга судралди.

Қози тунда, Райҳон ётган хужрага кираётганда, ичиб олганиданми ёхуд узоқ вақт тайёрланганиданми, бунчалик кўрқмаган эди. Ҳозир юраги қуш юрагига айлангандай, питирламоқда. Оёқлари ўзига бўйсунмай бешиктебратардек тебраниб, Хумор йигичининг бошига борди. Лекин шу пайт: «Қўлга тушингми, қотил!!!» деган қичқириқ қулоғи тагида портлагандай бўлди. Қози кўкрагини чангаллаб қолди. Қўлидан қоғоз тушиб кетди. У жон қолатда ён-верига қаради: зог йўқ, жим-жит. Қози: «Қўрқаётганимга шундоқ туюлаётир», деб кўнглидан ўтказди. Сўнг дағ-дағ қалтираб оёғи тагидан қоғозни олди. Унга қўй қумолоғича келадиган, олти оёқли, қорни менч, боши кичкина, усти қондай қизил қорақурт ўралган эди. У қоғозни ёзиб, қорақуртни йигичининг хиёл очиқ оғзига тикди.

Қампир кўзини очишга улгурмади. Қози унинг оғзига ёстиқни босди.

Хумор йигичи бўғизланаётган қўйдек типирчилаб-типирчилаб тинчиди...

Мотамга тумонат одам йиғилди. Марҳумнинг қаринош-уруғлари кўк кийиб, бел боғлаб, таёқ тутдилар. Улар «Энам-эй!.. Аммам-эй!.. Холам-эй!.. Момом-эй!.. Опам-эй!.. Синглим-эй!..» деб фарёд уриб, бўзладилар. Баъзи кимсалар кўзларига пиёз ишқаб, хўжа кўрсинга додлардилар. Ранги сарғайиб, кўзи киртайиб қолган Мирза қози бошдан-оёқ қора кийиниб, чинқириб айтиб йиғламоқда:

Сув деганда шарбат берган, энам-эй!

Энам-эй!

Нон деганда новвот берган, Энам-эй!..

Энам-эй!

Бизни ташлаб қайга кетдинг, Энам-эй!

Энам-эй!

Энди сени кўрмоқ қайда, Энам-эй!

Энам-эй!

Ховли ўртасида белларини боғлаб олган аёллар тегирмон айланиб, садрга тушмоқдалар. Буларнинг ичида кичрайиб, бужмайиб, қариб қолган Райҳон ҳам бор. У зор-зор бўзлаб айланмоқда.

Шу куни икки киши — Раҳмат полвон билан Бўронбек айтиб, йиғлашмади. Ота-бола унсиз йиғлашди! Қон йиғлашди!

Хуморхонимнинг жасади Ўғилойнинг қабри ёнига қўйилди.

«Энди, сизнинг абадий маконингиз шу, эна! — деди Райҳон¹ ичида бўзлаб, — мен сизнинг олдингизга бот-бот келиб тураман, эна! Бу дунёда ўзга тушунадиган кишини топиш қийин! Сиз мени, тугмас хотияни тушунардигиз, эна. Энди, алвидо, эна!.. Сизнинг азиз бошингизга бий² эмас, ўша ёвуз етган, кўнглим сезаётир эна!.. Бот қуларда Сизнинг ёнингиздан жой оламан, эна. Кўнглим сезаётир. Фақат сиздек тоза ўлиш, номини булгамай ўлиш нималигини энди билиб турибман! Одамзот учун тоза ўлиш ҳам бир бахт экан, эна!»

«Хайр, она!!! — Бўронбек селдай босиб келаётган йиғисини мардона тўхтатиб, ич-ичидан унсиз пидо қилди, — Хайр, муштипаргинам! Ўзи одамзот қисмати шундоқ экан-да, она! Бир куни ўғлингиз ҳам шу жойга келади. Яшаймиз, ўламыз, шунда ўз уйимизга бир кун ҳам сиғмай қоламиз. Одам қисмати дарахт қисмати га ўхшайди. Дарахт ўсади, шох отади, мева беради, бир куни ҳосилдан қолади; шунда уни қирқиб ташлайдилар! Мени ҳам шу ёвуз қисмат кутмоқда. Мен ундан қўрқмайман. Фақат кўнглимдаги ишларни бажаролмай кетишдан қўрқаман!.. Хайр, Она!!!»

«Сен мени ташлаб кетдинг, Хумор! — Раҳмат полвон қабр қошида ёлғиз қолиб, ҳеч ким, ҳатто ўзи ҳам эшитмас даражада лаблари титраб пичирлади. — Мен сендан олдин кетсам бўлмасмиди, Хумор!.. Сендан розиман! Лекин бир марта бўлсам сенга меҳримни сочмаганимга ўзимдан рози эмасман! Аслида илиқ сўзлар билан сенга муомала қилишни истардим. Феълимдаги ярамас гурурми ё бошқа нарсами бунга йўл қўймасди. Энди ўзимдан нафратланаман! Одам ҳамма нарсанинг йўқлигида қадрига етаркан. Энди мен учун дунё хувуллаб қолди. Эр-хотиннинг қўша қариб, қўша ўлиши ҳам бахт экан, Хумор! Алвидо!!!»

Қариганда ҳеч кимнинг жуфти ҳалолдан ажратмасин экан. Омон бўлсину, акс ҳолда унинг ўрнини ўғил-қизлари ҳам, набиралари ҳам босолмас экан, одам девонага ўхшаб қоларкан.

Раҳмат полвон юрса ҳам, ётса ҳам камширини ўйлар, фақат уй юмушлари билан банд бўлганда, бир оз овунар эди. Бўлмаса доим Хумор йиғичининг жонли сиймоси, соқин, саришта ҳаракатлари кўз олдига жонланар; майин, вазмин товушлари қулоғи тағида жаранглар эди:

¹ Каттабоғда кўмиш маросимига эракалар билан хотинлар бирга-бирга боришади. Ҳозир ҳам шундай.

² Бий — қорақурт.

«Ўғилой, отга қачон ем соласиз?»

«Ўғилой, мен сизгирларни сөгиб олгунча, булоқдан икки кўза сув олиб чиқинг».

«Ўғилой, қариётирсиз, тоат-ибодат қилинг, номоз ўқинг».

Полвон уйда ёлғиз қолганда, ўзини қафасдаги қушдек ҳис этар ва шунга кўп вақтини тегирмонда, дўсти билан бирга ўтказар эди. Энди улар кўпам ҳазил-мутойиба қилишавермас эди. Қарилкининг таъсирими ёхуд бошқа сабабми, вазмин суҳбат қуришар, болалик, ёшлик кезларини; оламдан ўтган тенгдошларини, энди навбат ўзларига келганини эслашар ва ғамгин бўлиб қолишар эди.

Қандайдир юмушлар билан Қудрат тегирмончи ишга келмай қолган кунлари Раҳмат полвоннинг юраги тарс ёрилиб кетаётгандек бўлар, қишлоқда ҳеч қандай юмуши бўлмаса ҳам у ёққа икки-уч марта борар, ўғли — Оқилбекнинг болаларини ўйнатиб ёки чоллар билан суҳбат қуриб қайтар ва шунда, албатта, кампири билан Ўғилойнинг қабрларини зиёрат этиб ўтар эди. Шундай онларда ногаҳон:

«Қандай қилиб бий Хуморнинг оғзига тушди экан?! — деган фикр миясига келарди, — буни биров қасддан қилдимикан?! Бу Ўнгар ўғридан келган баломасмикан?! Ўлдими, полвон одам мунчалик ёвузликка бормас. Набода у ўч олгандаям, Бўронбекдан олади-да. Ё, бу, Мансур пучуқнинг ишимикан?! Йўқ, унинг бизда қасди йўқ: қутурган хўкизи ўрнига хўкиз берганмиз. Қолаверса, у ўлгудай кўрқоқ. Ё Хумор ўз жонига ўзи қасд эттимикан?! Нега?»

Раҳмат полвон қанча ўйламасин бир ечимга келолмасди. Бўронбек ҳам бу ҳақда қанча бош қотирмасин, бунинг тағига етолмасди.

Мирза қозидан шубҳа қилишмас эди.

Қовун-тарвузлар пишиб, мезонлар уча бошлаганда, Бўронбек Қодирбекни «Беглар беги» мадрасасига ўқишга олиб кетди. Энди, ҳар кuni Раҳмат полвон уй-юмушларини бажарганидан сўнг бир қовунни қўлтиғига қистириб олиб, тегирмонга энарди. Қудрат тегирмончи учига ва бош томонига кумуш қопланган қинидан пичоғини суғуриб олиб, уни тиликларкан, ҳар гал қадимий бир кўшиқни хиргойи қиларди:

Тилла ҳилолим бор эди,
Урди пичоқ бағрима,
Нима гуноҳим бор эди?..

Унинг мутлақо овози йўқ эди. Бироқ у қовун кўшиғини айтганда, киши қалбида алланечук бир ғамгинлик уйғонар эди.

Хумор йиғичининг ўлимидан кейин тегирмончи ҳам хомуш бўлиб қолди. Бу, дўстига ачиниб, куйинаётганиданми ёхуд не сабабдандир Мирзабек билан оралари бузилиб қолганиданми, билиб

1. Раҳмат полвон эл қатори чўлга бугдой, арпа, тариқ... билан бирга лалми қовун-тарвуз ҳам эккан эди.

бўлмас эди. Энди унинг ўгли «Юрагим огриётир» баҳонаси билан уйдан эшикка кўпам чиқавермас эди. Илгари қози одамлар ўртасида ҳурматга сазовор бўлса, энди бунга путур етаётган эди. Айниқса бу Мансур пучук билан Мавлон қоранинг художўй хотини Умидой ўрталарига бўлиб ўтган жанжалдан сўнг яққол сезилди. Мансур пучук Умидойга:

«Ситиринг томорқамни пайҳон қилди, ўтини еди, товон тўла!» деб даъво қилди.

«Мунчаям наст бўлмасангиз, савилнинг бўшалганига бир пасам бўлмади-ку», деди Умидой.

Иккови жигибийрон бўлишди. Охири Мансур пучук:

«Тўлайсан мочагар, тўлатаман!» деб ўнқириб, Умидойнинг бош-кўзи аралаш қамчи тортди. У қонга беланиб йиқилди. Ўзига келгач, Мирза қозига арз этди. Мирза қози Мансур пучукни зиндонга ташлашга қарор чиқарди. Бироқ манқа қозига пул бериб, қутилиб кетди.

Бу — дув-дув гапга сабаб бўлди.

Бу — Қудрат тегирмончини тўшакка михлади.

Бундан Раҳмат полвон қаттиқ қайғуга чўкди. Энди у кун бўйи дўстининг оқидан жилмас, жилолмас эди. Қудрат тегирмончи: «Хумор йигичи...» «Мансур пучук...» «Келин...» «Мирзабек...» деб алаҳсирагани алаҳсираган эди.

Охири бечора дардга бардош беролмади.

Уни сўнгги йўлга кузатгани кўн одам йигилди. Мирза қози қатор бошида таёқ тутиб, хўнг-хўнг йигларди:

Қора ерга қадди хайф, вой отам,

Бўз ерларга бўйи хайф, вой отам...

Хотини билан дўстидан ажралган Раҳмат полвон қаноти синган бургут ҳолига тушди. Энди у рўзгор ишларидан бир қадар совуди, тез асабийлашадиган бўлиб қолди. Носга, чилимга ўрганди. Хар куни қушлар чулдурамасдан туриб, болалик одатига кўра сойда ювиниб, артинар; сўнг ертўлага кирар, зич осилган тамаки баргидан олар, уни қафтлари орасида эзгилар ва чилимнинг уст қисмига — чинни идишчага солар эди. Кейин Яшнарбулоққа энар, чилимга сув қуяр, оч-наҳор қолда тошга ўтириб, бурқуллатиб чекар, чекару ўйга ботар эди. Қақшоқ асаблари ёзила бошлагач, мол-ҳолни чўшон-чўдиқларга тоширар, отилларни тозалар, сўнг йилқига қўшилмаган отларга ва оқ отга қарар эди. От опноқ эди! «Оқ от хосиятли бўлади», деб гапиришарди кексалар. Раҳмат полвон уни қирғиз ошнаси — Жайноқдан юзта отга алмашиб олган эди. Оқ от кўпқарининг Қоқма, Солим, Пойга, Майда каби ҳамма турларидан ҳаммаша голиб чиқарди ва аллақачон ўз баҳосини оқлаган эди.

Оқ аргумоқда фақат Бўронбек чонарди. У бошқага миндирмасди. Миндиришдан олдин уни ҳидлаб кўрарди. Мабодо бирор жойида ис сезса, кишнаб, ер телинарди. Бўронбек ювиниб, уст-бошини алмаштирарди.

Кексалар: «Оқ тугма чопқир; чавандоз тугма бўлади», дейишади. Оқ аргумоқ билан Бўронбек бир-бирига мос тушган эди. Оқ от бир жойда тек турса ҳам худди осмонга учётгандай туюларди. Кўпқаридан у шамолга айланарди. Бўронбек қарчиғайга... Шунга оғиздан тушмасди улар.

Раҳмат полвон оқ отни Бухорога — мусобақага тайёрламоқда эди: оғилда уни арпа, беда билан боқиб, ҳар куни бир марта ювиб, тарамоқда эди. Шу зайлда қирқ кун парвариш этади. Сўнг беш кун махсус йўғон қайрағоч қозиққа боғлайди, от унинг атрофида айланади, совуйди. Совуғач, уч ҳафта давомида емишини тобора камайтириб боради ва пиравардида танасига шўр пахта қўяди: бу, баданидаги касал, оғриқларни сўриб олади. Кейин аргумоқнинг оғзига оттўрва илади, ҳар куни уни ўн беш-йигирма чақиримга минади...

Полвоннинг от тоблаш усули шундай. Бугун тонгда у оқ аргумоқни бошдан-оёқ қашлагич билан қашлаб чиқгач, қайта юз-қўлини ювиб, понушта қилди; чилим чекди. Кейин оқ отга бир этар ясашни мақсадида Оқилбекниқига жўнади. У қабристондан ўта туриб, ногаҳон, Хумор йиғичининг қабри ёнида ўтирган, бошини ерга эгганича пичирлаб, тиловат қилаётган Райҳонга кўзи тушди. Полвон уни бундай парижон ҳолда кўрганидан кўзи ёшланди, кўнглида не боисдандир унга нисбатан сўна бошлаган меҳри қайта уйғонди.

Раҳмат полвон илк марта кампирининг қабрини зиёрат этмай, дарахт барглари шитирлаб тўкилаётган қишлоққа кирди. Ҳар галгидек бу сафар ҳам у зигир. ёғи, туғун, тезак, сузма, майиз ҳидларини туйди. Полвон чағир тошли йўлда қўш-қўш ҳўкизлар қўшилган араваларда қовун-тарвуз, дон-дун, пичан ортиб боришаётган деҳқонларнинг дағал товушларию сўкинишларига лоқайд қараганича мактаб орқасидаги ялангликка бурилди. Озодликка чиққан талабалар шовқин-сурон солиб «қулоқчўзма» ўйнашмоқда. Қачонлардир ўзи ҳам шулардек бола бўлганлиги, мактабда ўқиганлиги, ўйинқароқлиги эсига тушди. У кезларда ҳаёт чигаллиги... қариши... ўлиши... сира эсига келмас эди.

«Умр қадрини кексайганингда биларкансан,— деди хўрсиниб ичида у ва Оқилбекнинг уйига қайрилди. Худди шу пайт унга Саттор сўфи билан Султон баҳни рўпара келишди. Бу икки чол ҳам Каттабоғнинг ўқимишли оқсоқолларидан эди. Улар одам ва нарсалар моҳиятини ҳийла ҳалоллик билан идрок этишарди.

— Полвон,— деди Саттор сўфи қисқа ҳангомадан сўнг кўк, така соқолини чап қўли билан силаб, ирғай ҳассасини дўқиллатиб, юмалок, зийрак кўзини унга тикиб,— ҳозиргина Жиззах бегининг амри билан Қудрат тегирмончининг қасамхўрини қозиликдан олдик. Унга арз қилавериб, унинг ҳоли-жонига қўймагандикда. Энди, Каттабоққа Давронбек қози бўлди.

Полвон Давронбекни мактабда сабоқ беришини билар ва ҳурмат қилар эди. Шунга бу янгликни ичида маъқуллади. Мирзабекка зигирча ҳам ачинмади. Қайтага суянди. Полвон дўстининг алаҳсирашларидан кейин Мирзабекка шубҳа билан қарайдиган бўлиб қолганди.

У кўнғир жун чакмон кийиб, оқ салла ўраб олган қариялар билан хэйрлашиб, энди уч-тўрт қадам юрган эдики, Султон бахши уни тўхтатди:

— Полвон!..

Уч кекса яна бир жойга йигилди.

— Кеча Қўзибоқар тижоратчи Тошкандан бир гап топиб келди,— жижкак, кўринишдан соғлом, серҳаракат Султон бахши тасбеҳини ўғирди,— Чернай Саид Музаффар¹ билан иттифоқ тузганмиш, энди улар биргаликда Қўқон хонига ҳужум қилармиш. Шунга лашкарбоши Олимқул саросимага тушиб қолиб, Тошкандан Қўқонга қайтиб кетибди. Бу — қандоқ замон бўлди-а?!

— Бу — Чернайнинг найранги бўлса керак — деди полвон,— Олимқулни кўриштириш ниятида шундоқ гап тарқатганда, шумғия. Бу билан у Тошканини осонгина эгаллашни мўлжаллаган. Утган куни Бўронбекдан хат олувдим. Шу ҳақда ҳам битибди.

— Ҳимм...

— Гап бу ёқда дегин...

— Шундоқ, оқсоқоллар,— Раҳмат полвон гапни чўзмай, ўғликни юрди. Ҳовлилар деворлар билан ўралмагани учун ким нима қилаётгани кўришиб турибди. Ана, болаҳонали уй олдида, қайрағоч тагида, Қудрат тегирмончининг камшири — Ойгул набирасини опичлаб олиб, у ёқдан, бу ёққа ҳазин оҳангда алла айтмоқда:

Ғамлар бошимдан ошади, алла,

Юрагим тўлиб тошади, алла.

Ғамнинг бири кетмай туриб, алла,

Бири келинга шошади, алла...

«Не кунларга қолдинг, Ойгул?!— деди ичида оғир хўрсиниб Раҳмат полвон,— бир пайтларда ўт-олов эдинг, ҳеч кимга гап бермасдинг! Энди бўлса қариб, бужмайиб қолдинг! Миш-мишларга қараганда, болаларингга ҳам ортиқчалик қилаётганмишсан. Дунёнинг иши шу-да, Ойгул, Болам деб, бўтам деб фарзанд ўстирамыз; ўзимиз емай, едирамыз; ўзимиз киймай, кийдирамыз; бир куни келиб кучдан қоламыз, шунда ўз пушти-камаримиздан бўлган болаларимизга ёқмай қоламыз. Эҳ, Ойгул!»

У оғир ўйлар билан Оқилбекни кига қадам кўйди. Ҳовли четида, молхона девори тагида куви, эгар, бешик, сандаллар қилиш учун олиб келинган ёғочлар пўстлогидан тозаланган ҳам тозаланмаган ҳолда қаланиб ётибди. Келини — Сафаргул — супада пахта савапоти. Набиралари — Гулқоз ўғирда жўхори янчмоқда, Ойюз нон ёнаётир, Жасур бостирма тагидаги отларга ем соляпти, Сафаргулнинг онаси — Иқлим кампир эшик олдида, кигиз устига тўшалган оқ пўстакка ўтирганича урчуқда жун ип йигирмоқда.

Келин билан набиралар «Отам келди», «Каттаотам келди», дейишиб, уни ўраб олдилар. Полвон набираларининг персоналари-дан бир-бир ўпиб чиқди. Сўнг Сафаргулдан Оқилбекни сўради.

¹ Саид Музаффар — Бухоро амири.

— Қодирбекнинг отаси азонда яхши эгар бўларлиг ёғоч ахтариб, Шотига¹ қетувди,— деди келин юмшоқ оҳангда ийманиб,— уни бола²га ясаркан. Айтишича, хон³ чавандозлар мусобақасини ўтказармиш. Бунга болаям қатнашаркан, ога.— У ўзи сезмаган ҳолда кўп гапириб юборганидан уялиб, рўмоли учини лаби олдига олиб келди—да, бармоқ учлари билан мижиглашга тушди.

«Кўнқаридан Оқилбек ҳам хабардор экан—да», деб кўнглидан ўтказди полвон.

— У болани ўзи қачон келаркан, ота?

— Билмадим!— Полвон яна саволга ўрин қолдирмаслик учун атайлаб қўрс жавоб қайтарди. Аслида унинг ўзи ҳам ўғли билан неварасини ўйлаб, изтироб чекаётганди. Негаки, Генерал Чернаев кўшини Тошкентни қамал⁴ қилган кезлар эди.

— Уйга киринг, ота, чой дамлайман,— деди Сафаргул. У кизлигида анча кўхлик, хушбичим бўлганлиги, эрга теккач, аксарият аёллардек ўзини қўйиб юборганлиги сезилиб турарди. Бунинг натижасида унинг қад—қомати бесўнақайлашган ва у ёшига нисбатан қарироқ кўринарди. Зангор кўзларида меҳр, садоқат учқунланиб турарди. Кичкина озги сўзлашидан олдин очилиб юмуларди. Ҳаракатлари ўзига тўқ аёлларникидек эркин, табиий эди.

— Уринма, келин, шошаётирман,— уни олдинда бирор муҳим юмуш кутмаса ҳам, у шундай баҳона қилди.

— Бўлмаса, ҳозир... — Сафаргул хонага югуриб кириб, йўл—йўл дастурхонда нон кўтариб чиқди. Қишлоқ одатига кўра полвон ундан бир чимдим ушатиб олиб еди ва изига қайтди. Бироқ, икки юз қадам юрмай жанжал устидан чиқди:

Суннат солиқчи Гулоӣ бевадан солиқ талаб қилмоқда. Гулоӣ бева тўққиз фарзанди билан эридан бевақт ажраб қолгани ва учма—уч кун кечираётганини айтиб, йиғламоқда.

— Буни билан менинг ишим йўқ, солиқни тўланг!— Суннат солиқчи кўкиш от устидан тушмаган ҳолда Гулоӣ бевага қамчисининг сонини нуқди.

— Чирогим, мана бу етимчаларга раҳмингиз келсин,— у аτροφини ўраб олган болаларини кўрсатди,— ҳали буларнинг суяги қотмаган, юмушга ярамайди. Тирамада майиз сотиб, тўламасам, бошқа иложим йўқ, чирогим.

— Важ—баҳоналарингиз жонга тегди!— Суннат солиқчининг озгин гавдасига мос чувак юзи баттар тиришиб, кўк кўзлари қисилди,— гап битта, тўланг!

— Қўлга илинадиган ҳеч нарсам йўқда, чирогим, бўлмаса шул аҳволга тушиб ўтирармидим?

¹. Шоти — даранинг номи.

². Бўробекни назарда тутаяпти. Катта боғда янгалар қайнака, қайнона, қайнука, қайсингилларнинг помларини айтмайдилар. Бунинг ўрнига «Ўқиз», «Кичкинақиз», «Ўбола», «Кичкина» каби сўзлардан фойдаланадилар.

³. Хон — Бухоро амири тўғрисида гап кетяпти.

⁴. 1864 йилнинг сентябрь охири.

— Гўрдан олсангизам тошиб, тўланг!

— Чирогим... — Гулоё беванинг қонсиз, нурсиз юз-қўзига ҳар қандай одамнинг раҳмини келтирадиган бир ифода ёйилди, — чирогим... — У галини давом эттиролмайд, йиғлади. Болалари унга қўшилишди. Ҳаммаёқни қий-чув тутди. Раҳмат полвоннинг юраги эзилиб кетди. У Суннат солиқчини бир четга чақириб олиб:

— Хайвон экансан! — дея отдан силтаб туширди.

Суннат солиқчининг ранг-рўйи оқариб кетди ва «тақсир, тақсир», дея гандираклаб қолди.

— Уришгаям арзимайсан, палид. — Раҳмат полвон қўлини силтаб, Гулоё бевага ўғрилди:

— Солиғингни мен тўлайман, болаларинг катта бўлса узар, — деди ва йўлга тушди. Суннат солиқчи отини етаклаб унга қўлдай эргашди...

Сандаллар эрта қўйилди.

Раҳмат полвон одамови бўлиб қолди. Қун бўйи ўтмиши ё кампири ҳақидами ва ё ўғлининг фарзандсизлигию ўткинчи умр ҳақидами, номаълум, ҳайтовур, алланималарни ўйлаб, чилим тортиб ўтирарди. Кўп ҳолда ўтирган жойида мудраб қолар, қўлидан чилими сирғалиб тушар, кўзини доқайдлик билан очар ва яна чилим тортишда давом этарди.

Озиб-тўзиб кетган Райҳон уни бу аҳволда кўриб, ғамига ғам қўшиларди:

«Қандоқ одам эди-я! Юрганда ер зирқирарди. Ғам-ташвиш букиб қўйди. Фарзанд кўрганимизда бундоқ бўлмасмиди?»

Онда-сонда Раҳмат полвон тегирмонга — Яшарбекнинг олдига тушарди:

— Тошни тишаб турибсанми, тойчоқ?

— Ҳа, полвон ота.

— Бали.

Баъзан Татьяна Сергеевна билан бир-икки оғиз гаплашган бўларди:

— Рўзғор қийнамаётирми, Тани?

— Йўқ, ата.

— Алишер билан Азамат кўринмай қолишди?

— Тагда, тагасини иши билан...

У Райҳон, Орзугул, Раъно, Холбеклар билан фақат кўнгли тусаган онларда гаплашарди:

— Келин, бугун барак¹ қилинглар.

— Хўп, ота.

— Орзигул қани?

— Ошхонада... — Райҳон қизарарди, негаки, бу пайтда Орзигул Яшарбекнинг олдига бўларди...

Кейин Холбекни учратарди.

— Холбекбой, юртингга бориб турибсанми?

— Қўлим тегмаяпти, почча.

¹. Барак — чучвара

- Бориб тургин.
- Насиб этса, почча.

Кейин Раънони чақирарди.

- Раъно қизим, чой дамлаб келгин.

— Ҳозир ота,— Раъно гул-гул яшнаб, аччиқ кўк чой дамлаб кирарди.

- Кўп яша, қизим.

Раҳмат полвон тағин одамови бўлиб қоларди. Энди у ўғди билан набирасини кўпроқ ўйламоқда эди:

«Ишқилиб худо асрасин!»

Тоға-жияя эсон-омон қайтишди. Раҳмат полвоннинг юзига қоп югурди.

— Нега Қодирбекни мадрасада қолдирмадинг?— деб сўради салом-алиқдан сўнг у.

- Топшкан нотинч, ота.

- Чернай чекинди деб хат ёзувдинг-ку.

— Қайта ҳужум қилиш нияти бор, шунга Чимкентда тайёргарлик кўраётир.

- Ҳимм...

— Бироқ, ундан Франция, Туркия, Англия каби мамлакатлар норози бўлишаётир.

- Ҳимм...

У Райҳоннинг висолига ошиқди. Хумор йиғичининг ўлимидан кейин уй-рўзғор юмушларини у ўз қўлига олган эди. Ҳозир Бўронбек Райҳонни бағрига босаркан, ундан сизир сути ҳидини туйди.

- Бир ҳаммом қилайлик, Райҳон,— деб таклиф киритди у.

- Вой ўлай, мендан ташпи-тезак ҳиди келаётирми?

- Йўқ, Райҳон.

Эр-хотин ҳаммомда покланиб, уст-бошларини алмаштирдилар.

— Сендан гул ҳиди келаётир,— деди хотинини кучиб Бўронбек.

Райҳон яшнаб кетди. Қизиқ, эрининг кайфияти хуш онларда у гулдай очиларди.

Бўронбек тўрт кун уйда бўлди: пичан қирқди, ем қоплади, оғилларни тозалади, ҳовли-жойни тартибга солди. Ростки, у уйда бўлганда, ҳамма рухланар, нарсалар чирой очарди. Буни сезган Татьяна Сергеевна:

«Бўронбекда бир хосият бор-да», деди ичида.

Бешинчи кун оқ аргумоқни тўртта от қўшилган аравага чиқардилар. Алишер жиловни қўлга олди. Бўронбек унинг ёнига ўтирди. Бухорога отландилар.

— Яхши бориб келинглар!— деди Раҳмат полвон. У ўғит-насихатга йўқ эди.

Татьяна Сергеевна уларнинг пешоналаридан ўпиб, оқ йўл тилади.

Райҳон билан Раъно айна бир пайтда пичирлашди:

- Ой бориб, омон келинглар!

Саид Музаффар уюштирган «Курани» мусобақасида Муҳаммад

дев қам қатнашмоқда эди. Унинг бўйи шифтга етар, елкаси бир қулоч келар, қовунсимон боши дев келбатига нисбатан кичик бу йиғит қали ҳеч қимдан енгилмаган эди. У юрганда ер Лорсиллар, йўталганда чаңг кўтарилар эди. Бироқ пай танасидаги қора куч малла юзи билан кўк кўзида акс этмас, балки улар кишига тап-балроқ боқар эди. Баъзан Саид Музаффар кўнгил хушликка уни буқалар билан олиштирарди.

Бўронбек билан Муҳаммад дев от устида туриб курашишди. Хийла олишувдан сўнг Бўронбек уни аргумоқдан ағдарди. Буида оқ аргумоқ ўзини кўрсатди. Оқилбек ясаб берган қизил эгар ҳам иш берди.

Муҳаммад дев аламига чидолмай бошиқа шарт қўйди:

«Кўпқарида кучимизни синаймиз, хеш!»

Икки полвои ўртасига уч ёшли тана ташланди. Кураш тушдан кечгача чўзилди. Охири Муҳаммад дев енгилди. Лекин дарди ичида қолди...

Саид Музаффар Бўронбекни қутлади:

— Баракалло, ота ўгли!

У Бўронбекка олтин узанги билан бирга қалмоқи эгар совға қилди ва уни саройда қолишга таклиф этди. Бўронбек тоғбеги иши ўзига ёқинини айтиб, уэр сўради. Амир:

— Қаерда бўлсангам, эл хизматида бўл, омон бўл, ўғлим!— дея унинг елкасига қоқди.

Бироқ қувонч татимади. Каттабоғдан чопар ёмон хабар олиб келди:

— Қодирбек фожиона ўлди!

Кўксидан ўқ еган кишидек Бўронбек қалқиб кетди. Алишер уни суяб қолди.

Жадал йўлга тушдилар. Повча, озгин, чайир чопар воқеани қисқа баён этди:

— Туннинг чуқур палласида Қодирбек беқасам чопонини елкасига ташлаб, ташқарига чиқади. Зулмат билан бўронда ҳеч парсани кўрмайди. У қор кўмган сўқмоқни тусмоллаб, хожатхона томон юради. Шунда Қодирбекка алланиманинг хириллагани эшитилади.

«Тўрткўз ўлиб кетган», деб ўйлади у. Қутилмаганда қишлоқни ваҳимага солаётган «дўлти бўри» эсига тушади. Шул лаҳзада қаерданбир ўқдек учиб чиққан чўлоқ қашқир уни ўмганида уриб, йикитиб ўтди. Зардан ўзини ўнглагунча, чўлоқ бўри унинг томоғига ёпишади. Қодирбек қорда ағанаб, чап бериб, қашқирнинг кекирдагидан маҳкам тутайди. Бироқ тўда бўри унга ташланади... Бор гап шу Бўронбек. Буни мен одамлардан эшитдим.

Бўронбекнинг кўзидан ёш юмалади. Бўғиқ ингради у. Қор босган далалар қорайиб кетди.

«Аттаңг!— деди тубсиз қайғу билан анча йўл босишгач,— аттаңг! Нечун уни Тошқанда қолдирмадим-а! Аяган кўзга чўв тушарканда. Аттаңг! Жигарима! Эссиз! Эссиз!!!»

Ёш, кўркам, мард ўғлон — Қодирбекнинг ўлими бутун қишлоқни қалқитди; эсини таниган инсон йиғлади. Сафаргул билан Оқил-

бек бир-икки ҳафта ичида куйиб, кул бўлишди: сочлари оқариб, қариб қолишди. Машъум кайғу Раҳмат полвоннинг белини бук-чайтириб, кўрпага қапиштирди. Бўронбек ич-ичидан нола чекса ҳам сир бермай, ўзини мардона туттишга уринарди. Сафаргулнинг «Энанг ўлсин, вой боламлаб» бўзлаши уни мислсиз ларзага соларди. Шўрлик она бўлса эртадан кечгача айтиб йиғлагани йиғлаган эди:

...Тенг-тенг чинор, тенг чинор,
Тепсинган отдан тер чиқар,
Тенгқурларинг келганда,
Тенгсолиб уйдан ким чиқар.
Энанг ўлсин, вой болам!
Энанг ўлсин, вой болам!!!
Хий!..
Хий!..

Одамхўр бўриларнинг изига тушдилар. Бўронбекнинг маслаҳати билан Қудрат тегирмончининг кенжа ўғли — Яшарбек ҳар кеча Бўгомбир қоя ёнида қўй боқар, тош қавакларига бекинишган йигитлар «пайт пойлашар» эди. Бешинчи кун тунда қашқирлар қулоқларини динг қилиб, қоя ортидан чиқдилар ва судралиб, тўхтаб, тумшукларини осмонга чўзиб, яна судралиб қўйларга яқинлаша боришди. Ана, ниҳоят улар сурувга қуюн қаби ташландилар. Шу асно йигитлар милтиқлардан ўқлар узиб, ҳайқириб, қашқирларни ҳалқага олишди. Фақат икки қояга элтадиган сўқмоқ очиқ эди. Бўронбек бу қояларнинг шундай орасига ўра қаздириб, устини енгил-елпи ёптириб қўйган эди. Ёвуз тўда ўша томонга қочди ва охир оқибат чуқурга қулади. Ойдин тун эди. Аёзда замону макон музлаб қолган эди. Фақат бўрилар хириллаб, ириллаб, увлаб юқорига сапчишар ва уларнинг кўзлари алам ила ёнар эди.

Мирзабек ҳам ўра ёнига келди. Думи билан қулоқлари кесилган чўлоқ бўри даҳшатли ириллаб, унга беомон сапчиди. Утакаси ёрилаёзган Мирзабек довдираб, суришиб, ўзини орқага олди.

Шу лаҳза Бўронбек беихтиёр тоғаси — Уйғоқбекнинг Мирзабекка айтган гаини эслади: «... Чакки қилибсиз, иним, бўри ўчакишадиган махлуқ». Эсладию илк марта Мирзабекка чексиз нафрат билан тикилди.

Мирзабек ичидан зил кетди, кўзини олиб қочди.

Болалар «Бойчечак»ни куйлай бошладилар:

Бойчечегим бойланди,
Қозон тўла айрондир,
Айронингдан бермасанг,
Қозонларинг вайрондир.

Кўйлар қўзилаб, қозонларда тагран¹лар қайнай бошлади. Кишилар марҳумларини эслаш учун мол-қол тўплаб, бола-чақалари билан қабристонларга чиқишар, тон чиқариб, қозонлар ёсиб, ҳар хил таомлар тайёрлашар, мазор бошларига чироқлар ёқишар эди. Буни каттабодликлар «Дарвишона» дейишарди. Тўғлар бахмал тусига кириб борар, оқ қанотли чумолилар қанотларини ташлаш учун митти майсалар аро судраалар, деҳқонлар кўш хайдашар эди.

Раҳмат полвон субҳидида бог² айланадиган одат чиқарди. Бундай маҳалда Раҳим бобо Бўронбекларнинг уйи ортида донм бир кўшиқни айтиб ўтарди:

Бешта жафо жоним чоғламадим,
Дунёдан ўзини дўстлар англамадим!

Полвон сурди ортидан судрааб кетаётган Раҳим бобога аниқ-аниқчагача қараб тутир ва сўнг унинг аямли кўксидан бир индо сирдирилиб чиқар эди: «Дунёда ҳеч банд бундоқ куймасин!»

Бироқ, кейинги кун полвон бу кўшиқни эшитганида юраги сиқилиб, асабийланиб қолган бўлади. Охири у: «Коса, коса тагида ним коса борга ўқшайди, — деди титраб. — Наҳот Мирзабек ўглимга хиёнат этса? Наҳот?! Буни ўз домласи — Ҳожи Дўлога хиёнат қилган, порохўрликда айбонлиб, индан олинган кимсадан кутса бўлади! Лекин бунга Райҳон йўзи қўймас. Аммо нихини ёрган қазоб уни алдаган ё мажбур этган бўлиши мумкин. Ахир Хуморнинг ҳам, Тўрткўзнинг ҳам ўлими биз уйда йўқ пайтанимизга тўғри келди-да?! Балки у қора ниятига эришиш учун шу куйларни кутгандир. Шу сабабли олдин итти ўлдирагандир? Балки, Райҳоннинг сочи тандир ёлқинида куймагандир? Балки у «сир» очилишидан кўрқиб, ўзига-ўзи ўт қўйгандир? Балки, буни Мирзабек олдини олгандир? Балки шунда Хумор келиб қолгандир? На-тижада уни бир амаллаб ўлдиришдан бошқа елсж қолмагандир?»

Дунёда разиллар кўп. Аммо ақли разилдан худо асрасин! Мирзабек ўз ақлини ўз нафси балоси йўзига ишлатади. Агар зарур бўлса, у бу йўлда ҳеч нарсдан қайтмайди. Нафс балосига йўлиққан одамда инсоф, имон деган нарсалар бўлмайди. Бундай одам ҳар қандай пасткашликлар қилишдан тоймайди. Балки мол нотўғри айтаётгандурман. Лекин кўнглим шундоқ деб турса, не қилай? Мирзабек захарли мева сирадиган ўтга ўқшайди. Ундан эҳтиёт бўлмоқ керак!»

Уйлар гирдобыда унинг бени қуён қаби айланар эди. Раҳим бобо эса ҳар тонгда ўша кўшиқни айтиб ўтарди. Бир кун бундан полвоннинг қони қайнаб, жунбузига келди. У Раҳим бобонинг томоғидан хиша бўғиб олди:

¹ Тагран — ровочга ўқшаш, барги ровочинида бўлади. Тўғ этакларида ўсади. Энди тууроқдан бош кўтараётганда бошлаб оғиб келиб, қайнатиб ейилади. Шифобахш ўсимлик. Ибн Сино ҳам таграннинг минг бир дардга даволани ҳақида ёзиб қолдирган.

² Бог — Бўронбекнинг янги боғи наларда тутилгани.

— Тагин шул кўшиқни айтсанг, қалмағини юлиб оламан! — деди ва уни кўйиб юборди. Шўрляк чол «шнақ» этиб йиқилди. Ўзига келгач:

— Куч тўнгиздаям бор, ёшулли — деди ийқиллаб, — гап фаҳм-фаросатда!.. Кўшиқ этишни ҳеч ким ман этолмайди!

Раҳмат полвон мулазам бўлиб қолди. Раҳим бобо соядай суд-ралиб, кўйлари сари кетди. Шу-шу чол бошқа кўшиқ айтадиган бўлди:

Буд терак узун терак,
Бўйдан кесмоқ керак,
Ёмон ёрнинг дастидан,
Бош олиб кетмоқ керак!..

Бу кўшиқ полвоннинг шубҳасини баттар оширди.

Бўронбекда ҳам уйғона бошлаган шубҳа томир отди. Хотинининг нигоҳида, феълида туғилган эркизлик, чўчув аломатлари ва Раҳим бобо кўшиқлари Бўронбекнинг кўнглидаги ғашликни кучайтирди. У Райҳондаги ўзағаришларни Фозилмон кўлидан қайтгач, сезган эди. Бироқ, ўзининг заварли иродаси боис, у хотинига сир бермас, уни сўраб-тергамас эди. Лекин эсли Райҳон эрининг ўзидан аста-секин совуётганлигини сезар ва ич-ичидан эзилар эди. У юрак сиқув касалига мубтало бўлди. Бўронбек сас-сиқматал нояси билан баргидан димлама тайёрлаб, уни даволай бошлади. Баъзан чойўт, қора зирк каби ўтлардан ҳам дори-дармон тайёрлаб берар эди. У Райҳонга ачинганидан:

«Уни яхши кўраман, бурунгидек яхши кўраман!» — дерди ўзи-ўзига.

Афсуски, одам ўзини-ўзи ҳам яхши билмайди. Ахир, унинг томирларида қанча авлодлар қони оқиб ётибди. Бир куннинг ўзида у қайси-қайси бобо ё момоларига айланиб юради? Баъзан одам ногўри йўлга тушиб қолганини сезса ҳам, тўғри йўлга чиқиб олишга ожизлик қилади, бунга қандайдир мавҳум куч имкон бермайди. Қандоқ куч? Буни бандаси билмайди. Одам ўзини кўкларга кўтариб мақтагани билан бу тариқдек ер қобигида ожиз. Бўлмаса, Бўронбек ўзини-ўзи биларди-да, Райҳонни севганича қоларди-да. Райҳон! Бир кезлари уни қандай севарди-я! Сал кўрмаса, турулмасди. Тиниқ туйғулар ҳам емириладими? Ҳайҳот, бу қандоқ адолатсизлик! Йўқ, у Райҳонни севади, аввалгидек севади!..

Райҳон Бўронбекдаги бу ўзғаришларни — юрак ўзғаришларини қанча аниқ сезгани сайин, уни янаям қаттиқ сева бошлади. Шўрлик аёл эзилар, йиғлар, худога ёлвориб, фарзанд тилар эди. У эридаги ўзғаришларни тирноққа зор ўтаётганликларида, деб биларди. Афсуски, Райҳон эрига қанча меҳр қўйгани сари Бўронбек ундан шунча узоқлашиб борар, ўзи сира истамаган ҳолда узоқлашиб борар эди. Баъзан Райҳон ундан умидини узиб, қизлик уйига кетиб қолишни ўйларди. Бироқ бунга жасорати етмасди. Усиз ҳаётини тасаввур этолмасди. Тасаввур этганда ҳам қон-қоронғи бўшлиқни кўрарди, шўрлик.

Бўронбекнинг Мирзабекка бўлган дўстлик ҳурмати сўнди. Бунга қўнғилида унга нисбатан туғилган шубҳа билан унинг қинғирлиги сабаб бўлди. Полвоннинг: «Мирзага дўст бўлгайдан кўра қўйинда илон сақламоқ афзал!» деган гаши ҳам унга таъсир этди.

Буни сезган Мирзабек уйдан эшикка кам чиқадиган бўлиб қолди. У Раҳмат полвондан қўрқар, чол мавжуд экан, ўзига «кун йўқлигини» сезар эди. Шу сабабли Мирзабек уни гумдон этиш режасини тузиб қўйган, аммо буни амалга оширишга юраги бетамас эди. Ўзи қозилиқдан қувилгач, юрак оғриги касалига ҳам мубтало бўлган; озган, кексайган, қоши ораси билан юзини ажнлар-нишғол этган эди.

Ниҳоят, бир ойсиз, юлдузли тун, Мирзабек ёвуз пиятини амалга оширишга журъат этди: боғлари тўридаги тўт қавагига яшириб қўйган қовоқни олиб, йўлга тушди. Қовоқ ичида иккита чипор илон бўлиб, уни Мирзабек шу туш маҳали тутган эди.

У ҳар шитирдан юраги шитир бўлиб бораркан, дам ханжарини, дам тўншончасини ушлаб-ушлаб кўрарди. Бу қуроллар унинг икки ёнига осилган эди. Гоҳо-гоҳо оромсиз сойдан тентакқуш, ҳаққуш, шунгқушларнинг кичқириқлари эшитилар, бу, Мирзабекка одам товушига ўхшаб туюлар, бундай пайтда унинг юраги типирчилаб, ер бағирлаб қолар, қулоғини динг қилиб, хийла ётар, булар тун қушлари эканини билгач, ўрнидан туриб, судралар эди. Яна Каттабоғнинг қайси бир бурчагидан элас-элас келаётган «Е, рамазон» қўшиғи ҳам худди уни таъқиб этаётгандай, юрагига гулгула солмоқда эди:

Е, рамазон айтиб келдим эшигингизга,

Қўчқордек ўғил берсин бешингизга.

Е, рамазон айтган билан тўямизми,

Бурунғилар одатини қўямизми?..

Мирзабек юрагини ҳовучлай-ҳовучлай «асалзор»га етди. Бу ерда у хийлагача кимирламай ётди. Қўзи қоронғиликка ўрганди. У Раҳмат полвонни келинининг уйи атрофида қутилмаганда пайдо бўлишию, қутилмаганда ғойиб бўлишини гира-шира кўриб турди. Унинг ўғли Холбек, Алишер ва Азамат билан Фозилмон қўлига, чала қолган ишни тиклашга кетган эди.

Охири полвон кўринмай қолди.

«Қари туллак! — деди гижиниб Мирзабек, — мени «қўлга тушираман», деб овора бўласан. Сенга ўхшаганларнинг мингта-сини ипсиз боғлаб кетаман!»

У Раҳмат полвоннинг уйқуга кетишини яна анча кутди. Кейин оёқ учида юриб, уй ортидаги туйнукка борди. Оёқ-қўли дир-дир титрамоқда, юраги келисоннинг келига урилишидай гур-силламоқда эди. Мабода, шу тобда, кимдир, анчайин бир йўловчими, бехосдан йўталса борми, унинг юраги тарс ёрилиб кетиши аниқ эди.

Мирзабек қовоқ қопқоғини қалтираб очди-да, уни тезлик билан туйнукдан ичкарига ағдарди. Сўнг «юраги ёрилиб» қочди.

Бирок, ўн беш қадам чопмай, мушукнинг ачкиқ чиқириғини эшитди.

«Эҳ, аттанг! Эҳ, хом калла!— деб манглайига муштлади у, — эҳ аттанг! Эҳ, хом калла! Нега шишакни ҳисобга олмадим-а? Ахир, полвонга сассиқалаф ширасини¹ ичирсам бўларди-ку! Сўқротниям шундай заҳарлаб ўлдиришган-ку! Бу айтишга осон, Мирзабек, полвоннинг қобасига ширани ким соларди?!»

У «ўлкасини қўлтиқлаганяча» жарга чошиб тушаркан, ўткир қиррали тошга қоқилиб йиқилди. Қўлидаги тўштонча билан қовоқ отилиб кетди. Огзи-бурни қонга бўялди. Қафт ва тиззалари шилинди. Лекин у оғриқни сезмади, отилиб турди, жар тубидан қуролларини тонди ва зўр бериб чошишда давом этди.

«Аттанг-аттанг!— дерди у йиқила-суқила чошиб кетаркан, — нега нишак эсимга келмади экан-а? Аммо бир нишак бир йўла икки илонни ўлдиролмас. Бир чакар... Уйғониб қолса-чи?..»

Ҳақиқатдан ҳам Раҳмат полвон мушукнинг қаттиқ биғиллаб чиқиришидан уйғониб кетган, «бир фалоқат юз берди», деб ўйлаб сакраб турган ва дарҳол чироқни ёққан эди.

У энг аввал жўни игнадек тиккайган, думи ғазабнок буралган, кўзи ёниб, оғзи очилган, тиши ёвузона такиллабган тарғилни, сўнг боши узиб ташланган илонни кўрди.

Шу он мушук унинг тўшаги томон биғиллаб сапчиди. Полвон шарт ўгирилиб қаради. Билакдек йўгон илон кўрпа устида судралмоқда эди. Мушук ўткир тирноқлари билан унинг кўзини ўйиб олди ва бирдан орқага тисарилди. У рақибининг вишиллаб айланишига бир зум тикилиб турди. Сўнг тагин зарб билан илонга отилди ва унинг бошидан ғарчиллатиб тишлади.

Шунда, ногоҳон, полвоннинг миясини «Уйни илон босибди!» деган ўй цармалаб ўтди. Унинг баданидан совуқ тер чиқиб кетди.

Полвон тоғни ташқарида қаршилади. У Оққоя учудаги бир туп муқаддас қатрангига ғамгин тикиларкан: «Илонлар уйда қандоқ пайдо бўлди экан?— деб миясини эговларди, — шипдан тушдимикан? Ё ташқаридан кирдимикан? Ё биров қасдан қилдимикан? Биров? Ким? Мирзабекмикан? Кўрмадингми, ушламадингми, тилингни тий! Балки, уйнинг бирон жойида илон ини бордир? Балки?»

Эй, муқаддас қатранги! Эй, она қатранги! Ўзинг кўмақ бер! Ўзинг мадад бер! Бизнинг уйда қандоқ жин айланиб қолди? Қўндан бошимизга кулфат тушгани тушган. Эй, муқаддас, қатранги! Эй, она қатранги! Ўзинг кўмақ бер! Ўзинг мадад бер!»

Бу кўрс, қайсар, мағрур одам шунча ёшга чиқиб, на инсонга, на динга сажда қилган эди. Бу унинг биринчи ва сўнги илтижоси эди.

Шу куни қишлоқда узок ивирсиб юрди. Кўп ўйлаб, охири ҳасратини Саттор сўфи билан Султон бахшига айтди. Улар: «Зинҳор қон чиқаринг, полвон! Уйингизга жин оралабди!» деб маслаҳат бердилар.

¹ Сассиқалаф баргларидан сиқиб олинган шира — заҳардир.

Бу жавобдан полвон қаноат ҳосил қилмади. Негадир ҳеч қутилмаганда оёғи Ҳазна (Ҳазина) бахшиникига тортиб қолди. Борди. Ҳазна бахши гўшт, қази, дуд, кул ислари келаётган дудхонада янги сўйилган қўй терисини ёғи солинган сузмада ошламоқда эди. У умрида бир марта ҳам остонасини ҳатламаган хурматли кўноқни кўриб, ўрнидан туриб кетди ва ўз кўзига ишонмай, серрайиб қолди.

— Омонмисан, бахши, — деди полвон.

— О...о...омон...ми...сиз, — Ҳазна бахшининг овози узук-юлуқ чиқди.

— Мен сенинг олдингга дам солдириш ё ирим-сирим қилдириш учуй келмадим, — деди, — мен соҳна-соғман. Мен олдингга пол очиринишга келдим. Сени полчиём дейишади, айтганларингам рост чиқариниш. Қани менга бир пол оч-чи? Душманам ким экан, билиб олай!

Ҳазина бахши полвонга тетик қўй кўзини тикди ва унинг рост сўйлаганини ҳис этди. Сўнг уни ўзининг кенг, озода, илиқ хужрасига бошлаб кирди. Полвонга совунак гулли чит кўрна ёшилган, атрофига оқ нўстаклар тўшалган сандал тўридан ўтиришга жой кўрсатди. Ўзи узр сўраб, ташқарига чиқди. Мис сувида ювиниб, тут шохига илинган тоза сочиққа артинди ва ошхонага кириб, чойга ўт ёқди. Кейин кийим-кечаклари тургувчи хонага ўтиб, ошпоқ либосга ўранди-да, кўноқнинг олдига кирди. Раҳмат полвон унга ажабланиб боқди. Сабаби — ошпоқ уст-бош оқ соч, оқ юз аёлни фаришта қиёфасига киритиб қўйгандек эди.

Омин қилишди. Ҳазина бахши терчи (дастурхон) ёзди, кўхнор гулли чойнакда кўк чой дамлаб келди. Номига бир пиёладан чой ичиб, тамадди қилган бўлишди. Терчига фотиҳа ўқишди. Ҳазина бахши деворда осиглиқ турган доирани олиб, ўчоқ чўғида тобиға келтириб қайтди. Сўнг полвоннинг қаршисига ўтирди. Полвон унинг ёнига пул қўйди. Ҳазина бахши доирани даранглатиб уриб, ақланималарни бақириб айтиб, тобора жазавага тушиб борди ва охирида:

— Душманингиз — яқин кишингиз, — деди.

— Отини айт.

— Оти дилингизда, худо дилингизга солган отини.

— Ҳимм!!! — Раҳмат полвон қалтираб кетди, — ҳимм!!! Хўп, хайр.

— Омон бўлинг.

Жума куни Раҳмат полвон қўй сўйиб, худойи ўтказди.

Каттабоғликлар: «Чернай Тошканини эгаллади!»¹ деган хабарни зулҳижжа² ойда эшитдилар. Ҳамманинг руҳи тушиб кетди. Аламзада Мансур пучуқ элдан ўч олиш навбати энди ўзига келганини билди. У уч ҳафта муқаддам қариндошларини кўргани Яллама³га борган ва у ердан куни кеча қайтган эди. Шунга Мансур пучуқ «Энди гапим асосли чиқади», деб ўйлаб аламини ёзди:

¹ Генерал Чернаев аскарлари 1865 йил 17 июнда Тошкентни ишғол этишди.

² *Зулҳижжа* — июль ойига тўғри келади.

³ *Яллама* — Сирдарёнинг ўнг қирғоғида, Чиноз ёнига жойлашган қишлоқ.

• Бу ерда ҳозир ҳам каттабоғликлар авлоди яшайди.

«— Ҳа, қоширлар бизни одам эмас, кўй дейишаркан. Ҳа, бизни кўйдек бўғизлашаркан. Ҳа, қоширлар Каттабоққа бостириб келишадир. Ҳа, буни мен Тошкандан эшитиб қайтдим. Ҳа, ёлғон айтсам, бола-чақам билан қирилиб ўлай!»

Мансур пучуқ каби эл назаридан қолган Мирзабек бу гапга қанот берди:

«— Чернай Чингизхонданам ёвуз эмниш. Бешикдаги болагача азоблаб ўлдираётганмиш. Изидан кулу харобалар қолаётганмиш».

Бу гаплар қулоқдан-қулоққа ўтиб ваҳимага айланади. Хотин-халаж, бола-чақа уйдан эшикка чиқишга қўрқиб қолишди. Эркаклар ишдан совушди.

Кўзибоқар тижоратчи ҳам Тошкентдан янги гап топиб қайтди:

«— Мен урушни бошдан-оёқ ўз кўзим билан кўрдим. Биздан Оқ подшо кўп марта кучли ҳам пухта эканига ишондим. Урушда Саид Азимбой, Мулла Исоқ, Ҳакимхўжа каби кишилар ганимга сотилдилар. Абдурахмон деган олчоқ «Кайкобус» сувини Чирчиқ дарёсига бурдириб юбориб, шаҳарни сувсиз қолдиртирди. Барибяр уруш анчага чўзилди. Агар Бухоро ё Хива хони Олимқулга ёрдам беришганда эди, Чернай енгиларди. Урушда мени Олимқулнинг жасорати хайратга солди. Охирида у оғир яраланди: тўп ўқи унинг чап биқинидан кириб, киндигини бузиб чиқиб кетди. Олимқул от устида эди. У бир қалқиб, ўзини тутди, салласида белини чирмаб боғлади. Сўнг от чоптириб, ҳайқириб, жангчиларни тўхтатди:

— Оғайнилар, зинҳор кўрқманглар! — деди қичқириб, — худо бизга мадад беради!

Олимқул ҳайқириб жангга отилди. Унинг кўзи чақнаб турган бўлса ҳам, ранг-рўйи мурда тусига кирган; белидан пасти — уловнинг усти қонга беланган эди. Шунга қарамай, бу одам аскарларни руҳлантирган ҳолда анча жанг қилди. Кейин бир четга секин чиқиб, калима келтириб, жон берди.

Шундан кейин кўшин саросимага тушиб қолди. Чернайчилар кучайиб кетишди. Гўдак борми, аёл борми ўлдиришди, уйларга ўт қўйишди, қиз-жувоқларни хўрлашди... Икки Чернайчи бир бўғоз хотиннинг ичида ўғил ё қиз борлигини билиш учун бир шиша майдан гаров ўйнаб, унинг қорнини ёришди. Бундан Иванов деган киши нафратланиб, хизматдан бош тортди.

Раҳмат полвон бу миш-мишларга унча ишонмади. «Бўрттиришадир», деб ўйлади. Шундай бўлса ҳам уни чуқур қайғу босди.

Бўронбекнинг Фозилмон кўлидаги ишлари яна чала қолди.

Каттабоғда Бўронбекни Бўрибой кучоқ очиб қарши олди. У ўзи билан бирга юз чоғли турк қозогини бошлаб келган эди. Бу йигитларнинг иккитадан улови ва қурол-яроғлари бор эди.

Раҳмат полвон: «Кўнгиллилар учун тоғ этагидаги водийда яшаб, машқ қилиш қулай, — деб ўйлади, — у ерга ўтовлар тикилади».

Бу фикрни қишлоқ кексалари ҳам маъқулладилар. Фақат қишлоқ оқсоқоли эътироз билдирди:

— Жиззах беги билан Бухорога хабар бериш зарулдир дейман.
Бўронбек билан Бўрибой рад этишди. Кўнчилик уларни қўлашди. Охири оқсоқол:

— Барибир хайрли иш-ку,— деди тасбеҳини ўгириб — қайтага кутилмаган совга — қувонч беради!

Бўронбек билан Бўрибой эски келишувга биноан атроф қишлоқлардаги кўнгилдиларни чақиртира бошлашди. Бироқ олдин оғиз кўниртириб ваъда берганлар, энди «Янги уйланганман», «Мол-ҳолга ним қарайди?» деган гаплар билан четлашга уринардилар. Айрим кимсалар очикдан-очик бош тортардилар.

Бундан Бўронбек ғазабланар, хуноб бўлар, ўқинар ва охир оқибат Бўрибойга ёрилар эди:

— Буларда эл-юрт гами йўқ,— Бўронбекнинг аламли юзида чуқур руҳий дард белгилари кезди,— бул муқаддас туйғулардан кўра хотинларига ихлослари баланд. Булар ҳеч қачон аялини ғанимга «ем» қилмайди. Бундоқ тақдирда ё ўзи ўлади ё ғанимини ўлдиради. Агар унинг юртини ғаним оёқ ости қилса, элини хўрласа, у бунга тақдир азалининг ёзуғи деб қараши, тинчини бузмаслиги мумкин. Тушунган одамга бу жуда оғир-ку, Бўрибой ога! Жуда оғир!

— Нима ҳам дейсиз, иним?!

— Туркистон уммонда дарғасиз кетаётган кемага ўхшайди.

Бўронбек оғир тин олди. Шунда, нигоҳида поёни йўқ қайғу акс этди,— Ё Тангрим! Машъум бўрон уни ҳиссиз қояларга уриб, гарқ этаётгандек туюлаётир. Ё Тангрим!!!

— Умидсизланманг, иним!— Бўрибой чўлтоқ қўлини иягига мардона тиради.— Умидсизлик — одамни чалғитади, одил йўлдан чалғитади, орқага кеткизади. Биз курашамиз! Элнинг бошига иш тушганда, эркак деган фақат шу йўлдан боради. Қандоқ бўлмасин, Ковалевский билан алоқа боғлашим керак. Сиз Степанов билан Корякинни танийман дедингиз-а? Уларга ҳам хат йўллайлик.

Бўронбек бошини чангаллаб жим қолди ва охири:

— Маъқул, ога,— деди.

Махсус тайёрланган уч киши рус дўстларига битилган мактубларни олиб, олис юртга жўнаб кетдилар...

Қаргалар кўпайган кезде гамгин водийга мингга яқин йигит йиғилди. Бўронбек билан Бўрибой ҳарбий илмда нимани билса, шунини уларга ўргатишга киришди. Бўронбек йигитларга бош, Бўрибой маслаҳатчи эди. Тутинган ака-ука бир ўтовда яшардилар. Ҳора совуқ тунлари юракларини гулу, гам чулғаб олганда, икки дўст жаҳонгирлар, жангу жадаллар, афсонавий қаҳрамонлар ҳақида суҳбат қурардилар ва ўзларига таскин-тасалли берардилар.

Жумод ал-аввал¹ оғи Чернаев кўшини Сирдарёни кечиб ўтиб, олдинга силжийверди. Бундан Мирза қингир (эл уни шундай атай

¹ Январь — февраль ойлари.

бошлаган эди), Мансур пучук, Нурхезлар севиндилар. Сабаби, энци, элдан ўч олиш ҳамда мансабга мишин имкони тугилган эди. Аламзадалар шу ниятларини кўзлаб, Чернаевга хат битдилар:

«Ассалому алайкум генерал Чернаев жаноблари! Қадамнигиз тагин ҳам қутлуг бўлишига ишончимиз комилдир. Сиз тарихда битилган жами ботирлардан устундирсиз ва Сиздек улуг зотга содиқ қул бўлиб хизмат этиш биз учун бахт ҳам саодадир. Лекин бизда (қишлоқ номю исми шарифларимизни мактубни олиб борган киши айтадур. Эҳтиёт нуқтаи назаридан шундоқ қилдик) Сизга чуккур қовлашаётган қора ниятли кимсалар ҳам бордирким, бундан Сизни огоҳ этишни ўз бурчимиз деб билгайдирмиз. Алар мингдан зиёд жаллодлардир — бошлиқлари Бўрон ҳўкиз билан Бўри чўлтоқдирлар. Сиздек ақл-заковатда, маданиятда юксак улуг зот бунинг мағзини чақар ҳам биз томонларга қадам рап-жида этар, деб ўйлагайдирмиз. Сизни кенг қулоч очиб кутиб оладирмиз.

Сизнинг содиқ қулларингиз...»

Хатни Нурхез яширинча олиб кетди. Унинг икки юзлама ошнолари зимдан фисқи-фасод гап ёйиш билан бирга қўйидаги мазмунда варақа тарқатишни давом эттирдилар:

«Нодон кўнгиллилар! Яқин кунда Чернай деган ёвуз устингизга оч офатдай бостириб келади. Бўрон ҳўкизга нима, ўлса, ҳеч нарса ютказмайди. У авани — ўзига ўхшаш тирноққа зор чўлтоғи билан гумдон бўлаверсин! Сизлар бола-чақаларингизга қаранглар; бўйдоқларинг уйланинглар. Нечун ўзларингни ўтга урасизлар. Йўқса, сизларнинг касирларингизга бизларам қоладирмиз. Биласизларми, Чернай дегани нимадир, азроилдан баттар махлуқдир, ул қадами етган жойни дўзохга айлантиради; одамнинг терисини тириклай шилади!»..

Ёвуз хат содда дилларга ёвузона таъсир этди: миш-мишлару гап-сўзлар, порозилигу низолар кўпайди. Эл ва кўнгиллилар вас-васага туша бошладилар. Бўронбек билан Бўрибой ўз ўтовлари олдига кўнгиллиларни йиғишга мажбур бўлишди. Тоғ бошини қора туман қоплаган, аммо муқаддас қатранги тизма қоялару опноқ қорлар аро яққол кўриниб турарди. Совуқ изғирин қалин қор юзини ундай тўзғитиб, нохуш чийилламоқда эди. Йигитлар ер тепиниб, қўлларини бир-бирига ишқаб, бошлиқнинг путқини тинглашга шай турардилар. Қатор жойлашган оқ, қора ўтов тўйнуқларидан бўз тутуни буруқсиб чиқмоқда эди.

— Оғайнилар, — деб гап бошлади у гамгин оҳангда ишонч билан, — ҳар хил ёлгон-яшиқ гапу варақа тарқатаётган галамислар бизга тўхмат қилишаётир. Бизда уларнинг кеки борга ўхшайди. Шундан ҳам кўриниб турибдики, кек-манфаатларини ҳамма нарсадан, ҳатто эл-юрт манфаатларидан ҳам устун қўйишаётир. Аслида уларга аравани от тортадими, эшак тортадими, фарқи йўқ. Бу галамислар учун ёгли жой бўлса, қоринлари тўқ, устлари бут бўлса бас, туққан оналаридан ҳам кечиб юборишади. Улар фақат бизга эмас, ўрисга ҳам тўхмат қилишаётир. Ўрусияда мен икки марта бўлганман, у ерда талай ой яшаганман. Озми-кўпми

ўрис тилини, феълини, урф-одатини биламан. Дўстим — Бўрибой Ўрусия бошкенти (пойтахти) Санкт-Петербургда ўқигаёт, яшаган. Шу бонис бизга ишонасизлар деган умиддамиз, ўрис Азроил эмас, жабрдийда халқ, меҳнаткаш халқ. Унинг илм-фан, қурол-яроғ, ҳарбий куч, саноатини биз ўргансак арзийди. Бирок, бунга Оқ подшо ҳукумати йўл қўймайди. Оқ подшодан ўрис халқининг ўзи норози. Шунга эл билан ҳукумат ўртасида уруш бўлай-бўлай деб турбди.

Оқ подшо ўз халқини қулликда сақлагани камлик қилганидай бизнинг ҳам бўйнимизга қуллик занжирини солмоқчи. Ахир бунга йўл қўйиб бўладими, оғайнилар?! Эркимиз, ер-сувимиз, ор-номусимизни бериб қўйиб яшашимиздан не мурод?! Ахир, биз Чернаевдан нечун кўркамиз? Агар у кучли бўлса, Чимкентда Олимқулдан енгилармиди?! Йўқ! Тошкандagi мағлубият эса Олимқулнинг ўлимидан кейин бўлди. Нечун?! Қўшин саросимада қолди, бирлигини йўқотди. Бирлигини йўқотган ҳар қандай лашкар, ҳар қандай куч енгилади. Бирлигини йўқотган миллат ҳам, элат ҳам қулликка маҳкум бўлади. Бутун куч, бутун хосият — бирликда. Биз бир бўлсак енгамиз! Чернаев Оқ подшонинг рухсатисиз, ўзбошимчалик билан бостириб келаётир, шундоқ экан, орқадан унга мадад берадиган куч йўқ. Биз ҳақ йўлдан бориб жанг қиламиз, бир жон, бир тан бўлиб жанг қиламиз. Акс ҳолда енгиламиз, умр бўйи ганимга қул бўлиб қоламиз. Бола-чақамиз ҳам қул бўлиб қолади. Бунга чидаб бўладими, оғайнилар!

Кўнгиллилар ларзага келдилар. Ўнғар полвон билан Яшарбекнинг мардона овозлари бирин-кетин янгради:

— Йўқ, биз дунёга тиз чўкиб яшаш учун келмаганмиз!

— Минг йил қулликда яшагандан кўра, бир кун озодликда яшаган афзал!

Ўнғар полвон қанча кизиққон, кекчи бўлмасин, анча теран фикрлаш ва идрок этиш қобилиятига эга эди. У ўзининг кеки ноўрин эканини билгач, эзилиб, уялиб юрди ва мана, пайти келганда, Нурҳез, Мирза қингирларнинг қаршиликларига қарамай, кўнгиллилар сафига қўшилди. Шунданми, эл уни тагин Ўнғар полвон деб атай бошлади. Ҳозир бу мағрур, тунд йигитнинг гали ҳаммага маъқул тунди, кўпчилик унинг ўтли сўзларини такрорлади. Булар ичиди Мирза қингирнинг иниси — Яшарбек ҳам бор эди. У юз тузилишию хислатлари билан Қудрат тегиримончига ўхшаб кетарди. Бўронбек: «Бир дарахтдан эгар ҳам, тўсин ҳам, тўқмоқ ҳам, соп ҳам чиқаркан-да», деб ўйлади. Сўнг одатдагидай ўзини тетик, мардона тутди:

— Яшанглар, оғайнилар! — деди ўзининг қудратли овози билан шов-шувни босиб, — яшанглар! Оғайнилар, энди Учқулочга эниб, Пистали тоғ этаги орқали Қил аритига борамиз. Бу ерда Чернаевни олдинга ўтказиб юборамиз. Чернаев Жиззахда Бухоро лашкарига тўқнаш келади. Ана шунда биз унинг орқасидан бориб, энсасига зарба берамиз! — Бўронбек Оққояга қаради ва хиёл сукут сақлагач, давом этди: — Оғайнилар, бизга Ола қатранги, муқаддас қатранги мадад бергай, омин!

Ҳамма совуқда мағрур қад кериб турган қатрангига юзланиб, кафтларини юзига тортди:

— Омин!!

Йўлга чиқдилар. Бундан Мирза қинғир тайшвишга тушди. Сабаби, Нурхее у ўргатган ҳамма гаини татар тилмоч орқали Чернаевга айтган, генерал менсимаган ҳолда «Ерунда» деган. Кейин хомуза тортиб, керишиб, лоқайд бир оҳангга Жиззахдан сўнг... борарман дегандай гап қилган. Шунга қинғир «Кўнгилдилар» режасини барбод этиш учун одам юбориш ё юбормаслигини билсмай, иккиланиб қолди. Сўнг, охири, тағип Нурхезни юбормоқчи бўлди: у «Дод ўламан, бормайман, — деб туриб олди, — улар мени обдон мазах қилишди!»

Қинғир Мансур лучқни кўндирмоқчи бўлди. У ҳам бош тортди: «Бола-чақам бор, ука, шуни мендан халос қил, ука. Чернайингдан кўрқаман, ука, ҳазиллаб туриб, сўйиб қўйса, бола-чақамни уволига қоласан, ука».

Мирза қинғир «Ҳа, майли, бормасаларинг борманглар, барибир Чернай енгади, барибир хатимиз иш беради...» деб қўяқолди.

Шундан кейин унинг қалби машъум қувонч ила Райҳон томон талпина бошлади. Аммо у мулоҳазали, тадбиркор киши эди:

«Балки, полвон хўжақўрсинга урушга кетганидир, — деди ўйлади, — балки, ярим йўлдан қайтар. Ахир, бу лаънати чол кўпдан изимга тушиб юрибти-да. Икки-уч кун сабр қилсам, осмон узилиб, ерга тушмас. Шундаям «иси чиқмаса», демак, у Чернай билан «ўпишаётган» бўлади. Барибир «Ўтти ўлчаб, бир кес» деган гап яхши.

Қутилмаганда Раҳмат полвон Чимқўрғондан изига қайтди ва ўрдатошнинг шарқ томонидаги Тешиктош горида яшаб турди. Хуржундаги озиқ-овқат ҳам охирлаб қолди. У ҳар кун қоронғи тушиши билан отда «Асалзор» ортидаги жарга борар ва йўл пойлар эди. У қаҳратон совуқда дамо-дам тўппонча, қилич, гугуртларини ушлаб-ушлаб қўяр. унинг бу туриши ва ҳаракатлари қароқчинни эслатар эди. Қор бўрони беомон қутирган бир кеча полвон:

«Шубҳа-ғумонларим нотўғрига ўхшайди, — деди ўз-ўзига, — Раҳим чўпон ҳам шунчаки қўшиқ айтгандир. Хазина полчиям озгига келганини валдирагандир. Қариганимда итдек пойлоқчилик қилишим уят, уят ҳам пасткашлиқдир! Буни биров сезса борми, шарманда бўламан. Эркак кишига тўғри келмайдиган иш қилаётирманда ўзи! Қандоқ тубанлик! Тонгда уйга бораман!»

Раҳмат полвон бўрон кам тегадиган, кўз илғамайдиган тош қавагида ётса ҳам (у ҳар гал бўз айғирини бир қақиримча юқорида, камарда қолдирар эди) омонсиз совуқ унинг кенг ва ерга тегиб юрадиган пўстинини тешиб ўтиб, баданига игнадек санчила бошлади. У: «Чидайман! — деди қаҳр билан, — чидайман! Шундан кейин полвонга бўрон ҳам: «Чида, чида, чида!» деб бўкираётгандек туюлаверди.

Тун ўрталарида унинг тиши-тишига тегмай тақиллай бошлади. «Чидайман! — деб хаёлидан ўтказди полвон, — ҳойна-ҳой шубҳа қасалига йўлиққанга ўхшайман. Бўлмаса тун зулматида бундоқ тентираб юрмасдим. Эҳ, қандоқ тубанман!!!

Повон пўстинининг ён чўнтагидан нос олиб отаркан: «Иш-килиб музлаб қолмасам гўргайди,— деди,— тагин озгина сабр қиламан!»

«Озгина сабр» қилди. Яна озгина!.. Яна!.. Шунда, у ногоҳон йиртқич хайвондек ўкираётган бўрон аро, куртуклар¹ аро судралиб келаётган бир махлуққа кўзи тушди. Ҳа, ҳа, аввал шундай деб ўйлади. Кейин унинг одамлигига, кейин эса Мирзабек эканлигига ишонди. рўй-рост ишонди. «Мирзабек?» Номусдан титраб кетди у. Ё, худо, бирдан азойи-бадани терга ботди. Нафаси қайтиб кетди. Пўстинини ечиб ташлади. Томоғида, икки жағида ёнғоқсимон соққалар ўйнай бошлади. Кўзларига қон қуйилди. Тишлари гижирлай бошлади. Бироқ ўрнидан сапчиб туриб кетмади. Ўзини ўзи тушиниб етмаган қандайдир гайри табиий ирода билан босди. Кутди. Райҳоннинг хира ёришиб турган деразасидан кўз узмай кутди. Аввал у: «Елғиз ўзи... Шунга қўрққанидан шам ёқиб қўйган,— деб ўйлаган эди. Энди эса,— ўйнашини кутиш учун ёқиб қўйган экан,— деб ўйлади,— Ё, Танграм! Менинг сезгиларим, шубҳа-гумонларим охир оқибат рост чикди! Ё, Танграм! Қандоқ дахшат, бу! Нечун шундай разилларни ер ютиб юбормайди?! Нечун?!»

Мирзабек кўздан ўчди. Раҳмат полвон газабдан дағ-дағ титраб, ўрнидан турди. У қўлига тўппонча олиб, аждоҳодек тўлғониб, дераза олдига борди. Шунда полвон тасир-тусур аро Райҳоннинг чинқириб йиғлаётганини эшитди. «Мочагар!» деди ичида беқиёс нафрат билан ва деразани тешиб синдириб, ичкарига учиб кирди. Юз-кўзларини ойна тилиб, кесиб юборганини ҳам сезмади.

Шу тобда дунёда ундан қўрқинчлироқ, ундан ёвузроқ жонзот йўқ эди. Ё алҳазар! Бу машъум кийёфани кўришлари билан тунги кийими цора-пора бўлиб кетган Райҳон ҳам, кўзлари чақчайган Мирзабек ҳам чинқириб юборишди ва мурдадек қотиб қолишди. Шу онда, балки, бу икки кимса ҳушидан кетишгандир, балки юраклари ёрилиб, ўлиб қолишгандир. Ҳозир бу ҳақда Раҳмат полвон ўйламасди. Ўйлолмасди! Полвон бениҳоя қутуриб кетганди. У қиличчини ғилофидан шарт суғириб, беқиёс газаб, беқиёс нафрат билан Мирзабекнинг юзига туपुरди. Сўнг:

— Эркаклик ҳайф!!! — дея унинг мижозини шарт чошиб ташлади. Мирза қинғир қимир этмади. Қон тирқираб отилиб, ўзини, тўшакни, ҳам Райҳонни булғамоқда эди. Кейин у сочлари сочилиб ётган Райҳоннинг ғам, номус, қўрқув ифодалари тошдек қотиб қолган масъум чехрасига мислсиз ижирганини билан туपुरди ва:

— Аёллик ҳайф!!! — дея шўрликнинг сўлим сийнасига қилич урди. Қон тизиллаб отила бошлади. Шундагина полвоннинг елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди.

Шу қоронғу тун Бўронбекнинг кўнгли ҳар қачонгидан ҳам безовта эди. Онаси ўлганди ҳам, дўлти бўри қишлоқни остинустин қилганди ҳам у шундай ҳолатга тушганди: «Нега кўнглим ғаш,— дерди ўзига-ўзи,— ё, бу, жанг олдидаги васвасами? Ё

¹ Куртук — қаттиқ қор уюмлари. Куртук бўронда ҳосил бўлади.

уила бироп нима бўлдимми? Нега отам ярим йўлда қайтиб кетди?.. Нега Ҳусеинга хат олиб кетилган йўлчилар қайтишмаётир? Ишқилиб кўлга тушиб қолтирмадиммики?»

Бўронбек чалқаш-чулқаш фикрлар Бўрибойга туния оқартирди. Тоғ кини дилни ҳуфтон этар ларжакада руҳсиз, тунд ҳам совуқ эди. Ер бўз туман тағида тош қотиб ётарди.

Кўнгилдилар аёзда хоҳлаб, хоҳлашмай понунга килдилар. Уларнинг юзларига ҳам, чарчоқ ва қўрқув соя ташлаб тургандек эди. Ё Бўронбекка шундай туюлдиммики? Ундан деса, Бўрибой, Ҳигар полвон, Ишарбек, Алишер, Азаматлар дасил эвапликлари сезилиб турибди. «Эл-юрт бошига иш тушганда, ўзим ҳақимда ўйлашм уя! — деди нида иккиралиб Бўронбек, — одамларда рух етишмаётир. Руҳсиз жанг қилиб бўлмайди».

Бўронбек ўйлаб туриб ўтовлар олдига тулхаблар ёкишни, кўйлар сўйишни, шўрваю қабоблар тайёрлашни ва аргумоқларга ем беришни буюрди. Бу тадбир Бўрибойга ҳам ёқди.

Базм қилиганда, ошқат ойиқиб, шароб ичилиб, ўйин-кулгу бошланганда, от йўртгириб Раҳмат полвон кедди. У дурустгина қуролланган бўлиб, кўлида тўрт қулочдан узун иргай тағи ҳам бор эди. Бўронбек отасининг оқариб кетган юзию, қоп қуйилган кўзида дам қувонч, дам гам, дам қабрдай совуқлик аке этаётганини илғаб, юраги увушиб кетди. Бирок, сир бермади. Ўйин-кулгунини давом эттирди: Фақат махсус тошириқ билан кетган кишилар (буларга Қарши чўлоқ бошлиқ эди) қайтишганидагина, Бўронбекда ҳам, унинг сафдошларида ҳам кўтаринки рух пайдо бўлди. Қарши чўлоқ Бўронбек билан Бўрибойга алашпималарни пичирлаб айтди. Икки дўст бир-бирига саволмуз тикилди-да, нидамасдан ўтовга кириб кетишди ва у ердан анчадан сўнг чиқишди. Бўронбек ўзини ниҳоятда тетик тутган ҳолда кўнгилдиларга отлашгани буюрди.

Ҳамма тайёр бўлди. Шунда Бўронбекнинг мардона овози янгради.

— Оғайнилар, ўлимдан қўрққан миллат қул бўлиб яшайди. Ўлимдан қўрқмай курашган миллат озод яшайди. Оғайнилар, ўз ери, ўз имони учун курашаётган эри. Таңгри ҳам қўллаб-қувватлайди. Эл-юрти ҳам унутмайди. Қудён, Ер, Сувни йўқотиб бўлмаганидек, эл-юртнинг ҳам йўқотиб бўлмайди. Фақат биз матонатли бўлайлик, оғайнилар, ўлсан эрларча куралиб ўлайлик. Очик айтаман, Чернаевнинг қуроли бизникидан устун. Шунинг учун биз унга қутилмаганда яқиндан туриб ҳужум қиламиз. Бу курашда Таңғримиз бизга қувват бериш! Бу курашда Она қатранги, муқаддас қатранги бизни қўллаб-қувватласин! Омин! — Бўронбек бир тун муқаддас қатрангига боқиб, қафтларини юзига босди.

— Омин! — дейишди сулдираб кўнгилдилар бир тун муқаддас қатрангига юзданиб.

— Йигарларим, қарғилошларим! — деб ган бошлади Бўрибой оға. — Биз бировни қул ҳам қилмаймиз, биз бировга қул ҳам бўлмаймиз! Бизни қул қилмоқчи бўлаётган Оқ подшо жаллодларини

юртимиздан супуриб ташлаймиз. Бизга бундан бошқа йўл йўқ жигарларим! Тангри бу йўлда бизга эш бўлсин! Омин!

— Омин! — кўнгиллилар овози еру кўкни тутди.

— Олга! — Бўронбекнинг бўронли овози янгради, — ҳақ йўлда олга, огайнилар!

Кўнгиллилар генерал Чернаев кўшини амир лашкарини Темурланг дарвозаси томон омбирдек сиқиб бораётган бир кезде, қир ортидан гулдираб чиқдилар. Буни душман кутмаган эди, бу, унга, беҳосдан оёғи тагидан отила бошлаган вулқондай таъсир этди ва у талвасага тушиб қолди. Худди шу лаҳза селдай босиб бораётган кўнгиллилар уни ўққа тутдилар.

«Ўлсанг эркакча ўл! Шармандаларча қочиб қайга борасан?! Чекинма!!!» — деб куйиб-пишиб қичқириб, лашкарини тартибга солишга уринаётган Ёқуб Қуш Беги¹га ҳам қайта жон кирди. Унинг руҳи тоғдай ўсди ва у ҳам ўз кўшини билан ёвга ташланди.

Тахлика, исканжада қолган генерал Чернаев лашкари иккига бўлиниб кетиб, чекина бошлади. Ҳаш-паш дегунча қилич-найзалар ишга тушди. Раҳмат полвон ирғай таёғи билан сермаб, қора булутларни ёриб чақнаган чақмоқдек душман ўртасига ёриб кирди. Бундан Бўронбекнинг юраги орқасига тортиб кетди: «Ё худо, отам: ўзига-ўзи ўлим қидираётир», — деди.

У хавф-хатарни унутиб, ўша томонга от солди. Унга кўплаб сафдошлари эргашди. Бироқ, кеч эди. Раҳмат полвон елкасидан ўқ еб. қулади.

Чернаев Сирдарёнинг ўнг қирғоғига чекинди. Кўнгиллиларнинг фавқулоддаги жасоратлари олқийш ва шов-шувларга сабаб бўлди. Бундан Бўронбек билан Бўрибой унчалик севинишмади, улар ички бир туйғу билан Чернаевни яна куч тўплаб қайтишини севишар эди.

Бир куни Бухоро амири — Саид Музаффар уларни ўз ҳузурига чақириб олиб, кучоқлаб, ўпиб, галаба билан қутлади:

— Баракалла, ёвқурлар! — деди у қувноқ оҳангда, — Сизлар мани шод эттиларингиз. Миннатдормен!... Ўғлим, Сиз Бухорода, қурашда мани таҳсинимга мушарраф бўлгон эрдингиз. Бўрибой эса бир пайтлари манга ҳақ гап айтган эрди! Ҳар икковингизиям мардикларингга тан берурман. Раҳмат жигарларим, раҳмат! Энди, икковингизга ҳам муносиб иш бергайман. Бирингиз Искандар, иккинчингиз — Афлотун... дегандек. Бул ҳақда ўйлаб кўргайсизлар. Уч кун муҳлат берурмен.

Амир Саид Музаффар ўз ёнида савлат тўкиб турган Форист жанобларига маъқулми дегандек кўз қири билан қаради. У маъқул ҳазрати олийлари дегандек ним жилмайди. Амирнинг чап томонида турган Ёқуб Қуш Беги:

«Бунинг амирлиги қаерда қолди?! — деди ичида алам билан, — шу келгиндидан маслаҳат сўрайдими? Шундай қилиб ўз сиримизни ўзимиз олдириб қўйганимизни билмай қоламиз-да. Эҳ, аттанг, Аттанг!!!»

¹. Ёқуб Қуш беги — Бухоронинг Жиззахдаги кўшин бошлиғи.

Фориет жаноблари Англиядек мамлакатдан ташриф буюрган эди. У Чернаев кўшиғига қарши курашда хоннинг ўнг қўли ҳисобланарди. Бу зужко жаноб Бўронбек билан Бўрибойга дўстона тарзда назар солаётган бўлса ҳам, қандайдир даражада ўзини улардан юқори қўяётгани авзойида сезилиб турар, бу, эса, икки тийрак ақл эгасининг ташини келтирмоқда эди. Бўронбек:

«Бечора юрт! Бечора эл! — деди ич-ичидан титраб, эзилиб, — ҳали сен Оврўпага кўғирчоқ бўлмасанг эди деб кўрқаман! Бечора юрт! Бечора эл!»

Саид Музаффарнинг гапи бир пасда кўшин бошини Мухаммад девга етди. Бундан аламзаданинг қони миясига урди, кўз олди қоронғилашди. У ўзини базўр тутиб қолди. У Бухородаги олишувда Бўронбекдан енгилиб, эл-юрт ичида обрўси тушгандан бери алами ичида эди. Мана, энди тагин Бўронбек оёғига тўғаноқ бўлди... Йўқотмоқ керак!... Бўлмаса Мухаммад девга кун йўқ. Икки кўчқорнинг боши бир қозонда қайнамайди. Йўқотмоқ керак!!!

У тишини-тишига кўйиб ўйлади. Охири бир қарорга келди шекилли, кўзи машғум севинч ила порлай бошлади. У шу заҳоти кўнглига яқин ўн кишини ўз ўтовига чақириб олди. Буларнинг ичида жаноб Муродбек (Ғарқўз) ҳам бор эди. Мухаммад дев уларга ўз фитнасини ошқор айлади...

Мазкур ўтовга Бўронбек таклиф қилинди. Бўронбекнинг оёғи тортмаса ҳам ўзбек одатига кўра ўтовга жўнади. Бўрибой унинг қулоғига: «Эҳтиёт бўл, иним», деб шивирлаб қолди. Бўронбекнинг кўнглига аллақандай гашилик чўқди.

— Улуғ галабадан кейин бир чақ-чақлашайлик деб чақирувдим Мулла Бўронбек! — деди унинг азамат елкасидан қучиб Мухаммад дев.

— Авф этасиз, Дев афандим, отам оғир аҳволда.

— Биладан, Мулла Бўронбек, биладан, оғир, сизга оғир, аммо биз билан бирпас ўтирсангиз, кўн хурсанд бўлардик-да.

Бўронбек ноилоҳ қўнди.

Майхўрлик чўзилгандан-чўзилиб борарди. Ўтовдагилар Бўронбекнинг тенгсиз қиличбоз, ничоқбоз, чавандоз ҳамда довюрак ақалигини гап орасига усталик билан қистириб ўтардилар ва уни ҳоли-жонига қўймай ичирардилар. Одам темир эмас-ку, май таъсир этмаса, борган сари Бўронбекнинг кайфи ошиб борарди. Бироқ у ўзини зўр ирода билан ушлаб турарди. Бўронбек бир неча марта туришга чоғланди-ю, лекин ҳар гал уни даврадагилар қўярда-қўймай ўтқазардилар. Мухаммад дев эса унга ҳурмати зўрлигини айтиб, маҳкам ёпишиб олганди.

— Бўронбек ақл-заковатда ҳам, қучда ҳам тенгсиз, — деди Мухаммад дев унинг кайфи обдон ошганини сезиб ва сирдошларига маъноли кўз қисди, — у кўкда учиб бораётган ҳар қандай қўшнинг ҳам кўзидан бехато отиб туширади.

Шу лаҳзада Муродбек Бўронбекнинг орқа томонида, тўппонча ушлаган ҳолда тик турарди.

— Аммо парвардигори олам Бўрон ўрисни бир нарсадан қис- ган. — Муҳаммад дев гапида давом этди. бечорани жи йўқ!.. Хо-хо-хо!

— Хо-хо-хо!

— Хо-хо-хо!

Кулли ўтовни осмонга кўтарди. Бўронбек мастлигига қарамай ғазаб ила ўрнидан сачраб тураётган эди, Муродбек тўпшонча би- лан унинг бошига, қаншарига ура кетди. Бўронбек ўтириб қолди. Ўтовдагилар уни бирдан босиб, тепиб, урдилар. Бўронбекнинг ҳаммаёғи момоталоққа айланди. Оғзининг икки четидан қора қон сиза бошлади.

— Бас, бўғалоқларим, бас! — деди Муҳаммад дев тиржайиб, — дунёда энг кучли, энг хавфли кураш — махфий курашдир. Мана, бунинг меваси! — У ўртада мурдадек чўзилиб ётган Бўронбекка суқ бармоғини нуқди, — худди ман айтган йўсинда Бўрон ўрисни пайгамбари Исосимон... — Муҳаммад дев гапидан тўхтаб тиржай- ди. Сўнг чала қолган гапини тугатмай, бошқа гапни бошлади, — Зинҳор эсларингдан чиқарманглар, ҳамма нарса махфийлигида гўзал ҳам қўдратли! Акс ҳолда!.. — унинг кўзи ваҳшиёна чақна- ди, — акс ҳолда... — деб такрорлади у ва давомини айтмай, ўнг қўлини томогига тираб, арра қилиб кўрсатди.

Ун киши Бўронбекни қанорга тиқишди ва бир қора от устига танғиб боғлашди. Сўнг уни ўзлари вақтинча қарор топган Те- мурланг дарвозасидан хийла наридаги Нурак дарасига олиб бо- ришди.

Шамол, бўрон аримас бу дара атрофи ёнғоқ, арча, наъматак каф дов-дарахтлару қора қоялар билан ўралган эди. Бу ўлмас қояларни оралаб, бир топқин сой оқмоқда эди. Соининг шун- дай ўртасидан бир бужур қоя ўсиб чиқиб осмону фалакка сан- чилиб турарди.

Ун киши Бўронбекни қип ялонғоч этиб шу қояга боғлашди. Кейин унинг кафт ва оёқларига пўлат миҳ қоқинди. Оғзи аралаш кўзини пайтаво билан танғинди. Бўронбек ҳеч нарсани сезмади. У аллақачонлар дунёдан ўтган мисоля қимир этмасди. Гўё, энди, унинг учун азоблару совуқлар ўз таъсир кучини йўқотгандай эди.

Гарчи жаллодлар Муҳаммад девнинг тонширигини амалга оширсалар ҳам, ичларида ундан порози эдилар. Ўнови ҳам:

«Бу бадбахтни Темурланг дарвозасининг ўзида гумдон эт- сак ҳам бўларди, — деб ўйларди, — қора, совуқ тунда қор ке- чиб, шунча йўл босиб, уни шу йўсинда азоблаб ўлдириш шарт эмасди».

Ун киши бўронли дарани тарк этишди.

Шу захоти кимдир Бўронбекни бўшатиб олиб, томирини ушла- ди ва: «Хайрият-э», дея енгил уҳ тортди. Сўнг уни шошиб қигиз- га ўраркан:

«Бургутнинг қаноти синди, — деди мислсиз алам билан — малъуилар бургутнинг қанотини синдирдилар! Энди, у тирик қо-

лармикан? Бу — ёзда қор ёғишни умид қилган билан баравар эмасми?».

Бу одам Бўрибой эди.

Бўрибой дўстини Муҳаммад дев чақирганда, унинг юраги шув этди-ю, аммо у Бўронбекни олиб қололмади, тўғрироғи олиб қолиш имконияни тополмади. Бироқ, Бўрибой қаттиқ изтироб ва ташвишда лаҳза сайин ўтовдан чиқар, кўзи тўрт бўлиб дўстининг йўлига қарар эди.

Наҳоят Бўрибой ошпоқ қорда йирак-йирак қора доғлар пайдо бўлганини кўрди. У дарҳол ўша ёққа югуриб бориб, ўзини папага олди ва дахшатли воқеанинг шоҳиди бўлди.

Сўнг у оркасига қайтди, ҳар ахтимолга кўра ўтовдан кигиз олди ва отига миниб «қора доғлар» изига тушди...

Бўрибой Каттабоққа бориш хавфли. Музкудуққа узок эканини ҳисобга олиб, Оққояга — бир туп муқаддас қатранги этагидаги — Қирққиз горига жўнади. У дўстини оти олдига ўнгариб олган ҳолда шомгача қор кечди ва манзилга етди. Бўрибой бу горни олис бир кезлари Уйғоқбек билан тоғда дам олганда кўрган эди.

Шу тундаёқ Бўрибой Оқилбек, Холбек туяқаш, Султон бахшиларга хабар берди. Улар дарҳол емак, чирок, ёқилги, идиш-товоқ, кўрпа-тўшак ва бошқа зарур нарсалар олиб горга келдилар.

Султон бахши Бўронбекнинг синган оёқ-қўлларини тахтакач-лаб боғлади, жароҳатларини ювиб, артиб, уларга дори-дармонлар суртди. Кейин Оқилбекка юзланиб деди:

— Тарадудларингни кўраверинглар. Эрта-индин худо омагани олади.

Гор ғам, йигига кўмилди.

Шу кеча Бўрибой Холбекни Темурланг дарвозасига жўнатди. Бироқ у бекорга овора бўлди: Раҳмат полвон ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ эди...

Бўронбек ўлмади...

Ҳар тупда ундан Оқилбек, Султон бахши, Татьяна Сергеевна, Холбек, Алишер, Азамат, Раъно, Орзуғуллар хабар олиб турардилар. Бўронбек қаттиқ алаҳсираган ҳолда гоҳ ҳушига келиб, гоҳ ҳушидан кетиб ётарди. Бўрибой унинг қошидан жилмасди.

Раъно ҳам Бўрибой ога йўлини тутишни — оғир кунларда ўзи учун яқин инсон ёнида бўлишни истар, бутун қалби билан истар эди. Охири енгиб бўлмас бу истак голиб чиқди: қизнинг ҳаёти горда кеча бошлади. Юз-кўзида, сўзида, ҳатти-ҳаракатида маънавий куч, эркинлик барқ уриб турган бу соғлом, мард ақл эгасининг раъйини на онаси, на акалари ва на бошқалар синдиришга кўпам ботинмадилар. У онасининг ҳар хил андишага бориб, ноилжликдан айтган эътирозига қарши шундай деди:

— Гул умрини ҳам, капалак умрини ҳам ҳеч ким ўзгартиролмайди, онажон. Менинг аҳдимни ҳам бу дунёда ҳеч ким ўзгартиролмайди!

Хаётда шундай қизлар бор: агар севсалар ҳамма нарсани унутиб қўядилар. Йигитлардаги нуқсонларни ҳам, фисқу-фасодларни ҳам... Ҳатто уларга ота-оналарининг ўғит-насихатлари ҳам, дўқ-пўписаю кўз ёшлари ҳам таъсир қилмай қўяди.

Раъно ҳам шундоқ қизлар тоифасидан эди. У Бўронбекни севиб қолган эди. Бечора ўз туйғуларини жиловлашга ожиз эди; бир нафас ҳам унга ишқ тугёни тинчлик бермасди. У кун бўйи Бўронбек атрофида гирди-капалак бўлар, ундан ёниқ кўзларини узмай, хаёлида келажакнинг сулув манзараларини чизар эди.

Генерал Романовский¹ Жиззахни ишғол² этганда, Бўронбек оёққа тура бошлади.

— Биз янглишган эканмиз, оға!— деди Бўронбек ички бир алам билан меҳрибон дўстига термулиб,— нечун Амир қўшинига ёрдам бердик?

— Биз янглишган эканмиз, ишим!— деди Бўрибой ҳам оғир изтироб билан,— бизга на Амир салтанати, на подшо салтанати дўстлик қилади.

Бўронбек пар ёстикдан ёнбошини узди. Қаддини ростлади. Сирғалиб тушган беқасам чойонини кўтариб, қайта елкасига ташлади. Сўнг чойи совинқираган ниёлани қўлига олди. Бироқ хўпламади. Фор оғзига тикилиб, ўйланиб қолди. Кўзи қисилди, лаби қимтилди, юзи тиринди. Бўрибой ҳам шу ҳолатга тушди. Раъно чойни янгилаб кирди ва яна ташқарига чиқди. Бўронбек ўзига келди.

— Ўрусияга кетганлар нечундир қайтмаётирлар?— Унинг овозида мунг, аянч зуҳур эди.

— Йўл оғир-да, Бўронбек.

— Оғир... хатарли...— У тагин ёнбошлади. Бўрибой ҳам. Сукут аро майиз еб, чой ичишди. Бўронбекнинг юзи ёриша бошлади.

— Йўл оғир, хатарли,— дея такрорлади у. Энди Бўронбекнинг овозида руҳ бор эди,— лекин эсон-омон келишларига ишончим қомилдай.

— Кўнгил олдиндан сезади. Ҳар эҳтимолга кўра пол очира-мизми?

— Сирда... оға.

«Худо дилга солади», деган гап рост. Ниҳоят, Руссиядан йигитлар озиб-тўзиб қайтдилар. Бўронбек билан Бўрибой хатларни синчиклаб ўқиб чиқишди.

— Худога шукр,— деди Бўрибой қувонч билан,— ҳали курашамиз, подшо ҳокимиятига қарши курашамиз! Қани, соғаяверингчи, Бўронбек... Унгача дўстларимиз ҳам келиб қолишар...

— Мен ҳозир ҳам отдайман, Бўрибой оға.

¹ Чернаев Жиззахда мағлубиятга учрагач, уни Чор ҳукумати чақириб олиб, ўрнига Романовскийни тайинлади.

² 1866 йил, 16 октябр кунин Жиззах эгалланди.

Романовский Темурданг дарвозасидан ўтиб, Самарқандга сил-ний бошлади.

Узоқ бир пайтлари Омскда Бўронбек билан «Сен-менга» берган Эдуард Михайлович Евсеев (яқинда у полковник даражасига кўтарилган эди) ўз қўли остидаги аскарлар билан қайнопаси — Татьяна Сергеевнани кўриш баҳонасида Каттабоққа келди. Нурхез билан Мансур пучуқ уларни нон-туз билан кутиб олишди. Евсеев Чернаевга хат олиб кетган кимсани таниди ва «Молодец, сарт!» дея қўлини сиқиб, елкасига қокди. Бундан Нурхезнинг боши осмонга етди. «Кўрдингми, кимман?» дегандай Мансур пучуққа иршайиб қаради. Аммо, полковник эшак яғирига қўл теккизгандай жирканиб, қилмишидан ижирганиб, қўлини Каттабоғсойга ювиб, сувга тупурди.

Аслида Эдуард Михайловичнинг мақсади суюкли устози Чернаевга қўл кўтарган каттабоғликлардан ўч олиш эди. Мансур пучуқ билан Нурхез унга кўнгиллилар рўйхатини тузиб беришди ва уларнинг уйларини бирма-бир кўрсатишди. Полковник рўйхатдагиларнинг ҳаммасини (жангда ҳалок бўлган ва қочиб қутилганлар мустасно) бола-чақаси билан қатл этишга киришди. Бироқ, Татьяна Сергеевна Волкова қаттиқ қаршилик кўрсатди. Шунга қарамай, анчасини қатл этди. У Гулой (унинг ҳам, укаси кўнгиллиларга қўшилган эди) бефанинг гўдақларини қулундай бўзлатиб, бирин-кетин ёнғоқ шохига осаётганда, Татьяна Сергеевна тутоқиб кетди:

— Сенда инсоф деган нарса борми ўзи?!— деб қичқирди титраб-қақшаб, — бу стимлар нима ёмонлик қилди?!

— Ҳали булар улгайиб, бошга бало бўлади. Эракклиги борининг тухумини қуритаман!

— Йиртқич экансан! — Татьяна Сергеевна Уйғоқбекдан қолган тўппончасининг оғзини унга тўғрилади. — Қўл теккиза кўрма!

Полковникнинг ранги ўчди. Бироқ сир бермади. Қон қақшаб додлаётган Гулой бевага тупуриб, отига қамчи босди. Мансур пучуқ билан Нурхез ҳам Гулой бевага тупуришиб, Евсеевга эргашишди.

Полковник Каттабоғда кўнглига келган ишнинг кўпини амалга оширди. Сўнг у Нурхезни Каттабоғ оқсоқоли, Мансур пучуқни тоғбеги, ўзи ичида ўлгудек ёмон кўрса ҳам, қариндошлик хурмати учуни, Татьяна Сергеевнани қози этиб тайинлади. Аммо Татьяна Сергеевнанинг ўзи бундан норози эди.

Евсеев Каттабоғда фақат бир ишни амалга оширолмади: Бўронбек билан Бўрибойни топиб, тигдан ўтказолмади. Айниқса унинг Бўронбекда ички бир хусумати бор эди. Балки бу хусумат Бўронбекнинг юсак заковатини қўролмаслиги Чернаевга берган зарбаси туфайли туғилгандир. Балки яна бошқа сабаби ҳам бордирки, уни азоблаб ўлдиришни кўнглига туғиб қўйган эди. Начора тонолмади. Барибир аламини бир қадар қондирди: Татьяна Сергеевнанинг қаршилигию ялиниб-ёлворишига қарамай, Бўронбекнинг уйи ва боғига ўт қўйиб юборди. Кейин қайнопасига: «Тез

орада қайтаман, Сизникита Анна билан ўғлим келаётир», деб айтди ва Самарқанд тарафга от қўйди. Аскарлари унга эргашдилар. Ҳаммаёқни чанг-тўзон қоплади.

Бу машъум лаҳзада Бўронбек-ёнаётган она маконига тикилганича қотиб қолган эди. Унинг тубсиз ғамга ғарқ бўлган кўзларидан милт-милт ёш оқмоқда эди.

Раъно ҳам, Бўрибой ҳам унсиз йиғламоқда эди.

Совуқ шамолда совуқ туманга кўмилаётган Она қатранги ҳам аччиқ-аччиқ титрамоқда эди.

Бунга бепарво, ўт ўчирувчига зор уй дам тутаб, дам гувиллаб ёнмоқда эди.

Богдон — Жиззах — Тошкент — Москва

ҚАҲРАМОН — ХАЛҚ ИСТИҚБОЛИ

«Мен яхшичилигини кимга қилсам бўлади?» деб сўраганларида Мухаммад Расулulloҳ уч марта ҳам «Онапта!» деб жавоб берган эканлар. Ислоҳ илмида инсонпарварлик, одамлиликнинг негизи онага бўлган муҳаббатдан бошланади. Ватан, эл тақдирини ҳақида гап кетганда мен юқоридаги сўзларга нисбат бериб, фарзанднинг бурчи ҳақидаги саволга уч бор «Озодликка, Озодликка ва яна Озодликка хизмат қилиндир!» деб жавоб берган бўлар эдим. Чиндан ҳам инсон учун эл-юрт, фаровонлик, ҳатто, пону сувдан ҳам юксакроқ нарса Озодликдир. Кўнглимда чарх уриб, юрагимни ҳаминча тугёнга келтирувчи ушбу мулоҳазалар истеъдодли адиб Эврий Турон (Мамадали Маҳмудов) яшоди ҳақида ўйлаганда яна бир бор ҳаёлимдан ўтди.

Ёзувчининг темирдай оғир сукуматли даврда яратилган «Богдон қашқирини» қиссаси илмий-бадний тафаккурда содир бўлаётган янгиликдан дарак бергандай таассурот қолдирган эди. Маълумки, босмачилик ҳаракати қўллаб-қувватлаб илмий ва бадний асарларда халққа қарши ҳаракат, деб узоқ вақт талқин этиб келинди. Босмачи элли гафлатда қолдириб, қўққисдан хужум қилувчи, мол-мулкларини талаб, хотин-қизларини беномус этувчи ўғри, муттаҳам, йўл тўсар этиб кўрсатилди. Бу чиркин гоё халқ оммаси айниқса, ёшлар онига ҳар қандай воситалар билан изчил сингдирилди. «Богдон қашқирини» узоқ вақтдан бери ҳукм суриб келган бу сиёсий ёлгон гоёни фавқуллода инкор этувчи бадний янгилик бўлган эди. Аслида босмачилик моҳиятдан миллий озодлик қўзғолонидир. Қисса ана шу гоёни ҳаётий тасдиқлайди.

Узи тўла ишонган имон инсонга қудратли қанот бахш этади.

Қисса қаҳрамони имон-эътиқоди юрак туйғусига айланган, ватан мустақиллиги, эл хуррияти учун фидойи курашчан қаҳрамон. Бу фазилят бадний-публицистик нафос билан ҳаққоний талқин этилган ушбу асар адабий таъкидчиликда ўз вақтида кўриб кўрмасликка олинди. Муаллиф «Богдон қашқирини»да бир шахс тақдирини мисолида қаламга олган тарихий ҳақиқатни «Бу тоғлар — улуғ тоғлар» романида халқ тақдирини кўламида янада чуқурлаштиради.

Ажаб дунё экан. Асарлар тақдирини ҳам худди инсонлар тақдирини сингари гоҳ бахтли, гоҳида бахтсизликлар билан кечади. Қўлингиздаги роман ҳам шундай тақдирга эга асардир. У 1981 йилда «Ўлмас қоялар» номи билан «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган эди. Асар ёруғлик юзини кўришни биланоқ сталинча турғунлик даврининг қаттиқ таъқибига дучор бўлди. Асар рақиблари ўзларининг ноҳақ даъволарини хасиёшлаш учун яширин воситалар билан кураш олиб бор-

дилар, улар очик эъйодига чиқинга журыят этаомадилар. Журыят ағгаи тақдирда ҳам умумий, сиёсий сафеаталар билан ярим-ёрти фикр билдирдилар. Роман жумхурийят ёзувчилари умумийсида муховама қилниди. Унга алақандай сиёсий айблар қўйинга уридилар. Лекин бу айблов фикр-мулохазаларининг бирортасида ҳам романининг гоивий-бадиний хусусиятлари кенг ва чуқур тахлил этилмади. Асар Ўзбекистонда алоҳида китоб ҳолида нашр этилмаган бўлса-да, хоржий мамлакатларда лотин алфавитида қайта босилди.

Мен романининг аввалги журиал нуسخаси ва ҳозирги янада сайқалланган нуسخалари билан батафсил танишиб чиқдим. Романининг таъқибга ураганлигига сабаб, қисқа қилиб айтганда, турғунлик даври қолинига тўғри келмайдиган далил гоивий-бадиний фазилатларга эга эканлигидир.

XIX аср ўрталарида Туркистонда юз борган иқтимоний-сиёсий воқеалар, чор генерали Чернаев томонидан 1865 йида Тошкентнинг забт этилиши, маҳаллий халқ вакилларининг босқинчиларга қарши кураши романининг асосий гоивий мазмунини тавқил этади. Ватан мустақиллиги, халқ овозлиги учун кураши гоисел ҳар бир аҳолининг онгига сиғиб, унинг юрак туйғусига, имони ва этиқолидига айланмагунча муваффақият қозонолмайди. Шу туфайли романда адиб ўзбек халқининг ўзлигини англаши гоиселга алоҳида этибор қилади. «Эл нешиб тоғгай меникем, мен ўзимни тоғмасам», дейди улуғ Навоий. Ўзлигини англаш ўз юртининг моддий қуввати ва гўзаллигини, ўз миллий фазилатларини, соғломлиги ва заифликларини чуқур хис этишдан бошланади. Қаҳрамонларининг хатти-харакаатлари, айниқса, роғтуйи фалсафий мулохазаларидан ушбу долзарб халқчил гоирўёбга чиқади. Халқда ўзлигини танишиш - уни сиёсий-иқтимоний уйғотиш, тоғталган қарахт миллий фазилатларига жанговар рух киритиш, бу рухни яратувчи, курашчан характерга айлантиришдир.

Маълумки, тақдирлар йўли бир-бири билан аралаш-қуралаш бўлиб, чатнишиб кетган, шиддатли ривожланиб, очинга штилиувчи яхлит можарага эга асарлар бўлади. Мазкур роман ўшга хос муайян можара (конфликт) га эга. Бир-бири билан алоқадор тақдирлар - бахт ва бахтсизлик, секин ва айрилиқ, дўстлик ва хиёнатнинг у ёки бу янҳатини ўзида оғми кўнми мужаассамлантирган кишилар ҳаёти, ўй-фикрлари, режа ва муаммолари бизни ҳазинга солади. Асарда иккита бир-бирига зид асосий қаҳрамон дастлаб диққатимизни ўшга тортади. Уларининг бири Бўронбек бўлса, иккинчиси Мирзабекдир. Буларининг иккаласи ҳам халқдан чиққан, бир қишлоқлик, дўст биродар. Бироқ, иккаласи оғла, мухит таъсирида икки хил шахс бўлиб шаклланади.

Бўронбекни отаси кичиклигидан чиништиради. Мард ва жасур, тўғри сўз ва ҳақоқ бўлсин, деб шувдай қилади. Тоғқа чиқинга, дарахт ушга тез чиқиб, тез тушишга ўргатади, шарқироқ тоғ дарёсига ташлаб юбориб, обдан сиғаб кўради. Қорабайирга миндириб чапанюзликини мағик эттиради. Эл қорига ярасин, овозлигига ҳисса қўшсин, эл юрагининг бутунлиги учун курашини деб шувдай қилади.

Етти йил Тошкент мадрасасида ўқиган ўзбек зиёлиси Бўронбекда халқининг почор аҳволига ағиниши туйғуси аста-секин сиёсий онг даражасига кўтарилади. Сиёсий онг ҳаммавақт ҳам курашчанлик доған сўз эмас. Бўронбекни бу туйғу халқ тақдирини учун курашга йўлласа, Бухоро мадрасасида тахлил кўрган Мирзабекда билимдонлик худбин миғозини рўёбга чиқаради. Бўронбек ва Мирзабекнинг ўзаро баҳсларида икки миғозининг белгилари чақлаб кўришади. Кескин, жангарини, шиддатвор рух кезади Бўронбек қониди. Мирзабек эса ички амалини шидҳон

гутиб муллаваччаларга хос мулоҳазакорлик ва босқинлик билан сўзлашга интилади.

Бу қаҳрамонлардан қайси бири халқ петиқболи учун зарур, деган савол туғилади китобхон қалбига. Ҳа худбин манфаат, иззат-нафс туйғуларидан юқори кўтарилолган, юксак инсоний фаълиятлар нуктаи назардан халқ аҳволига назар сола олган қаҳрамон афзалдир. Бўронбекнинг ички оилавий дарди ўзига оғирлиқ. Унинг суюкли хотини Райхон бекараанд. Яна бир қанча майда дардлар уни безовта қилади. Бироқ, Бўронбек бу ички еяниқ туйғуларини енгиб, катта дард билан, халқ дарди билан яшайди, нафас олади. Шу дард уни ҳаракатга келтиради. Бахсларда намоев бўлган шиддаткор рух, курашчан мижоз чоризм босқинчилигига қарши курашда амалий фаолиятга айланади. Халққа жонқуярлик, унинг дардига шерик бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Қияни бўёқдор фикрлар прода этадиган гандон қаҳрамонлар турғунлик даври адаблётимизда сероб эди. Бўронбек моҳиятидаги янгиллик шундан иборатки, у эл-юрт дарди учун фаол курашчига айланади.

Бўронбек фаолиятида муҳим бир тарихий гоёнинг ҳаққоний талқинини кўрамаиз. Айрим замонасоз тарихчилар Урта Осиё Россияга тинч йўл билан ихтиёрий кўшилган, деган гоёни узок вақт талқин этиб келдилар. Бу гоёнинг нуқтани шундаки, тарихда ҳеч бир халқ ўзини ихтиёрий равишда қуллик тушюналарига солган эмас. Урта Осиёга ташриф буюрган рус сайёҳларидан тортиб, ҳарбий генералларгача ўзларининг қонли жасоратлари ҳақида мактаиб сўзлаб турганда бизнинг олимларимиз бу ҳақиқатни лагабардорлик билан ҳасиўишланга уриндилар.

Эврид Турон чоризм генераллари Чернаев, Евсеевлар бошчилигидаги истилочилик армиясининг Туркистондаги қонли босқинчилиги ҳусусидаги тарихий ҳақиқатни 70-йиллардаёқ адаблётимизда биринчи бўлиб рўй-рост аке эттирган ёзувчидир. Генераллар Тошкент, Жиззах истилоларида тўкилган қонлар билан кифояланмайдилар. Улар эрмак учун тинч аҳолининг қонини тўкадилар. Бир мисол. Генерал Чернаев иштирокида ҳарбийлар эрмак учун гаров ўйнаб, боласининг ўғилми-қизми эканини аниқлаш учун ҳомиладор турк аёлининг қоринини ёриб кўрадилар. Бу ёзувчининг ҳаёлий тўқимаси эмас, балки босқинчилар хотираномаларида ажиб бир ифтихор билан кайд этилган тарихий ҳақиқатдир.

Бўронбек Туркистоннинг мустақиллиги бу ерда истиқомат қилувчи турк халқларининг ўзаро ҳамжиҳатлиги, ягона миллий ва диний эътиқод бирлигига боғлиқдир, деган фикри олға суради. Бу — романининг муҳим гоёвий йўналишларидан биридир. Турк халқларини айрим қабила ва уруғ белгиларига асосланиб, бир неча бўлақларга бўлиб ташланган яхлит жонли танани тонбағирлик билан парчалашдай ган. Ёзувчи ўзбек халқи азалдан тарихий, иктимоний, этнографик ягона томирга эга турк халқининг таркибий қисми эканини кўрсатади. Бу халқнинг каментилган, масҳараланган, тонталган ўзлигини химоя қилади, миллий турк фаълиятларини маҳз этади.

Ҳар қандай қуллик ва мутеликнинг бош сабаби парокандаликдир. Туркистоннинг бирлиги учун курашаётган Бўривойни қозоқ қардонлари дуниманга тутиб берадилар. Тилло учун босқинчига яхши кўриниш, таҳсинга сазовор бўлиш учун сотқинлик йўлига кирган туркистонликларни тарих кечирмайди, дейди у. Бўривой чоризмга қарши курашни уюштиришга астойдил киришади. Аммо унинг бу уришишлари беҳуда кетади. Тошкент беги ҳам, Хива хони ҳам, Бухоро амири ҳам унга ёрдам бермайди. Тарихан бир томир элининг шонтифоқлиги, айрим эл фарзандларининг худбини, уч хонлиқнинг ўзаро душманлиги ва бошқа их-

тизофлар исога турк халқини парокандаликка олиб келганлиги романда ишонар-
зи кўрсатилган.

Бўронбек Бўривойга маслакдон, амалий шиддаткор қаҳрамон. «Буларда эл-
юрт тамин йўқ, — дейди Бўронбек алам билан. — Агар унинг юртини ғаним оёқ
ости килса, эли хўрласа, у буни тақдир азалдан деб билади... Туркистон уммонда
зарғарииз кетаётган кемага ўхшайди. Ё Таигрим, машъум бўрон уни қояларга
уриб, тарқ этаётгандай туюлаёттир». Бўронбек ва Бўривойлар бир туман аскар-
лари билан Сирдарё бўйларида босқинчиларга қарши жанг қиладилар. Чинакам
халқ қариялигига учраган чор генерали Черняев енгиледи. Сўнг Черняев мар-
казга чақирилиб, унинг ўрнига янада ашаддийроқ генераллар тайинланади.
Қаҳрамон — халқ истиқболдир. Истиқбол мавҳум тунгунча эмас. Юрт, халқ
истиқболини кўришни истаган кишилар қандайдир узоқ уфқларга назар солиши
шарт эмас. Истиқболни ҳар ким ўз атрофидаги кишилардан излаши лозим. Воқеа
ўтмишида садир бўлаётган бўлса-да, қаҳрамонлик ўтмишида қолиб кетмайди. У
тарих сан ишга қулфлаб қўйилмаган жавоҳир эмас. Қаҳрамонлик келажакка
йўланган халқ овози бўлиб, ҳамини олдинга, истиқболга итилади. Курашчан-
лиқ тарихий ағъавий халқ миязони сифатида келажак ҳодисасидир, истиқболдир.

Бўронбек миязоннинг замонавийлиги шундаки, халқ онгида юз бера-
ётган уйғонинг даврида, мустақиллик, ҳурлик учун кураш муҳитида, халқ истиқ-
боли тарозига қўйилган ҳозирги долзарб кезларда бундай қаҳрамонлар элимига
нондек, сувдек, ҳаводек зарурдир. Бўронбекнинг эл-юрт, улуг Турон ҳақидаги из-
тиробли ўйлари ҳамон тирик, халқ юрагида армондай яшаб келмоқда, булар хал
бўлмагунча, рўбга чиқмагунча яшайверади.

Бу орзу-армонларни рўбга чиқаришга монелик қилаётган куч зулм ва жаҳолат
ҳам яшамоқда. Рус чоризмининг Ўрта Осиёдаги босқинчилик зулми, эзувчи халқ-
нинг миялатчилиги — шовинизмда ўз ифодасини тошган эди. Генерал Евсеев би-
лан Татьяна Сергеевнанинг ўзаро баҳсида шовинизм ва инсонпарварлик зиддияти
намоён бўлади. Евсеев чоризмининг аламида вакилларидан бири. «Турklar бизга
уч аср жабр қилди. Энди навбат бизга келди, энди улуг рус даври бошланади»,
дейди сурбетлик билан Евсеев. Генерал сартларни қириб, шон-шухрат, бойлик
орттирмоқчи. Инсонпарвар рус кишилари шовинизмни гайри инсоний мафкура
сифатида қаттиқ қоралайдилар. Шовинизмни, рус халқи туйғулари билан ара-
лаштириш мумкин эмас. Шовинизм юқори табақа вакиллари, амалдорлар, та-
лопчилар, текинхўрлар, босқинчилар, эзувчилар мафкурасидир.

Мафкура — инсоннинг амалий ҳаракат, режаси, концепциясидир. Мафкура
маслакни яратади. Маслак эса инсонни ҳаракатга келтиради. Мафкура инсон ру-
ҳиятида амал қилганда моддий кучга айланади. Генерал Евсеевнинг юқориди
зикр этилган нияти ёвузликка олиб боради. Турк элатининг ёвуз унесурлари эса
золим босқинчилар тарафига ўтиб оладилар. Асарда Мирзабек, Мансур пучук,
Нурҳез ва бошқалар шундай кишилардир.

Мирзабекдаги разиллик ўз устозига хиёнат қилишдан бошланади. У дўсти
Бўронбекнинг жуфти ҳалоли Райҳоннинг номусига тегади, Хумор йигичининг
огзига қора курт тиқиб ўлдиреди. Раҳим полвонни плонга чақтириб, ҳалок эт-
моқчи бўлади. Вухорода таҳсин кўрган зиёли, қишлоқ қознининг бу хатти-
ҳаракатлари фавқулудда ҳодисалардай туюлади. Бироқ, эзувчи унинг бу қилмиш-
ларини муайян руҳий таҳлил асосида эмас, романтик рамзий бўёқлар билан
асослашга итилади. Мирзабек азалдан худбин, разил шахс. Бу хусусият унга
она сути билан кирган бўлиб, индан амал қилади.

Дарҳақиқат қаҳрамонлар ифодасида муайян рухий таъбирга инебятан рамзий-муболағали бўёқдор таъбир ва умумлаштириши кўпроқ ўрин олган. Мансур пучуқ ўз кутурган буқасини одамга ва ҳайвонга инеб етказмасини деб ўлдирган Бўронбекнинг жасоратидан миннатдор бўлиши мавзун эди. Ҳаётий одоб-ахлоқ шунини талаб қилади. Бироқ франкулодда воқеа рўй беради. Мансур пучуқ «не умидлар билан боқиб семаштирган буқасини» учун Бўронбекдан тоғов талаб қилади. Унинг янада семаштир буқасини етказиб олиб чиқиб кетади. Мансур ана шу ҳусусияти билан Садрдинни Айнишнинг Қори Инкамба образи маҳоратини эслатадиган тирак мазмун касб этади.

Мирзабек ва бошқа шу тоифа кинилар кирдиқорларининг лезизи жаҳолатдир. Жаҳолат зулмат, жаҳолат-халқ истеъқоби бўлидаги қароқчи. Худбин, қарав ва кўролмаслик баласига мубтало бўлган гуруҳлар душман оғта олманган ўз қаҳрамонини ўз қўллари билан халок этадилар. Бўронбекнинг умри ўз миллатининг таразли одамлари қўлида барбод бўлади. Жаҳолат ўз қаҳрамони қушандасидир. Жаҳолат амал қилар экан, бу халқнинг тоғи отмайди, унда ҳаммаи халқ бўлмайди.

Романининг услуби долзарб гоийий йўналишига айни мувофиқ. Қаҳрамонларнинг бадиий таърифи халқ оғзаки ишқоди услуби ҳусусиятларини эслатади. Муаллифининг образли фалсафий муҳокамалари қаҳрамонлар мияқозининг таъбирчанлигини оширган. Китобда ўринли келтирилган халқ кўиниклари яшилани, табиийлиги, воқеа ва кинилар мияқозига айни мувофиқлиси билан китобхонини ҳаяжонга солади.

Бу юрт чиройли ривоятлар, расму русумлар юрти. Даралар, сойлар, адрлар, қоялар номаларининг ҳар бирида сираи мазмун мужассам. Оққоя, Бўрилар дараси, Каттабоғ қишлоқи, Инсарбулоқ. «Кўрбулоқ тағида тилла сандиқ яширин эмиши, энг тоза одамга кўришарини». Бу сираи, таройиб қишлоқларда қадимий миллий гўзаллик сақланган. Қишлоқ ахлининг ҳаёт тарзи ҳам, одоб ахлоқи ҳам шаҳардагидай раудаланмаган, табиий. Қишлоқдонлар бир-бирларига сирдан кўрероқ муомала қиладилар, бироқ, бундай муомалада ботинан меҳр, очик-кўнгиллик ифодалангандир.

Бу элда ҳалоллик, тўғри сўзлик, мардлик висоний гўзаллик сифатида юксак қадрланади. Суяги меҳнатда қотган бу халқнинг айниқса, ўғриликни кўрса юраги тошга айланади. Асарда элнинг гуноҳқорни ашъанавий жазолаш усули ошқор ва оммавийлиги билан катта таъсир ва ибрат кучига эгадир. Қишлоқда қадимий чинор бўлиб, унга гуноҳқорни боғлаб сазойи қилганлар. Бир турк ёзувчиси Рашид Нури Гунтекиннинг «Тамга» деган романида ҳикоя қилинишича, висол умидида яширин йўллар билан севгилиси хонадонига келган йиғит қўлга тушади. Севгилиси шаънига доғ туширмаслик учун «ўғриликка тушганини» тап олади. Қамоқ жазосини ўтаб келган йиғит севгилисига уйланиши таклиф этганда қиз «Сенинг айбени эканингни битта мен биламан, бироқ, эл сени ўғри, деб ўйлайди», дейди ва рози бўлмайди. Ўнгар полков Райҳонини ўғирлаш воқеасида қарий шундай ахлоқга тушади. Эл ҳукмига биноан амалга оширилган жазо чораси — 60 дарра урганларига мардона турган Ўнгар «Шу бугундан бошлаб «Ўнгар ўғри» деб аталсин» деган сўздан ўқ теккандай шилқ этиб йиқилади. Чиндан ҳам ҳукумат қонуни жазосидан эл жазоси оғир ва таъсирлидир: Ҳеч бир қонунини кучи эл жазосига тўғри келмайди. Эл нафратланса, уни ҳеч бир қонун ўнгалайотмайди.

Романда ватап, юрт образи гавдаланади. Қир-адирлардан мусаффо шамоллар эсаётгандай, муздек шарнаралар шовқини эшитилаётгандай, ранг-баранг ўтлар хиди уфуриб тургандай туюлади. Бу бетакрор манзаралар менга шунинг учун

хам оҳарли туюлдики, улар ифодасида ўзига хос истеъдодли ижодкорнинг кўз нури, калб кўри, тафаккури, энг муҳими тугёнли дарди бор. Миллий рух, миллий мушоҳадага йўғрилган дард миллий туйғуга айланади.

Дард – амалга ошмаган орзу, армон. Дард инсонпарварлик белгиси. Дард бор экан, меҳр-муҳаббат бўлади, инсонпарварлик амал қилади. Дард йўқолганда инсонга меҳр ҳам, муҳаббат ҳам йўқолади... Олқишлар, ўйин-кулги — ўткинчи, дард абадийдир. Бу элнинг энг катта дарди Озодликдир. Дардга, халқ дардига йўғрилган санъат асарининг умри боқийдир.

Романиннг тили ҳам миллий рух билан сугорилган. Ёзувчи ўзбек сўз ва терминларининг аса миллий туркий ифодаларини тошиб қўллайди.

Миллий фалсафий ҳароратли тасвирлардан ягона Турон, Туркистон образи намён бўлади. Юрт образига муносиб эл-улус сиймоси гавланади.

Қаҳрамонни халқ истиқболли, дедик. Зеро адиб халқ истиқболини ойдинлаштиради, унинг муайян борлиқда айланнингга астойдил ёрдам беради.

*Очил Тоғоев,
филология фанлари доктори,
профессор.*

Қадрли китобхон!

Эндигина дунёга келган «Ёзувчи» нашриёти жуда қийин вазиятга иш бошлади. Шунга қаршимиз ўзининг бир йиллик иш фаолиятида режадаги анчагина нодир китоблар ва замонавий мавзулардаги асарларни чоп этиши билан адабиёт оламига ўз улушини қўшди, десак хато бўлмас.

Ҳар хил муаммолар ошиб-тошиб ётган даврда, айниқса шоирлар учун жуда оғир қийинчиликлар қад кўтармоқда. Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан қоғознинг нархи ошиб кетди. Ўзингизга маълум қоғоз бўлмаса китоб чиқариб бўлмайди. Бугун эса нашриёт учун қоғоз жуда қимматга тушмоқда. Унинг устига устак босмахоналар билан келишиш муаммолари, нарх-наволарнинг ошиб кетиши, сарф-харажатларнинг кўпайиши нашриёт зиммасига юкланган юмушларнинг амалга оширилишини кун сайин мушкуллаштирмоқда. Шундай сабабларга кўра китобларнинг баҳоси ҳам кўтарилиб бораётир.

Бунга жавобан нашриётимиз ходимлари ҳар бир китобнинг савиясига, сифатига янада мастўлроқ, янада талабчанроқ муносабатда бўлишга ҳаракат қилмоқдалар. Ҳаёт синовларига, мушкул тўғоноқларига бардош бериб, мазмундор режаларида кўрсатилган китобларни тезроқ таҳрирдан чиқариб, китобхонларининг қўлларига тезроқ етказиш иштиёқида фаолият кўрсатмоқдалар. Назмда ҳам, насрда ҳам энг яхши, нодир асарларни чоп этишга интилоқдалар.

Нашриётимизда шаклланган, адабиёт оқимидан ўз ўрнини топган сериялар 1992 йилда ҳам давом этдирилади. Масалан: «Жавоҳир» сериясида «қул Убайдий ва Шошмоҳўжа» шеърлари, Шайбонийнинг «Девони Шайбоний»си, «Халқ китоблари» сериясида «Абу Муслим жангномаси», «Жавоҳирул ҳикоят» каби меросимизнинг дурдона асарларини чоп этиш мўлжалланмоқда.

«Меъроженома» сарлавҳаси остида Аҳмад Ясавий, Навоий, Бобур, Машираб, Сўфи Оллоёр сингари шеърят осмони юлдузларининг асарларини чоп этиш орзуйимиз бор.

Бундан ташқари нашриёт режасида рус адабиётига оид асарлар ва рус тилига таржима қилинган асарларни чоп этиш ҳам ҳисобга олинган.

Азиз китобхон!

Кўриб турибсизки, режамиз талайгина. Юқорида қайд этилган муаммоларимиз ҳам ташвишларли даражада кўп. Бу қийинчиликларни енгишда нашриёт сизларнинг мададингизга суянади. Сизларнинг бизга йўллайдиган таклиф-мулоҳазаларингизга таяниб иш кўришни мақсадга мувофиқ деб билади.

Манзилгоҳимиз:

*700129, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30-уй.
«Ёзувчи» нашриёти.*

Турон, Эврил.

Бу тоғлар — улуг тоғлар: Роман. — Т.: Ёзувчи, 1991. — 176 б.

Истеъдодли ёзувчи Эврил Турон (Мамадали Махмудов)нинг «Бу тоғлар — улуг тоғлар» романи XIX асрнинг иккинчи ярмидаги айрим воқеаларни ўз ичига олади. Жумладан, Туркистон элининг юктимой, сибсий ҳаёти, расм-русуми, турли феъл-атворли одамлари ҳақида гап кетади. Шунингдек, «Бу тоғлар — улуг тоғлар» романида чор ҳукуматидаги Туркистонга хуружи, унинг босиб олиниши ҳикоя қилинади.

Туран, Эврил. Это высокие горы: Роман.

Литературно-художественное издание

Эврил Турон

ЭТО ВЫСОКИЕ ГОРЫ

Р о м а н

Художник Т. Сасдуллаев

Ташкент, издательство «Блувчи»

На узбекском языке

Адабий-бадиий нашр

Эврил Турон

БУ ТОҒЛАР — УЛУҒ ТОҒЛАР

Р о м а н

Мухаррир *Е. Раҳимова*. Расмлар муҳаррири *Х. Худойбердиев*.
Техн. муҳаррири *У. Гия*. Мусахҳих *М. Хўжаева*

ИБ 25

Босмаҳонага 28.11.91й. да берилди. Босинга 9.08.91. да руҳсат атлади. Вичими 60x90/16, Рузнома қоғози. 06. нонал гарнитур. Офсет босма. Шарҳи босма тобони 11.0. Шарҳи кр.-оттик. 11.5 Нашр д. 12.36. 7Баъзи нуска 45000 8002 рақамли буюртма. Баҳаси 2 с. 20 т. № 1- 91 рақамли шартнома.

«Бауви» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси. 30.

Ўзбекистон ССЖ Маъбуот Давлат қўмитасининг ишара нудратидан Тошкент по лиграфия комбинати Тошкент 700129. Навоий кўчаси. 30.